

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

**«Юриспруденция» сериясы
Серия «Юриспруденция»
№ 1 (23), 2011**

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Юриспруденция» сериясы
№ 1 (23), 2011

Шығару жиілігі - жылына 4 нөмір.
2001 ж. бастап шығады

Бас редактор
заң ғыл.к., доцент
Т.Т.БАЛАШОВ

Редакциялық алқа мүшелері:
заң ғыл.д., ҚР ҰҒА академигі, проф.
С.Н.Сабиқенов,
заң ғыл.д., РФ ПИМ академиясы
профессоры В.Ф.Цепелев (Мәскеу қ.),
заң ғыл.д., проф. Т.К.Айтмухамбетов,
заң ғыл.д., проф. Б.Х.Толеубекова,
заң ғыл.д., проф. Э.Э.Дүйсенов,
м.ғыл.д., проф. Г.А.Жетписбаев,
заң ғыл.д., проф., ҚР Конституциялық
Кеңесі мүшесі В.А.Малиновский,
заң ғыл.к., проф. Р.О.Орымбаев,
заң ғыл.к., доцент Ж.К.Орынтаев,
заң ғыл.к., доцент А.А.Сабитова,
заң ғыл.к., доцент А.Ф.Сулейманов,
заң ғыл.к. С.Ш.Даубасов,
заң ғыл.к. С.Т.Шайкенова
(жауапты хатшы)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2011

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде 2009 жылы
мамырдың 8-де тіркелген
N 10111- Ж

Басуға 04.05.2011 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8.
Көлемі 9,2 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 158.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
өндірістік-жарнама бөлімінің
баспаханасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ
КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ
ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА И
КОНСТИТУЦИОННОГО ПРАВ

Айдарбекова Г.Б. «Торе» и «Йосун» как нормы обычного права тюркской кочевой цивилизации.....	3
Шабырова В.Ж. Трансформация политической системы в свете конституционной реформы Кыргызстана.....	6
Жумабекова Т.А. Заповеди Манаса как истоки национальной правовой идеологии и правовой психологии.....	10
Скакова Б.Қ. Қазақ қоғамындағы алым-салықтың жинау әдісі және оны реттейтін органдар жүйесі.....	14
Швецов А.В. Субъекты осуществления конституционного контроля в РК.....	18

СОТ БИЛІГІ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ
СУДЕБНАЯ ВЛАСТЬ И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫЕ
ОРГАНЫ

Нұрлыбай К.А. Көшпелі қазақ қоғамындағы сот билігінің ерекшеліктері.....	20
Мейірбекова Г.Б. Атақты орыс адвокаттарының соттық шешендік өнер жүйесіндегі алатын орны.....	23
Мухияев Д. Апелляционное обжалование.....	26

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ
ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫ
УГОЛОВНОЕ ПРАВО И УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

Буранбаева С.Р., Қунақбаев А.С. Терроризмнің пайда болу тарихы мен түрлері.....	29
Сейткаримов А. Терроризмнің қылмыстық-құқықтық сипаттамасы.....	36
Алимбаев Д.А. Салық қылмысының кейбір өзекті мәселелері.....	41
Пралиев Б.С. Актуальные проблемы обеспечения защиты прав интеллектуальной собственности в уголовном праве.....	45
Шамурзаев Т.Т. Проблемные вопросы досудебного производства по уголовным делам в Кыргызской Республике.....	48

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК
Серия «Юриспруденция»
№ 1 (23), 2011

Периодичность - 4 номера в год.
Выходит с 2001 года.

Главный редактор
к.ю.н., доцент Т.Т.БАЛАШОВ

Члены редколлегии:
д.ю.н., академик НАН РК, профессор
С.Н.Сабикинов,
д.ю.н., профессор Академии МВД РФ
В.Ф.Цепелев (г. Москва),
д.ю.н., проф. Т.К.Айтмухамбетов,
д.ю.н., проф. Б.Х.Толеубекова,
д.ю.н., проф. Э.Э.Дуйсенов,
д.м.н., проф. Г.А.Жетписбаев,
д.ю.н., проф., член Конституционного
Совета РК В.А.Малиновский,
к.ю.н., проф. Р.О.Орымбаев,
к.ю.н., доцент Ж.К.Орынтаев,
к.ю.н., доцент А.А.Сабитова,
к.ю.н., доцент А.Ф.Сулейманов,
к.ю.н. С.Ш.Даубасов,
к.ю.н. С.Т.Шайкенова
(ответ. секретарь)

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2011

Зарегистрировано в Министерстве
культуры и информации
Республики Казахстан 8 мая 2009 г.
N 10111 – Ж

Подписано в печать 04.05.2011.
Формат 60x84 1/8.
Объем 9,2 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 158.

050010, г. Алматы, пр. Достык, 13.
КазНПУ им. Абая

Типография производственно-
рекламного отдела
Казахского национального
педагогического университета
имени Абая

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ІС
ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫ
ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ГРАЖДАНСКИЙ
ПРОЦЕСС

Байсымакова Д.С. Сактау шартының құқықтық табиғаты.....	52
Белхожаева Д.Ж. Лизинг шартының азаматтық-құқықтық аспектісі.....	56
Жеделов А.Қ. Мұрагерлік құқық азаматтық құқық саласы ретінде.....	59
Бертаева Б.С. Қазақстандағы туристік құқықтық қатынастардың даму тарихы.....	61
Жарықбасов Д.О. Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасының даму ерекшеліктері.....	64
Абдрахманов Р. Понятие и значение права землепользования в современных земельных отношениях..	67
Касиенова К. Мұрагерлік құқық: дамуы, тарихы.....	72

КРИМИНАЛИСТИКА ЖӘНЕ СОТ САРАПТАМАСЫ
КРИМИНАЛИСТИКА И СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА

Базарбаев А.С. Криминалистические основы оперативно-розыскной деятельности.....	76
---	----

АҒЫЛШЫН ТІЛІ ЖӘНЕ ОҚЫТУШЫЛАР
МӘДЕНИЕТІ

Искакова Р.К. Этикет и английский язык.....	80
Алпысова Ж.Е. How to be a successful exams teacher.....	81

**МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТЕОРИЯСЫ
ЖӘНЕ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ
ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА
И КОНСТИТУЦИОННОГО ПРАВА**

**«ТОРЕ» И «ЙОСУН» КАК НОРМЫ ОБЫЧНОГО ПРАВА ТЮРКСКОЙ КОЧЕВОЙ
ЦИВИЛИЗАЦИИ**

Г.Б. Айдарбекова -

*доц. каф. теории и истории государства и права
КНУ им. Ж.Баласагына (Кыргызстан)*

Тот факт, что самыми крупными по территории кочевыми империями в мировой истории были именно тюркские или тюрко-монгольские империи, говорит о способности тюркских народов к государственному строительству. Еще одним достижением тюркской цивилизации можно считать относительную демократичность обычно-правовых норм, которые устанавливали определенный правовой режим и нормативное функционирование тюркского общества в целом.

В VI-XII веках восприятие верховной власти кочевых государствах тюркского периода происходило через такие правовые нормы как «торе» и «йосун», являвшимися носителями традиционности, передававшихся от одного кочевого общества к другому.

Тюркские слова «TÖRÜ» и «TÖR», «TÖRÄ», судя по сведениям источников, близкие по значению понятия, имеют общий корень «тор». Значение первого слова определяется как «порядок», «правило», «закон», «обычай», первоэлемент, «носитель бытия», проявление справедливости. Второй термин означает «почетное место», «ценность», «значение», «закон», «обычай», «правило», титул ханских сыновей, суд, судебное решение. И, наконец, происходит от тюркского «торе» - божественное право, рождение («торо»), регулировавшего такие функции как налоги, договора и т.п.

Впервые понятие «торе» рассмотрел П.Мелиоранский в комментарии к надписи в честь Кюль-Тегина, где дает расширенное толкование и, по его мнению, торе относится к определенному элю, что он является обычным правом. В знаменитом памятнике Кюль-Тегина сказано – «всех на царство они поддерживали и устраивали Эл (т.е. союз племен и родов) и торе тюркского народа. В отношении к кагану «торе» значит первое решение, постановляемое ханом при различных тяжбах и конфликтах, второе решение - ханская правительственная власть.

Сочетание «al toru» означает «племенной союз» и действующее в нем право или стоящая над ними власть хана. Далее он пишет, что «al» и «toru» нуждаются в постоянной поддержке и заботе о них со стороны кагана; эти понятия выражаются в надписях глаголами; тут держать и ат делать, т.е. устраивать, упорядочивать; например, торуг ат можно также перевести «творить суд и правду».

В источниках значение «торе» часто упоминается определением «закон», который, непосредственно, связывается с процессом создания государственной власти. Установление законов и их надлежащее исполнение - прямая функция верховного правителя. Именно в рамках эля, соблюдался торе: «Пусть будут установлены государство (эль) и законы äl törü».

Например, в переводе С.Е.Малова древнетюркских надписей «Памятник в честь Кюль-Тегина» и «Памятник хану Могилян» торе значится в трех ипостасях:

- торе как власть над собою, т.е. речь идет, когда тюрки стали подвластными народа табгач, т.е. китайцев;
- торе как государственное устройство тюркского народа Эльтериш-каганом;
- торе как установление порядка и устройство народов четырех стран света.

Согласно тору, установленный и принятый элем беги и народ должны строго подчиняться кагану, быть верным ему, не отклоняться от истинного пути, иначе тюркам грозит гибель, рабство и нищета.

Создателями «төрү» в исторических источниках названы Бумын-каган, Истеми-каган и Огуз-хан,

ставшие правителями сразу, после того как «вверху возникло Голубое Небо, а снизу бурая земля». Последующие тюркские правители отмечены как хранители и блюстители торе, то есть время происхождения «торе» определяется началом истории народа и восходит к «небеснорождённым» предкам. Иначе, это жизненный опыт народа, его функционирование обеспечивает жизнедеятельность социума. В этот период формируются законы, вводимые со стороны государственной власти.

Анализ сведений источников показал более широкий круг применения термина «торе», нормы которого распространялись на все сферы государственной жизни - военную, социальную, политическую, морально-этическую, правовую. Речь идёт о политических традициях управления, основанных на народных обычаях и воззрениях. Они превращаются в общепринятые для кочевых государств тюркоязычных народов политические нормы.

В этот же период кыргызам, также как и тюркитам, создавшим свой каганат, использование норм только обычного права становится недостаточным в виде несоответствия старых традиционных норм реальностям изменяющейся внешней и внутренней ситуации общества. Так формируется государственное право - *торе*, обычное право - *зан*, *нарк*.

Торе понимали, как закон, который регулировал взаимоотношение власти и народа. Нормы публичного права торе превращаются в строго установленные принципы управлением государством.

В Енисейском каганате кыргызов и тюркском обществе в целом, состоявшем из хана, беков и рядовых воинов, хан избирался беками и частью народа на курултае. Кандидат на престол обязательно должен был принадлежать к ханской династии. Приоритетом пользовался самый старший сын умершего хана. В случае, если смерть хана означала прекращение династии, курултай мог выбрать правителем одного из беков, отвечающего требованиям, предъявляемым хану. Условием законного занятия трона престолонаследником (осуществлялся по принципу от старшего к младшему) было обязательное согласие беев или, другими словами, одобрение и утверждение кандидата курултаем. В любом случае власть хана не была абсолютной, если он нарушал традиции предков (*торе*), его свергали с престола, о чем свидетельствовал обычай интронизации (хан котормо), с переводом на русский язык «кутерьма».

Беки не были наследственными, до бека мог дослужиться любой рядовой воин. Все важные вопросы решались представителями племен и беками на курултаях. Период правления каждого нового кагана (хана) фактически сопровождался политико-правовыми установками, которые постановлялись в зависимости от конкретно-исторических условий существования государств и обществ тюркского периода. Каждый новый хан начинал свое правление клятвой: не нарушать, а укреплять торе.

Проводимые реформы, решения, приказы верховного правителя обязательно должны были аргументироваться нормами торе. Несомненно «торе» служило правовым оформлением власти кагана и, в целом, закрепляло властные отношения в тюркском социуме. Верховный правитель становился первым ревностным исполнителем норм «торе» и на основе «төрү» обязан был установить Высший Закон, Высшую справедливость.

Как мы знаем, закон относят к сфере деятельности государственной власти. Функция тюркского правителя ограничивалась созданием, а не созданием «торе» (закона), служившего обоснованием и организационной основой для «төрүг» - верховной политической власти. Каган объединял посредством «торе» племена в одно политическое объединение «эль», передаваемое в текстах источников выражением народных установлений и верховной власти.

Существование тору обеспечивало кагану право наказывать виновных в неверности, обвинять в нарушении закона тех, кто стал на путь предательства, им полагалась смертная казнь за антигосударственные преступления, как мятеж и измена.

С тяжелым кочевым образом жизни появляется форма права – «йосун».

Йосун как обычное право регулировало частную жизнь представителей тюрко-монгольских племен, и нередко противопоставлялось с торе, который регулировал вопросы власти, управления, статуса кагана. Вполне объяснимо: и торе, и йосун являлись древним обычным правом кочевых племен и существовали еще задолго до эпохи Чингис-хана. Но, если торе регулировало государственное устройство и взаимоотношения между людьми и Небом, то сферой действия йосунного права были более «земные»

отношения: брак и семья, побратимство и др. При йосунном обычном праве роды и племена также входили в политическую организацию - Эл. Главными представителями племен были каганы, ханы, ажо, функциями которых были: административное управление, судебная, религиозная, военная.

Таким образом, йосунное право представляло собой совокупность частноправовых норм, сформировавшихся стихийно и действовавших на уровне отдельных племен - обычное право в классическом понимании этого термина.

Государство в эту сферу не вмешивалось: все споры в сфере семейного, наследственного права и т.п. решались на уровне племенных предводителей, а не государственной власти.

В эпоху Караханидов правовые воззрения и отношение тюрков к закону (торе) законности отражены в поэме Ж.Баласагына «Кутгуу билим», где законы исходили от правителя, который и устанавливал их, и являлся гарантом справедливости - при этом справедливость истекала из закона и в какой-то мере отождествлялась с законом и самим монархом. Правителю принадлежат слова: «Я - знак Справедливости, правды закон», «Я правлю народом, подвластен мне он. Сильна моя власть, мое слово - закон», «Для власти во всем справедливость – основа. И власть лишь во правде жива и здорова».

В данном случае, хотя формально закон считался олицетворением воли Неба и стоял выше воли правителей «Закон правит миром - о том не забудем», но фактически правовые нормы устанавливались именно правителями: не случайно в указанной поэме мудрые советники постоянно призывают монарха «установить закон», «даровать закон», «вести закон». Именно поэтому торе у тюрков ассоциировалось с именами конкретных правителей, которые и возглашали волю Неба своим подданным. Значит, «торе» аккумулировал в себе общие законы общества и определял стереотип поведения каждого члена социума, в том числе правителя.

Нормы *торе* у тюрков касались, прежде всего, вопросов власти, управления, статуса монарха, а также регулировали систему административного деления на правое и левое крыло, распределение доходов и трофеев.

В отличие от более позднего законодательства Чингис-хана и его преемников, нарушение йосунного права не влекло наказания со стороны государства: кара следовала по воле Неба, и потому нарушения йосунных обычаев следовало избегать.

В период монгольского владычества нормы права - торе, входит в принцип управления государством. Вплоть до XVI века публичные отношения подвластным монголам кыргызских родов и племен регулировались нормами государственного права. Но в тоже время, сохраняли свое действие и нормы обычного права, то есть обычное право кыргызских племен наряду с обычным правом других тюрко-монгольских народов, было составной частью правовой системы Монгольской империи.

Законодательно-правовая и управленческая практика кочевых правителей выражалась в «биликах». «Билики» и «Ясы» акцентировали внимание на выполнении норм «торе», которое являлось неким приложением к ним. Подготовка «биликов» был своего рода политический и социальный долг правителя перед возглавленным им обществом. Главная цель – сохранить целостность государства. В итоге «билики» предстают не просто обобщением опыта конкретного правления, но и осмыслением глобальных тенденций в историческом развитии кочевого общества. Постепенно роль торе претерпела значительную эволюцию: из системы писаных или неписанных конкретных норм превратилась в совокупность нечетких сформулированных принципов.

В постимперский период исчезают наряду с императорским законодательством «Яса», народными обычаями «йосун» и «торе». Торе в качестве носителя высшего закона и справедливости становится символом принадлежности к высшей власти и права на верховную власть. Затем торе стали называть представителей династий чингизидов и следующих преемников правящих родов тюркских народов. У кыргызов «төрө» (от слова «төр» - почетное место) называют в зависимости от статуса почетных и уважаемых аксакалов, а женщин - называют «төрөайым».

Таким образом, формирование национальной правовой системы должно стать основной целью проводимой в Кыргызской Республике государственных реформ в правовой сфере. Одним из главных принципов реформы должна быть преемственность правовой культуры, которую отражает историко-правовой опыт народа с учетом общечеловеческих ценностей.

1. Мелиоранский П. Памятник в честь Кюль-тегина // ЗВОРАО. - Т. XII. - СПб., 1899.-С.7.;

Джумана лиев Т.Дж. Эволюция политической власти кочевников Притяньшанья (II в. до н.э.-XII в.): Монография. - Бишкек, 2005.- С.114-116.

2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951.-С.24-26.

3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959. -С.23-40., Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. -М.; Л.,1951. -С.34-35.

4. Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. - М.: Вост. лит-ра,1997.-С. 110.

5. Почекаев Р.Ю. Эволюция торе в системе монгольско-средневекового права// Монгольская империя и кочевой мир. –Улан –Удэ: БНЦ СО РАН, 2004.-С.531-532.; Бутанаев В.Я. Степные законы Хонгорая. –Абакан, 2004.-С.12., Жумаганбетов Т.С. Проблемы формирования и развития древнетюркской системы государственности и права (VI-XII в.в.) : Автореф. дис.... д-ра юрид. наук.- Алматы, 2004.-С.37.

6 Крадин Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция. - М., 1995. -С. 55.

7. Баласагуни Юсуф. Благодатное знание / Изд. подготовил С.Н.Иванов. Отв.ред.акад. А.Н.Кононов. – М., 1983.-С.530.

8. Тукушева Н.М. Эволюция представлений о верховной власти в обществах тюркского периода (VI – XII вв.): Автореф. дис... канд. ист.наук.- Уральск, 2007. - С.14.

Түйін

Берілген мақалада ұлттық заңдық жүйенің тарихи-заңдық құрылуы және дамуы қарастырылған, сонымен бірге көшпелі түрік өркениеттің әдет құқығы нормасының қалыптасу кезеңдері көрсетілген.

Summary

In given article istoriko-legal formation and development of national legal system is considered, stages of formation of norm of a common law of a Turkic nomadic civilization also are shown.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В СВЕТЕ КОНСТИТУЦИОННОЙ РЕФОРМЫ КЫРГЫЗСТАНА

В.Ж.Шабырова -

*и.о.доцента кафедры Теории и истории государства и права
Юридического института КНУ им.Ж.Баласагына (Кыргызстан)*

На формирование основополагающих принципов демократического государства повлияли и политические реформы в Кыргызской Республике, следствием которых стал демонтаж государственных структур, введение политического плюрализма, формирование демократических институтов и переход к рыночной экономике. С этого момента начинается новый этап развития политической системы Кыргызстана, сопровождавшейся принятием основополагающих законодательных актов: «Декларации о суверенитете» (1990 г.), реализующей право народа на самоопределение, и «Декларации о государственной независимости» (1991 г.), определяющей степень самостоятельности национального государства.

В соответствии с Законом «О политических партиях» (1999 г.) и ст. 8 предыдущей Конституции Кыргызской Республики от 2007 года в политическую систему впервые вводится многопартийность и в Кыргызстане и вместо однопартийной советской системы приходит политический плюрализм, что, в конечном счете, явление полезное для общества, поскольку обязывает государственную власть учитывать в своей деятельности настроения и идеологию различных социальных слоев, которые они представляют.

Известно, что развитие общества и государства в Кыргызской Республике обусловило постоянное конституционное совершенствование. Если на определенном этапе развития общества нормы Конституции начинают отставать от объективно меняющихся потребностей правового воздействия на общественные отношения, то создаются предпосылки для конституционной реформы. Принятие

государством Конституции означает, что в его развитии произошел серьезнейший разрыв, связанный либо с войной и революцией, либо с завоеванием страной политической независимости, как это было связано с фактом свержения режима К.Бакиева и апрельскими событиями нынешнего года. Это значит, что в стране происходят дальнейшие демократические преобразования по совершенствованию конституционного строя в Кыргызстане.

Практически все конституции, в том числе Конституция Кыргызской Республики, провозглашают в качестве своей цели создание демократических, правовых, социальных и светских государств. Демократические основы государственности раскрываются в конституционных институтах прямой и представительной демократии, при этом подчеркивается принадлежность суверенитета и верховной власти народу. Большой массив конституций провозглашает принцип социального государства, как правило, не раскрывая его содержания. Это объясняется тем обстоятельством, что разработчики конституций стремились отойти от примата социалистических основных законов, содержащих в себе идеологический заряд. Принцип «светского государства» раскрывается в положениях об отделении государства от религии и недопустимости преимуществ для отдельных религий и культов.

В новой Конституции Кыргызской Республики от 27 июня 2010 г. говорится, что Кыргызская Республика (Кыргызстан) является суверенным, унитарным, демократическим, правовым, светским и социальным государством. Согласно Конституции 2010 года, государственная власть в Кыргызской Республике основывается на принципе разделения власти на три ветви - законодательную, исполнительную и судебную, и их совместного функционирования и взаимодействия. Законодательную ветвь государственной власти представляет Жогорку Кенеш - парламент Кыргызской Республики. Исполнительную власть в Кыргызстане осуществляет Правительство, подчиненные ему министерства, государственные комитеты, административные ведомства и местная государственная администрация. Судебная система Кыргызской Республики состоит из Конституционной палаты Верховного суда и местных судов.

Почти 91% избирателей по последним данным, поддержали проект новой Конституции, сообщает официальный сайт ЦИК страны. По предварительным данным на утро 28 июня, в Кыргызстане 90,84% избирателей ответили "да" в бюллетене для голосования за новую Конституцию, а 7,84% - "нет". Всего в систему поступили данные по 2 тысячи 189 участкам из 2 тысяч 319 (94,39%), отмечается в сообщении. Порога явки избирателей в референдуме не было, однако, по данным ЦИК, к урнам для голосования пришло свыше 70% электората. Это говорит о возросшей роли правовой культуры и политической активности граждан в принятии государственно важных решений.

Известно, что главной функцией Конституции КР является организация государственной власти, правовое закрепление и оформление определенной системы правления, ее целей и задач, структуры и содержания. Лишь эта качественная характеристика системы правления позволяет ей играть стабилизирующую и мобилизующую роль. Новая Конституция является, главным образом, средством установления нового политического порядка, после того, как старый порядок, по тем или иным причинам, был разрушен.

Частые конституционные изменения в 1993, 1996, 1998, 2003, 2006 и 2007 годах, подорвали авторитет Конституции КР и доверие к ней, привели к сильной концентрации государственной власти в руках главы государства, при которой роль органов законодательной, исполнительной и судебной ветвей власти, местного самоуправления, иных политических и гражданских институтов стала носить во многом формальный характер. Как мы знаем, в связи с конституционными реформами, соответственно, изменялись и полномочия парламента. Жогорку Кенеш сначала был однопалатным, а с 1996 по 2003 год был двухпалатным. Согласно Закону «О новой редакции Конституции Кыргызской Республики» от 18 февраля 2003 года он был снова преобразован в однопалатный. Однако, полномочия Жогорку Кенеша потребовали новых реформ в силу концентрации власти в руках одного человека – Президента КР.

Как видно из новой Конституции Кыргызстана 2010 года полномочия Президента несколько сужены. Президент не рассматривается как часть исполнительной власти, а высшим органом исполнительной власти является Правительство. Из опыта Кыргызстана известно, что злоупотребление президентской властью чревато авторитарным режимом, поэтому в нормах Конституции усматривается обязательная смена Президента по истечении шестилетнего периода, если же у Президента нет

возможности быть переизбранным сразу же после истечения срока его полномочий, для него не будут созданы дополнительные стимулы к созданию сильной политической основы и подавлению оппозиции. Эти положения будут строго соблюдаться и не будут изменены в течение первого срока Президента.

В статье 63, параграфе 3 указано, что Президент на период существования своих полномочий не может быть членом политической партии и не может совершать любые действия, связанные с деятельностью партий как было при экс-президенте К.Бакиеве и с пропрезидентской партией «Ак-жол».

Принимая во внимание, что Президент может быть избран только на 1 срок, значительно сократился потенциал узурпации власти им.

Полномочия всех ветвей власти строго регламентируются Конституцией страны (в том числе и новой ее редакцией), на основании чего можно сделать вывод, что в Кыргызстане на сегодняшний момент введены конституционные новеллы.

- Установлена *парламентская форма правления*, для которой характерны следующие принципы деятельности:

- В Конституцию 2010 года введены впервые концепции «коалиция фракций» и «парламентского большинства», которые отсутствовали в предыдущей Конституции КР (статья 70 параграф 3).

- Глава государства - Президент. Избирается на всеобщих прямых выборах сроком на 6 лет. Одно и то же лицо не может быть избрано Президентом дважды.

- Правительство не подотчетно Президенту как в Конституции 2007 года, а подотчетно только Жогорку Кенешу КР и ответственно перед ЖК КР в пределах, предусмотренных Конституцией.

- Парламентское большинство выдвигает кандидатуру на должность Премьер-министра.

- Жогорку Кенеш утверждает программу деятельности и определяет структуру и состав Правительства.

- Правительство не только зависит от Президента, но и несет ответственность перед Жогорку Кенешем и может быть смещено им после вынесения вотума недоверия.

- Президент вправе назначить новые досрочные выборы по причине самороспуска Жогорку Кенеша.

- Право определять основные направления государственной внутренней и внешней политики установлены для Правительства и Парламента, тогда как в Конституции 2007 года это право отводилось Президенту, хотя в Казахстане Президент несет данную ответственность.

- У Президента остаются лишь представительские функции.

- Президент не может объявить референдум по собственной инициативе.

- Президент имеет право издавать указы и распоряжения, как и в предыдущей Конституции 2007 года.

- Президент имеет право налагать вето на законопроекты в Жогорку Кенеше, но при этом Парламент может преодолеть данное вето большинством голосов в две трети из общего числа депутатов.

- Парламентскому меньшинству определены конкретные задачи, в частности, председательство в комитете по вопросам бюджета и комитете по вопросам правопорядка, что будет представлять собой положительный механизм внутрипарламентского контроля.

- Решение об отрешении от должности Президента принимается двумя третями депутатов, хотя в Конституции 2007 года должны были проголосовать за это решение три четверти голосов депутатов.

- Депутаты избираются сроком на 5 лет в количестве 120 человек путем пропорциональной системы.

В современных условиях создание правовых условий, буквально заставляющих партийные институты обеспечивать себе массовую поддержку и выдвигать политические программы (без которых не победить на пропорциональных выборах) — это объективная необходимость.

Как мы заметили, в Кыргызстане в соответствии с конституционным принципом разделения государственной власти Жогорку Кенешу отведена особая роль в разработке и принятии законов и других законодательных актов, на основе которых создаются правовые рамки формирования и функционирования государства, правовая регламентация общественных отношений. Теперь Парламент нашего государства формируется по партийным спискам. Партия, имеющая большинство в Жогорку Кенеше, формирует Правительство, другие органы государства, формирует и реализует законотворческую

политику и осуществляет контроль над исполнением законов.

Не лишена функции судебная власть в обеспечении гарантии прав и свобод личности в нормах Конституции 2010 года (без изменения с предыдущей). В ней также указаны права и соответствующие гарантии запрета, которые не должны быть ограничены. Особое значение в ряду правозащитных механизмов имеет Конституционная палата при Верховном суде, которая дает толкование Конституции, выносит решения о конституционности законов, решает споры о компетенции органов государственной власти. Помимо Конституционной палаты, функциями защиты Конституции наделены и суды общей юрисдикции, и специализированные правозащитные органы. В этом направлении Конституция Кыргызской Республики 2010 года не составляет исключения.

Как показала практика конституционной полупрезидентской системы в Кыргызстане, и сложившимися между высшими органами государственной власти за последнее десятилетие взаимоотношениями, когда вся власть фактически была сконцентрирована в руках одного человека, привела к формированию в Кыргызстане устойчивого негативного мнения относительно такой системы. Данное обстоятельство обусловлено, прежде всего, тем, каким образом выстраиваются взаимоотношения между государством и личностью.

Таким образом, особенностями современной конституционно закрепленной модели парламентаризма является переходный период становления Кыргызстана в качестве суверенного и независимого государства, где все еще идет поиск оптимальной и устойчивой модели его устройства и существенную трансформацию претерпела, в конечном счете, политическая система Кыргызстана в связи с новыми социально-политическими факторами, что привело к очередной конституционной реформе Кыргызстана.

1. Арабаев А.А. *Парламентаризм и Парламент Кыргызстана: генезис, состояние, перспективы.* - Б.: Просвещение, 2008.
2. *Конституция Кыргызской Республики от 26 июня 2010 года.*
3. *Кыргызстан на новом этапе развития: Доклад ПРООН в Кыргызской Республике.* Сентябрь, 2005г. -Б., 2005.
4. *Топорнин Б.Н. Российский конституционализм на современном этапе / Российский конституционализм: проблемы и решения: Материалы международной конференции.* – М.: ИГП РАН, 1999.
5. *Укушев М. Что такое политическая система государства и как ее реформировать ? // Общественный рейтинг.- 2010. - Окт.*

Түйін

Бұл мақалада Қырғызстанның конституциялық реформасы аясындағы саяси жүйенің өзгеруі көрсетілген, Қырғызстанның алдыңғы және жаңа Конституциясының салыстырмалы талдауы берілген.

Summary

In given article transformation of political system in the light of the constitutional reform of Kyrgyzstan is shown, the comparative analysis of the previous and new Constitution of Kyrgyzstan is given.

ЗАПОВЕДИ МАНАСА КАК ИСТОКИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРАВОВОЙ ИДЕОЛОГИИ И ПРАВОВОЙ ПСИХОЛОГИИ

Т.А.Жумабекова -

*докторант кафедры Теории и истории государства и права
ЮИ КНУ им. Ж. Баласагына*

Роль правовой идеологии и правовой психологии в решении современных проблем прав человека огромна, так как оба эти компонента формируют правовое сознание юриста, законодателя в процессе правотворчества и опосредованно передают дух нации при решении правовых проблем. Правовые вопросы - это лишь часть огромного материала, ожидающего глубокого анализа в таком многоаспектном явлении, как эпос "Манас". В формировании права лежит правовая идеология, национальная идеология, которая истоком своим имеет заповеди Манаса, направленные, в первую очередь, заботой о своем народе, о каждом кыргызе.

На материалах эпоса "Манас", знакомясь с мировоззрением людей того времени, истоками формирования их ощущения, философии миропонимания, основных этических, правовых установок, воздействующих и регулирующих общественные отношения, можно провести сравнительный анализ формирования этих явлений в современном обществе с тем, насколько отлична или неотлична философия духа в наше время, насколько современный человек продвинулся в своих основных суждениях, догмах, миропонимании.

Основным содержанием эпоса "Манас", делающим его бесценным помимо прочих аспектов, уже получивших освещение у историков, филологов и других ученых, является та часть материала, анализируя который можно иметь возможность сравнить основные каналы формирования мировоззрения древних кыргызов и современной правовой идеологии кыргызов, исходя из заповедей Манаса и основополагающих установок, лежавших в основе воспитания человека, становления его миропонимания, идеологии этого народа в целом, представлений о моральном характере взаимоотношений в обществе и других понятиях и ценностях. Хочется выяснить для себя, произошли ли коренные изменения в наших понятиях о развитии души, развитии Всего Сущего, в понимании истинной природы нашего сознания, насколько мы связаны с заповедями своих предков.

Настоящее исследование, а скорее мысли, порожденные работой с таким неординарным материалом эпического свойства, могут найти своих сторонников ввиду раскрепощенности мышления современников, другие могут быть удивлены подобными аспектами узнаваемых явлений, процессов, третьи скептически не захотят открывать свои информационные каналы для подобного рода видения известного материала, но с необычной интерпретацией.

Изучение эпоса "Манас" предполагает сопоставление отдельных аспектов образа жизни древних кыргызов с позиций современного мировоззрения с целью выявления общего и различительных свойств политической, правовой, духовной культуры, ее истории, социальной, политической, государственной, нормативной инфраструктуры, методологии самоформирования мировоззрения древних кыргызов и современной нации. Все эти и другие аспекты жизнеописания в эпосе "Манас" можно изучать и на микроуровне путем сравнительного анализа отдельных социально-политических, правовых явлений, специфических свойств отдельных институтов и структур общества, государства и права древних кыргызов.

История, культура, мировоззрение древних кыргызов, распространивших свою экспансию и влияние от Енисея до Тянь-Шаня и от Енисея до Китая и Амура, - это особый тип цивилизации, развившейся параллельно наряду с древними цивилизациями монголов, индусов, китайцев, японцев, совершенно не схожих, однако, получивших у европейцев общее название восточной цивилизации.

Изучение особого типа цивилизации требует посвящения тому монументальных научных работ, охватывающих крупные социальные события и процессы, составляющие особые вехи в истории

государственности и права совокупного сообщества народов или лидирующего в данный временной период крупного этноса. Многие народы, составляющие общую культуру Востока, имеют достаточно изученную историю, культуру и многие другие составляющие аспекты своего типа цивилизации, обозначенные предметно материальными объектами, памятниками, строениями, письменами, четко классифицированными правилами поведения, составляющими национальные нормативные и правовые системы. Эти доказательства материального и нематериального свойств цивилизаций достаточно убедительны и до сих пор вызывают восхищения у современников как свидетельство расцвета этих цивилизаций.

Весомых объектов материального плана цивилизация древних кыргызов оставила на первый взгляд немного, факт существования государственности и письменности до сих пор отрицался многими исследователями, но единственное, что никем не может отрицаться - это факт самого физического существования кыргызов в непрерывной цепи времен и событий, нашедших свое отражение в эпосе "Манас". Эпос "Манас" служит доказательством существования древней цивилизации кыргызов, их государственности, культуры, нормативной системы, роли личности в истории формирования национального духа и правовой идеологии.

Кыргызам так долго доказывали, что они до революционных событий в начале XX века были дикокаменными, что они и сами многие в это стали верить как в неизменную истину. Страхнув с себя ветхую идеологическую пыль, необходимо строго с внутренних позиций самоосознания постичь заново утерянную мудрость предков, выраженную в такой необычной и в то же время присущей для древней цивилизации кыргызов устной форме - эпосе "Манас".

Исследование государственно-правовых институтов и явлений в эпосе "Манас" имеет теоретическое применение: способствует более глубокому пониманию и изучению национальной государственности и права в современный период; способствует пониманию государственно-правовых связей с соседними народами и нациями, с их государственными и правовыми системами; повышает уровень культуры народа, собственную самооценку как части азиатской расы, формирующей собственный тип цивилизации с последующими технологическими этапами развития, показывает роль рода в повседневной заботе о каждом члене рода, его жизни, чести и достоинства.

Одной из аксиом эпоса "Манас" является то, что одной из основных целей, которые ставит перед собой развивающаяся цивилизация - цивилизация древних кыргызов было формирование человека, в котором было бы заложено врожденное неприятие насилия. У кыргызов желание жить в мире было и есть практически на уровне инстинкта, они любым способом стараются избегать агрессивности. Манас Великодушный и Манас - воин, два свойства лидера кыргызов - собирательного образа, вынужденного отстаивать самооценку своего народа и вынужденного защищать свою территорию проживания.

Если смотреть на свою историю не фрагментарно, а в общем плане бытия, то видим, что личность, планирующая развивать в данной жизни один свой аспект, к примеру, эмоциональность, будет стараться развивать это качество по своей жизненной программе развития, так и определенный тип цивилизации будет работать в какой-то временной период над такой же программой, в то время как другая цивилизация на нашей планете - над развитием интеллекта и т.д. Каким образом можно определить критерий дикости или цивилизованности народов в те далекие для нас времена и в наше время? На что мы опираемся в таких оценках, что служит источником наших суждений? Конечно, наш разум, наше сознание, формирующее определенные символы, посредством которых мы обозначаем нашу физическую реальность.

Человеческая цивилизация на протяжении своего развития наработала много понятий - символов, которые легли в основу мировоззрения современного человека. И если проанализировать мировоззрение человека скажем, эпохи Манаса, то оказывается, что он руководствовался теми же внутренними установками, что и современный человек. Современный человек не продвинулся ничуть в своих внутренних ощущениях и представлениях, он все также продолжает считать свой физический мир единственным и свою личность смертной. То, что где-то существуют учения об иных понятиях материи, энергии, души человека, считается чем-то нереальным и неудобным для научного исследования. Хотя многие из нас прислушиваются к таким учениям, но считается стыдным говорить о таких вещах в нашем обществе, прикрываясь удобным методом скептицизма, что на самом деле является обыкновением

страхом перед новым, страхом расширить свое мировоззрение и дать возможность войти туда новым понятиям, которые уже давно существовали, но были или утеряны, или утратили свою привлекательность и ценность, так как возросли и набрали силу другие ценности "материалистов" - власть и деньги. Это более удобные и осязаемые явления, приносящие много полезного здесь и сейчас.

Мировоззрение древних кыргызов и других народов эпохи Манаса формировалось на тех же установках, символах, что и у современников, поэтому и заповеди Манаса всегда будут бесценными. Моральные представления, в основном, являются едиными для всех пластов времени, мораль связывалась и связывает все поведенческие модели, иначе трудно было бы связать воедино многие аспекты жизни разных поколений и представить этнос как развивающуюся систему и сохраняющую слои "лицо".

Проникая через столетия в структуру мировоззрения людей той эпохи, можно многое приписать им от себя, от своего времени, но это трудно сделать. Однако, ощутить основные мировоззренческие позиции людей на то время из такого многообъемного материала как эпос "Манас" можно попытаться осуществить.

Сначала можно прикинуть основные аксиомы на сегодня и посмотреть, насколько они воспринимаются сейчас многими людьми и затем сопоставить с теми мировоззренческими установками, которые мы проследили в эпосе "Манас" и нашли свое отражение в заповедях Манаса.

Итак, повторимся, что понятия времени не существует в Космосе, вся физическая реальность истекает из самого человека.

Развитие каждого из нас происходит во всех направлениях сразу. Душа не поднимается по лестнице развития, где каждая ступенька символизирует новый, более высокий этап развития. Напротив, душа находится в центре самой себя, развиваясь во все стороны. Знания об истинном характере души должны серьезно изменить представления существующих религий, поэтому важно по-новому понять природу добра и зла.

С одной стороны, зло не существует и это простой факт, который, однако, нам пока не понять. Однако нам приходится сталкиваться с тем, что кажется нам последствиями существования зла. Мы считаем, что если есть бог, должны быть и дьявол, и раз есть добро, должно существовать и зло. Это все равно, что сказать, что если у яйца есть верхушка, то у него должен быть и низ, и не понимать, что речь все равно идет о том же самом яйце.

Мы создаем религию посредством своих чувств, мыслей. Некоторые из них материализуются физически, другие актуализируются в вероятностных системах. Создается впечатление, что нам дается бесконечное количество вариантов выбора в любой момент времени, некоторые из этих вариантов предпочтительнее других.

Мы должны понять, что пока мы верим в дьявола, мы будем создавать его, и он будет реален для нас и всех тех, кто продолжает его создавать.

Благодаря энергии, которую все мы даем ему, он приобретает собственное независимое сознание. Однако этот мнимый дьявол не будет иметь власти над теми, кто не верит в него и не снабжает его энергией через свою веру. Таким образом, он является простой мощной галлюцинацией. То есть те, кто верит в ад, действительно в него попадут, но, конечно, не всегда - ведь душа не может вечно быть невежественной.

Люди, всегда верили в это, не понимая истинной природы сознания, души и Всего Сущего. Они не могут сфокусироваться на энергиях добра. В страхе они концентрируются на том, что считают энергиями зла. То есть галлюцинация создается из страха и запретов, фиксируемых в правовых запретах. Идея дьявола - это не более чем массовая проекция некоторых страхов. Причем ее распространение сдерживают те, кто не верит в эту идею.

Некоторые древние религии понимали галлюцинаторную природу концепции дьявола, но уже в Древнем Египте массы народа прониклись еще более простыми и, вместе с тем, извращенными идеями. Они не могли воспринимать идею бога без концепции дьявола. То же относится и к древним кыргызам.

Сейчас тоже мы все основываем на контрастах добра и зла, света и тьмы, Бога и Дьявола. Однако же дьявол, который как кое-кто полагает может унести душу, это порождение нас самих. Люди актуализировали, переносили в физический мир свое глубинное, внутреннее знание того, что душу невозможно уничтожить.

Символизм вознесения и падения или света и тьмы был бы совершенно непонятен в других реальностях, где действуют иные механизмы восприятия. Наши религии выросли из зернышка истины, и их символизм был придуман для нас нашей же сущностью, которая отобразила символы, отвечающие нашим основным понятиям, которыми мы измеряли физическую реальность. Сами же символы не принадлежат нашей реальности.

Все религии очень условны и ограничены рамками нашей реальности. Буддисты ближе подошли к правильному описанию реальности. Однако, они не смогли понять уникальности души, ее неуязвимости и вечной целостности.

Тайные методы, стоящие за всеми религиями, некоторые описаны в эпосе "Манас", призваны привести человека к пониманию, существующему независимо от религиозных символов, внутреннему осознанию, которое может увести его как вовнутрь, так и вовне физической реальности.

В Африке и Австралии есть племена, не имеющие письменности, но знающие об этих секретах. В Северной Европе еще до Христа были люди, которых называли Сказителями. Они также передавали эти секреты из поколения в поколение. То же относится и к кыргызам, эпос "Манас" есть воплощение устной формы памяти, форма закрепления через религиозность основных бесценных, вечных заповедей Манаса.

Но все-таки многие важные мысли были утеряны. Акцент делался на практических руководствах к тому, как нужно жить, а причины этих указаний были забыты. Друиды и египтяне получили некоторые из сведений от Сказителей, и эти идеи стали распространяться по Африке и Австралии.

Сказители были очень хорошо подготовлены и их знание сохранялось, переходя в следующие поколения. Однако, они верили в то, что слова нельзя доверять бумаге. Они пользовались природными земными символами, но понимали их истинное значение. В каменном веке Сказители были единственными, кто существовал на земле помимо пещерных людей. Они сильно помогли последним.

Их знание было настолько "чистым" и неискаженным, насколько это вообще было возможно. Но многие из тех, к кому попадало это знание, перефразировали его в виде притч, легенд, эпосов. Многие из иудейских священных книг сохранили следы знаний Сказителей, но даже и там есть множество искажений.

Поскольку сознание формирует материю, а не наоборот, мысль существует до возникновения мозга и после его уничтожения. Ребенок может связно мыслить, еще не изучив словарный запас языка, - не может он лишь отпечатать его на физической реальности. Внутреннее знание было и есть всегда, но оно должно проявиться физически. Сказители были первыми, кто сделал отпечаток этого знания на физической действительности, сделал его физически известным. Они умели наблюдать происходящее и знали, что мир проистекает из их внутренней реальности. Они знали, что объекты, кажущиеся на первый взгляд твердыми и цельными, на самом деле являются суммой множества мельчайших сознаний.

Они понимали, что творчество превращает мысль в материю и что сама материя тоже имеет сознание. Они глубоко понимали связи, существующие между ними и окружающим их миром, и знали, что смогут изменить этот мир своими действиями.

Сказители могут передавать нам свои знания во сне. Они пользуются понятными нам символами. Религия египтян была во многом основана на их сведениях. Пользуются они и христианскими символами. Мы, увиденное во сне, можем переводить на язык физических ощущений.

Эти позиции узнаваемы и принимаемы сейчас многими из нас, но эти знания существовали всегда и вписывались в канву устного народного творчества. Тенгрианство как идеология древних кыргызов воспринимала и несла все эти знания о душе человека, природе, Космосе.

Тенгрианство - идеология древних кыргызов, породила семь заповедей Манаса:

1. Национальная честь и патриотизм.
2. Единство и сплоченность нации.
3. Межнациональное согласие, дружба и сотрудничество.
4. Укрепление и защита кыргызской государственности.
5. Гуманизм, великодушные, терпимость.
6. Гармония с природой.
7. Неутомимый труд, стремление достичь всех благ за счет умения и знаний.

Высокое чувство национального достоинства, чести, патриотизма не только объединяют нас,

кыргызстанцев, но и делают терпимыми, несмотря на многие жизненные обстоятельства, подрывающие иногда нашу веру в честность власти. Но глубокое желание людей жить в мире и согласии заставляют нас мириться со многим, лишь бы сохранить дружбу людей, их согласованность и укреплять свою государственность. В этом есть проявление высокого чувства гуманизма, великодушия и терпимости самого народа. В этом народ всегда выше своих правителей. Народ верит прежде всего самому себе, своим рукам, своему труду, своему доброму будущему. Все эти качества кыргызского народа отражены в его исторически сформировавшейся правовой идеологии, имплантированной в современное правопонимание, правовые идеи, направленные на защиту в первую очередь самого человека как высшей правовой ценности мира.

Түйін

Берілген мақалада Манастың парызы ұлттық заңдық идеология және заңдық психологияның бастаулары түрінде бейнеленген, басқа мемлекеттерге қатысты заңдық психологияның салыстырмалы талдаулары берілген.

Summary

In given article precepts of Manasa as sources of national legal ideology and legal psychology are reflected, comparative analyses of legal psychology with other states are given.

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ АЛЫМ-САЛЫҚТЫҢ ЖИНАУ ӘДІСІ ЖӘНЕ ОНЫ РЕТТЕЙТІН ОРГАНДАР ЖҮЙЕСІ

Б.Қ.Скакова -

*Абай атындағы ҚазҰПУ-дың азаматтық құқық және азаматтық
іс жүргізу құқығы кафедрасының аға оқытушысы,
заң ғылымдарының кандидаты*

Көшпелі қоғамда бастауы сан ғасырлардан өрбитін өте күрделі алым-салық жинау органдарының жүйесі қалыптасқан болатын. Егер қазақ қоғамының даму тарихына көз жүгіртетін болсақ, қазақ даласында біздің дәуірімізге дейінгі III ғасырлардан бастап үлкен-үлкен бірнеше мемлекеттік бірлестіктер өмір сүргендігін көре аламыз. Бұл мемлекеттік бірлестіктер үлкен мәдениетті ел басқару ісінің тәжірибесін әкеліп енгізген болатын. Сондай тәжірибенің көптеген үлгілерін осы салық жинау ісінен де көре аламыз. Сондықтан да, дәстүрлі қазақ қоғамындағы алым-салық жинау органдарының жүйесін қараған кезде, біз қазақ даласындағы әрбір мемлекеттің саяси-құқықтық басқару жүйесінің ерекшеліктеріне сүйене отыра, тұтастықта сипаттап өтуіміз қажет. Ал кейінгі қазақ хандығы дәуіріндегі дала жұртындағы салық жинау органдарының жүйесі бұл ғасырлар өткелінен өткен, сан жылдардың жинақталған қорытындысы іспеттес көрінеді.

Қазақ жеріндегі алғашқы алым-салық жүйесінің қалыптасуы әлемді дүр сілкіндірген Ұлы империялардың бірі, ғұн мемлекетімен тікелей байланысты болып келеді. Ғұн империясы біздің дәуірімізге дейінгі III ғасырлар мен біздің дәуіріміздің III ғасырлар арасында Еуразия құрлығында алдына ешқандай мемлекетті шығара қоймаған, алып империя қызметін атқарды. Ғұн мемлекетінен басқару жүйесі мен құқықтық жүйенің озық үлгілері қалып қана қойған жоқ, сонымен қатар, мемлекеттің қалыпты қызмет атқаруын қамтамасыз ететін алым-салық жүйесі үлгі болды.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, ғұн империясында алым-салық жинау ісін ежелгі қытайлар қалыптастырған болатын. Яғни, былайша айтқанда, ғұндар алым-салық жинаудың оң тәжірибесін қытайдан үйренген болатын. Дала жұртындағы тағы бір Ұлы мемлекеттердің бірі, Түркі қағанатында Тоныкөк пен Бұмын қағандардың тұсында және Мұқан қағанының реформаларына сәйкес үлкен алым-салықты жинаудың тәжірибесі орнықты. Көп жағдайда зер салатын болсақ, түркі қағанатында сырт

елдерден, оның ішінде отырықшы мәдениетті халықтардан алым-салық жинау ісі дұрыс жолға қойылғандығын көреміз.

Қазақ даласында өмір сүрген белгілі мемлекет қимақтардың саяси бірлестігі болып табылады. Қимақтар мемлекетінде де, алым-салықты жинаудың үлкен тәжірибесі қалыптасқан болатын. Ол туралы белгілі ғалым Б.Е. Көмеков былай дейді: “Богатство и склады царей хранились в городах и крепостях, расположенных в неприступных горных областях, охраняемых сторожами и хранителями, назначаемыми царем.

О существовании в кимакском государстве налоговых сборов можно предположить по тому факту, что из золото, собираемого тюрками по береговой линии кимакского моря, царь брал обязательную долю, а остатком довольствовался хозяин” [1, С. 118.]. Әрине қимақ мемлекетінде болған алым-салықтардың түрлерін нақты көрсете алмау өкінішті. Егер біз тарихта қимақ мемлекеті үлкен роль атқарды деп санайтын болсақ, онда қимақтарда да дамыған алым-салық жүйесі болды деп болжам жасауымызға негіз бар.

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы белгілі мемлекеттердің бірі, көшпелі өзбек мемлекеті немесе әбілқайыр хандығы болып табылатын болса, бұл мемлекеттік бірлестікте алым-салықты жинаудың белгілі лауазымды тұлғалары орнығып қызмет атқарғандығын көре аламыз. Бұл туралы Б.А. Ахмедовтың мына ойы көңілге қонымды: “Судя по сведениям источников, ясаулы выполняли такие обязанности долю хана. “В Михман-намэ-и бухара” говорится, что Шайбани – хан в 1509 г. из Аркука в восточные районы Туркестана послал ясавулов для сбора налога тагара. Любопытен еще такой факт: когда Шайбани-хан находился в Хиксарэе (1505 г.), то его ясаулы доставили в ханскую ставку его долю из добыч, которую затем по распоряжению хана они увезли в Самарканд” [2, С. 102-103.]. Кейбір жағдайларда алым-салық халыққа өте ауыр тиетін кездері болып табылады. Ол көбінесе егін шықпай қуаңшылықтың пайда болуымен малдың қырылып қалуымен байланысты болып жатады. Көбінесе басқыншылықпен келген елдер жергілікті халықты алым-салықтың күшімен әрқашанда қанайтыны белгілі. Қазақ даласындағы ең ірі шапқыншылық монғолдар империясымен байланысты екендігі белгілі. Монғолдар барған жерлерінің барлығында алым-салықты көптеп салуға тырысқан. Сондай жағдайды Ғ.С. Сапарғалиевтің мына ойы дөп көрсететіндей: “Была установлена тяжелая налоговая система. Кроме того, в городах стояли монгольские гарнизоны, которые содержались за счет жителей. В одном документе, датированном 1259 г. говорится, что насилие и притеснения достигли высшей степени, причем особенно были доведены до крайности земледельцы от множества всякого рода тягот, взысканий и обременений чрезвычайными налогами” [3, С. 16.]. Қанша монғолдар алым-салықтың ауыр жүгін көрші халықтарға артқанменен, олардың бұл мәселедегі бере білген жақсы қырлары да болды. Оның қатарына, біздің ойымызша көшпелі қоғамдағы алым-салық тәжірибесінің озық үлгілерін дамытуға қосқан үлесін бағалауымыз қажет. Көшпелілердің тәжірибесіндегі ең озық алым-салық жүйесі осы монғолдар қоғамында қалыптасқан болатын. Оның дамуына Шыңғысханның “Ұлы Жаса” заңының қосқан үлесі өте үлкен болып табылады. Шыңғысхан империясының даладағы дәстүрін жалғастырған мемлекет Алтын орда болып табылады. Алтын Ордада дамыған алым-салық жүйесі және ақша жүйесі қалыптасты. Тоқтының кезінде ақша жүйесі реформалары бірегей төлем бірлігі енгізілген болатын. Негізінен Алтын Орда алым-салық жинау үстінде Шыңғысхан империясының дәстүрін жалғастырды. Алтын Орданың алым-салық жүйесін, оның терминологиялық негізін терең зерттеген Х. Шурман империяның алғашқы кезеңінде тұрақты алым-салықтармен қатар, төтенше салықтардың болғандығын айта келе, төмендегідей салыстырмалы таблицаны келтіреді:

	Регулярные налоги	
Монголии	Албан	Кубчири
Иран	Калан	Копчур
Русь	Дань	Пошлина
Золотая Орда и Средняя Азия	Калан	Ясак

[4, С. 130.].

Дәстүрлі қазақ қоғамында қалыптасқан алым-салық органдарының жүйесі осы протоқазак қоғамындағы дәстүрді жалғастырады. Қазақ хандығы дәуіріндегі алым-салықты жинаудың органдар жүйесі жеке хандардың басқару ісіне байланысты өзгеріп отырған болатын. Қазақ хандығы дәуіріндегі

алым-салық жүйесінің, оны жинау механизмі туралы органдардың түрлері жөнінде дерек көздер өте тапшы. Соған қарамастан жалпы оның бағыт бағдарын айқындауға болады. Қазақ хандығы дәуірінде, оның ішінде Тәуке ханның Жеті жарғысы қабылданған тұста, мынандай заң нормасы орныққан болатын: “Әрбір қару көтеруге жарайтын адам (сұлтандардан басқа) ханға және ел билеушілеріне жыл сайын өз мүлкінің жиырмадан бірін беруге тиіс” [5, 317 б.].

Бұл нормаға қарап, біз қазақ хандығында да алым-салықты жинаудың тұрақты болмаса да, органдарының өмір сүргендігін көре аламыз. Қазақ хандығында алым-салықты жинау ру басшыларына, рулы елге беделі жүретін билерге, сонымен қатар, ауыл ақсақалдарына т.б. жүктелген болатын. Кейбір жағдайларда қазақ хандығында алым-салықты жинау хан жасауылдарына және төлеңгіттерге жүктелген болатын. Кейбір хандардың тұсында ғана алым-салықты жинау әдісімен арнайы тұлғалар айналысты. Мысалы, оны Абылайханның тұсында жүргізілген өзгерістерден ХҮІІІ ғасырда ел билеген Қайып ханның кезінен ХҮІІІ ғасырдың аяғындағы Нұралы ханның ұлысынан көре аламыз.

Кейбір жағдайларда алым-салық жинау ханмен бидің ортасындағы үлкен таласқа да әкеліп соғып отыратын. Оны кезіндегі Дос би мен Тұрсын ханның арасындағы теке-тірестен көруге болады, ол елде түбелікті өзгерістер жасамақ болып, қарсы келгендерді қағып тастап отырады. Шектен тыс баж және харадж салықтарын салып, елді, билерді азар қылады. Баж–көпірді, керуен сарайын, көпшілік қызметіндегі ғимараттарды пайдаланудан түсетін салық болатын. Бұл белгілі бір қызмет ақысы ретінде алынатын салық бола тұрса да, Тұрсын хан қалыптасқан ереже тәртіпті бұзады. Оны әр түтіннен, тіпті әр жеке адамнан алуға әмір етіп, салық мөлшерін жосықсыз өсіреді. Ал, әр алқапта егіс топырағының құнары әр түрлі болатыны белгілі. өсірілген егіннен түскен өнімнің мөлшеріне қарай алынатын салық-харадж деп аталады. Басқаша түсіндірсек, мұсылман мемлекеттерінде феодалдық рента ерте кезден қалыптасып, дамыған. Осы салық түрі сегізінші ғасырдан беріге дейін мемлекеттік жерді жеке мүддесіне пайдаланған шетелдік азаматтардан ғана алынып келсе, Тұрсын хан мұны жерді иеленген дәулетті адамдардан да, шаруалардан да қорқытып, кейде, зорлық әрекетпен же жинап алған. Ташкент әмірлігіне бағынғандықтан, Дос би әуелі алым-салықты жинап, уақтысында өткізіп тұрады.

Алайда, үсті-үстіне салынған салықты жинаудан Дос би бас таратады. Тұрсынның өрескел қылығына көнбейді. Ол қарауындағы халықты жосықсыз салық салып қинамайды. Дос би мен Тұрсын хан арасындағы келіспеушілік Қазақ елінің біртұтас ханы Есімге де мәлім болады. Тұрсын хан Жос биді Ұлық би қызметінен кетіру туралы Есім ханның алдына мәселе қояды. Есім ханның Дос биге көзқарасы түзу болғандықтан, мәселені ел ішіндегі игі жақсылықтардың кеңесіне сайлауды ұйғарады. Ел жақсылары мен халық Дос биді жақтап, Тұрсын ханның әрекетін теріске шығарады [6, 156-157 бб.]. Әрине бұл оқиғаның аяғы өте қайғылы жағдаймен аяқталғандығын біз тарихтан жақсы білеміз. Біздің бұл жерде айтайын деп отырған мәселеміз, жалпы қазақ билерінің көрінісі халықтың жағдайын ауырлататын, алым-салықтарды салуға қарсы болғандығы, сонымен қатар, билердің алым-салық жинау ісіне көп жағдайда тартылып отырғандығын көрсету болып табылады. Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, қазақ қоғамында билер тек қана, сот ісін жүргізіп қана қойған жоқ, сондай-ақ елшінің де қызметін атқарды және қазір айтып өткеніміздей, салық жинаушы тұлғаның да ролін атқарғандығын көре аламыз.

Жоғарыдағы жағдайды тағы да бір, осындай мысалдардан көруге болады. Мысалы, “Досбол сөзге ерте араласқан кісі екен. Датқа болып тұрғанда Қоқан бектеріне онша жақпаған көрінеді. Ол кезде әлсізді жаншып, салықпен тонап жатқан кез. Досбол салық жинаушыларға салғырт қарап, әміріне де мойын бұрмай, бетіне де келе берсе керек.

Бір жолы Досмұқасан бек қасына салық жинаушыны ертіп, ел аралап келе жатқанда Досбол алдынан шығыпты. әңгімелесіп отырған бекке:

- Жылыңыз не ? – депті Досбол.
- Жылым – доңыз, - депті бек.
- Болса болар, елді түрте келдіңіз ғой, - дейді Досбол.
- Сіздің жылыңыз не? – дейді сонан соң салық жинаушыға.
- Жылым – тауық, – дейді ол.
- Болса болар, ол-пұлды шоқи келдіңіз ғой, - дейді Досбол.

Бек бұл сөзді кек тұтып, бірақ ел ішінде жазалауға халықтан қаймығып қайтып кетеді” [7, 93-93 бб.]. Бұл жағдайда қазақ билерінің алым салық салу ісінде қазақ билерінің халықтың жай-күйіне жіті зер

салатындығын көрсетеді.

Көшпелі қазақ қоғамында алым-салық жинау көбінесе малдың санына қарай жүзеге асып отырған болатын. Сонымен қатар, егіншілікпен айналысатын оңтүстік аудандарда мүліктік алым-салықтар көп қолданылды. Діни алым-салықтардың да жиналғанын біз тарихтан жақсы білеміз. Көшпелі қазақ қоғамында алым-салық жинау рулы елдің пәтуалы азаматтарының, ақсақалдардың, белгілі билердің үгіт-насихаттары арқылы жүзеге асып отырған болатын. Алым – салықты жинау көп жағдайда халық ісін шешуге жиналатын күзгі құрылтайларда негізінен алынып отырды. Себебі, көшпелі қоғамның басты материалдық құндылығы да, ақшалай эквиваленті де мал болып табылған. Малдың санағы көбінесе күзде жүргізілгендіктен алым-салық та, осы уақытта алынып отырды. Күзгі құрылтайға барарда қазақтың игі жақсылары хан сарайына, тай-тұяғымен артынып баратын болған. Күзде мал санағын жүзеге асыру және алым-салықты жинау ежелгі ғұн дәуірінен келе жатқан ескі дәстүрдің бірі.

Сонымен қатар, қазақ қоғамында елге жау тигенде, жаудың шабуылын тойтару ісінде көбінесе, төтенше алым-салықтар жиналатын болған. Бұл іске қазақтың рулы елдері түгелімен қатысты. Мұндай жағдайда барлық қазақ рулары аянып қалмайтын болған. Ондағы алым-салықтың барлығы әскерді қамтамасыз етуге қамтамасыз етуге жұмсалды. Сонымен қатар, бейбітшілік уақытта алым-салық хан қазынасынан қала тұрғызу ісіне жұт болған жағдайда, халықтың әл-ауқатын көтеруге пайдаланылған кездері де болған.

Көп жағдайда халықтан алым-салық жинау ерікті әдіс-тәсілдерге сүйеніп жүзеге асып отырды. Ханның алым-салыққа байланысты пәрменін жергілікті жердегі билер, батырлар халық ішіне таратып, оның қажеттілігін түсіндіріп отырған болатын. Халықтан алым-салық жинау дәстүрлі қазақ қоғамында көп жағдайда ерікті жүзеге асырылғанмен, жаугершілік заманда немесе халық ашаршылық пен жұтқа ұшыраған кезеңдерде күштеу, тартып алу әдістеріне де сүйенген болатын.

Қорыта келгенде айтарымыз, дәстүрлі қазақ қоғамындағы алым-салық жинау органдарының жүйесі де бірнеше кезеңдерден қалыптасып, дамыған болатын. Қазақ қоғамында халықтан алым-салықты жинаудың тұрақты органдар жүйесі, әр ханның тұсында өзгеріп, дамып отырды. Негізінен алым-салықты жинау, қазақтың белгілі билері мен батырларына, ру басыларына жүктелді. Алым-салықты хан сарайына жеткізуді, хан жасауылдары мен төлеңгіттері қамтамасыз етіп отырды. Дәстүрлі қазақ қоғамында алым-салықты жинаудың бірден-бір өлшемі мал болып табылды. Алым-салық жылына күзге таман мал қоным көтерген кезде алынатын болған. Негізінен қазақ қоғамында алым-салықтар рулы елдерде өзара келісіммен негізделіп, ерікті түрде жиналып отырды. Ал соғыс пен басқа да төтенше жағдайларда алым-салықты жинау күштеу әдістеріне де сүйенген болатын. Алым-салықтарды пайдаланудың негізгі көздеріне ірі қалаларды аббатандыру және салу т.б. жатады.

1 Кумеков Б.Е. *Государство кимаков XI –XI вв. по арабским источникам.* - Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 113-123.

2 Ахмедов Б.А. *Государство кочевых узбеков.* - М.: Наука, 1965. – С. 98-109.

3 Сапарғалиев Г. *Основы государства и права Казахстана.* - Алматы: Атамұра, 1994. – 160 с

4 Федоров-Давыдов Г.А. *Общественной срой Золотой Орды.* - М.: Изд. МГУ. -1973. – С. 89-108.

5 Салғараұлы Қ. *Қазақтар: Роман –эссе.* – Алматы: Өнер, 1995. – 352 б.

6 Омарханов Қ. *Қазақ елінің дәстүрлі құқығы. 1 кітап.* – Астана: Елорда, 2003. – 280 б.

7 *Сөз тапқанға қолқа жоқ: Күлдіргі әңгімелер, шешендік сөздер, толғау-термелер / Ел аузынан жинағандар: А. Бейсенғалиев, С. Қарамендин.* – Алматы: Жазушы, 1988. – 608 б.

Резюме

В данной статье рассматривается механизм и методы собирания сборов и налогов и система органов кочевом обществе казахов.

Summary

In given article the mechanism and methods of collecting of gathering and taxes and system of bodies a nomadic society of Kazakhs is considered.

СУБЪЕКТЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ КОНСТИТУЦИОННОГО КОНТРОЛЯ В РК

А.В. Швецов -

3 курс ФМОиЮ КазНПУ им. Абая

В теории права, под конституционным контролем понимается особый вид правоохранительной деятельности в государстве, заключающийся в проверке соответствия нормативных правовых актов Конституции данного государства, на основании обращения уполномоченных на то лиц, или по собственной инициативе самого органа конституционного контроля. В качестве органа осуществляющего такой контроль, выступают не только специализированные органы (Конституционный Совет Республики Казахстан), но и другие органы и должностные лица, функция и полномочия которых направлены на защиту норм Конституции, на осуществление и исполнение Конституции и на поддержание ее верховенства.

В Республике Казахстан такими полномочиями обладают:

- 1) Президент Республики Казахстан;
- 2) Парламент Республики Казахстан;
- 3) Суд;
- 4) Прокуратура;
- 5) Конституционный совет РК;

В соответствии со ст. 10 и 17 Конституционного Закона РК «О Президенте Республики Казахстан» от 26 декабря 1995 года №2733, Президент РК вправе отменить либо приостановить частично или полностью действие актов Правительства РК, акимов областей, города Астаны и города Алматы, эти положения позволяют вести контроль за соблюдением Правительством и акимами и норм Конституции.

Кроме того, как устанавливает ст. 9 вышеуказанного закона, контрольные функции прослеживаются в процедуре возвращения проекта закона в Парламент для проведения повторного обсуждения и голосования. Ст. 72 Конституции РК устанавливает альтернативный порядок осуществления Президентом Республики проверки проекта закона на соответствие нормам Конституции как основного закона страны, путем обращения его в Конституционный совет РК.

В соответствии со ст. 54 Конституции РК от 1995 года, в качестве проверки конституционности проекта закона может выступать процесс последовательного его рассмотрения и голосования вначале в Мажилисе, а затем в Сенате Парламента.

Судебные органы, в соответствии со ст. 76 и 78 Конституции РК от 1995 года вправе осуществлять процедуру обращения в Конституционный совет за подтверждением конституционности нормативных правовых актов, ущемляющих права, свободы и законные интересы человека и гражданина. Причем до принятия решения Конституционного Совета суды не вправе осуществлять судебный процесс, руководствуясь такими актами.

В соответствии со ст. 83 Конституции РК и ст.1 Закона РК «О Прокуратуре» от 21 декабря 1995 г. прокуратура, в лице Генерального прокурора, прокуроров областей, городов, межрайонных, районных прокуроров посредством осуществления высшего надзора за точным и единообразным применением законов и других нормативных правовых актов страны, а также опротестование таких актов, включая их неконституционность, осуществляют охрану Конституции.

Среди органов и должностных лиц выделяется специализированный орган, осуществляющий контроль за соблюдением и защитой Конституции, Конституционный совет РК. Этот орган, в силу своего специфического положения в механизме государственной власти носит специализированный характер, выражающийся в его функциях и полномочиях.

Компетенция Конституционного совета регулируется нормами Конституции 1995 года (раздел 5, ст. 71-74) и Конституционным Законом РК «О Конституционном Совете РК» от 1995 года №2737.

Данный орган конституционного контроля выполняет функции сдержек и противовесов в

механизме государственной власти, наряду с органами, входящими в различные ветви власти.

Особенностью этого органа является процедура назначения его Председателя и членов. В соответствии со ст. 72 Конституции РК Председателя и двух членов Совета назначает Президент, причем единоличным решением. По 2 члена Конституционного совета избираются Палатами Парламента РК по представлению их председателей.

Иной процесс формирования органа был предложен А.А. Караевым, который отмечает, что назначение Председателя Конституционного Совета должно производится Президентом по предложению Премьер-министра РК, двух членов должны избирать депутаты Сената по представлению его спикера, двух членов должны избирать депутаты Мажилиса по представлению её спикера и двух членов будут избирать Пленумом Верховного Суда РК по представлению его Председателя.

Что касается независимости органа конституционного контроля, то полномочия Президента, Председателя Сената Парламента, Председателя Мажилиса Парламента в вопросе приостановления и прекращения полномочий Председателя или члена Конституционного Совета весьма ограничены. Так, например, ст. 14 КЗ РК «О Конституционном Совете РК» от 29 декабря 1995 года предусматривает случаи, при наличии которых полномочия Председателя или члена Конституционного Совета приостанавливаются, причем по ходатайству Конституционного Совета. Ст.15 этого же конституционного закона закрепляет случаи, при которых полномочия Председателя Конституционного Совета прекращаются.

Сам по себе Конституционный Совет рассматривает споры, возникающие между органами государственной власти РК. Например, споры, возникающие из вопросов правильного поведения выборов Президента республики и депутатов Парламента; республиканского референдума. Кроме того Конституционный Совет рассматривает законы и международные договоры на предмет соответствия их Конституции РК, принимает решения о их конституционности; дает заключение о правильном проведении процедур при досрочном прекращении полномочии Президента республики. Одной из функций, принадлежащих Конституционному Совету является официальное толкование норм Конституции. Конституционный Совет РК производит предварительный конституционный контроль за проектами законов до подписания их Президентом республики, что позволяет устранить их несоответствие Конституции.

Таким образом, в Республике Казахстан действуют органы должностные лица, среди полномочий которых присутствует контроль за исполнением Конституции, защита ее норм, но все же наиболее эффективным механизмом защиты Конституции является все же специализированный орган, который не наделен какими-либо функциями, кроме функций защиты и контроля за соблюдением и соответствием Конституции РК.

1) Караев А.А. «Конституционный контроль: Казахстан и зарубежный опыт» 2002 год. Учебное пособие. – Алматы: КазГЮУ, 215 стр.

2) Котов А.К. «Конституционный совет РК» 2005 год. – Астана, 68 стр.

3) Конституционный Закон РК «О Конституционном Совете РК» от 29 декабря 1995 года №2737.

4) Конституционный Закон РК «О Президенте Республики Казахстан» от 26 декабря 1995 года №2733

5) Закон РК «О Прокуратуре» от 21 декабря 1995 год.

Түйін

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының конституциялық бақылау орындайтын лауазымды тұлғаларының, мемлекеттік органдарының өкілеттіктерінің сұрақтары қарастырылған.

Summary

In this article are mentioned questions of powers of state structures, of officials carrying out the

constitutional control in Republic of Kazakhstan.

СОТ БИЛІГІ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ СУДЕБНАЯ ВЛАСТЬ И ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫЕ ОРГАНЫ

КӨШПЕЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ СОТ БИЛІГІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

К.А. Нұрлыбай -

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университет,
Халықаралық қатынастар және құқықтану факультеті*

Дәстүрлі қазақ қоғамында билікке, мемлекеттік билікке деген көзқарас өзінің дүниетанымдығымен ерекшеленген. Қазақтар билік пен байлық өткінші дүние, мәңгілік емес деп түсінген. Сондықтан да билік те, байлық та адам басында мәңгі тұрмайды, уақытша ғана тұрақтайды деп есептеген Ұлы даланың дана халқы. Қорытындысын «байлық-бір жұттық», «елге бай құт емес, би құт», «байлық не керек, адалдан жинамасаң» т.т. екі ауыз сөзбен түйіндеген. Мұны қазақтың ойлау үрдісі, билікті бағалау әдісі деп түсінгеніміз жөн болар.

Билік пен байлықты көшпелілер алдамшы құбылыс деп қабылдаған. Сондықтан да билікке қызығуды және оны өмірлік мақсат етуді жағымсыз әрекет деп түсініп қоғамдық сана оны қабылдамаған. Оны бүгінгі Елбасымыздың бойынан да көруге болады. Денсаулығы мүмкіндік бергенше халқына қызмет етуге әзір екендігін мәлімдеді. Сөйте тұра өзінің президенттік өкілеттігін референдум арқылы 10 жылға созудың заңдық негізін анықтау үшін Конституциялық кеңеске жүгінді.

Билік қазақ қоғамында басты құндылықтар қатарына жатқызылмаған. Қазақ халқы басты құндылық деп, асыл мұрат деп ар-намыс, ұят, әділеттілік, имандылық сияқты қасиеттерді таныған. Ел даналығы билікке ұмтыламын деп бойындағы адамгершілік қасиеттерден айырылып қалма деп уағыздаған. Ал билікке қолы жеткен адам оның қадірін жете түсініп, билікті халық игілігіне жұмсауы керек. «Билік не керек, әділдік құрмасаң» деп халық билік мақсатының әділдік екеніне көз жеткізуге тырысқан.

Биліктің негізі және тірегі-халық. Сондықтан билік игілігі халыққа қызмет етуге бағышталуы керек, билікті жүзеге асырушы халықтың көңілінен шығуға тырысуы керек. Олай болмаған жағдайда биліктің баянды болуы екіталай, сондықтан халық мақалы «Халық қаһарланса, ханды да тақтан тайдырады», - дейді. Ежелден келе жатқан «хан қылғындыру», «хан көтеру», «хан талапай» рәсім-дәстүрлері мемлекеттік биліктің басты тұғыры- халық екендігін білдіреді. Еліміз Конституциясы да «...оның ең қымбат қазынасы-адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» екендігін 1-бабында бекітті [1, 4].

Билік және билікті жүзеге асырушыларды құрметтеу керек, «...себебі билік елге қызмет етеді, ал иесі-ел қызметшісі» [2, 90]. Қазақ халқының саяси билік, оның ішінде сот билігі де осы билік тану аясында қызмет етті.

Қазақтың билік туралы қалыптасқан даңғыл жолы бар. Ол-халық таңдауы, халық билік айтар адамды өзі таңдап алған. Билік айтатын адам халық алдында беделді, білімді, көреген адам болуға тиіс. Беделді шығарған әділ шешімімен, көрегендігімен жинайды. Сондықтан да Россия жаулап алып, күштеп құрамына енгізген Қазақстанда билікті жүзеге асыру әдістеріне сол кездегі қазақ зиялылары да наразылықтарын білдірген. «Қазақтың ескі билік жолының осы күнгі өмірге қолайлы келетіндігі. ...осы күнгі өмірімізге пайдалысын қабылдап, ескі заң ережелерді бір қалыпқа түсіріп, ескі ережелерді бір қалыпқа түсіру керек...» [3], деп Шәкәрім Құдайбердіұлы билердің сайланбалы лауазымға айналғанын, сайлауда пара алып, жақын адамдарын өткізуге тырысып, кім көрінген би болды деп ашына жазған.

Ұлы Абай 22-ші қара сөзінде: «Болыс пен биді құрметтейін десең, құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пен биліктің еш қасиеті жоқ» [4, 46], - дейді.

Ә.Бөкейханов та өзінің «Қазақ» газетінде 1914 жылы жазған мақаласында «Қазақтың би ғәм билігін өзгертіп не керек... би түзу болса, билік әділ болса...» деп, «...биді кім болса, сонан қорықпайтын кылсақ, біреудің бетіне, біреудің жақсы жағына қарамайтын кылсақ...» деп бидің тәуелсіздігін қамтамасыз етуге ерекше мән берген [5, 167].

Сонымен, жоғарыдағы қазақ зиялыларының пікіріне сүйене отырып, көшпелі қазақ қоғамында билікке, сот билігіне үлкен мән беріліп, аса құрметпен қараған деп қорытынды жасай аламыз. Көшпелі қазақ қоғамындағы сот билігі мемлекеттік биліктің ең көп тараған, халыққа жақын әрі түсінікті, оның беделіне негізделген, мейлінше пәрменді, қуатты салаларының бірі. Және де сот билігі мемлекеттік биліктің басқа тармақтарына қарағанда жақсы дамыған, өз мүмкіндігін ашып көрсете алған, тіпті мемлекеттік билікті тұтастай қамтыған десек те болады.

Сот билігі көшпенділердің мемлекеттік өмірінің символы тәрізді, қолданылуы мен мен іске асуының ең қолайлы, әрі ұтымды нысаны. Өйткені хан, сұлтан және ақсақалдарға дейінгі мемлекеттік билік жүйесі ауқымындағы лауазым иелерінің де сот функциясы болғандығы белгілі. Сондықтан сот билігі мемлекеттік биліктің бір саласы болып қана қоймай, сонымен қатар іске асуының көрінісі, әрі құралы болды.

Хан билігі сот билігімен санасып отырған, беделіне сүйенген. Ал кейбір жағдайларда хандық билік сот билігінің құрамдас бөлігі немесе жалғасы деп түсінген. Соған қарамастан сот билігі хан билігінен гөрі халыққа жақын тұратын және сот билігі әрдайым халық қамқоршысы болып танылған.

Халық ұғымында хан билігі мен сот билігін салыстырғанда сот билігіне басымдылық берілген. Хан билігі мен халық мүддесі арасында қарама-қайшылық туындағанда хан асқына бастағанда сот билігінің беделі хан билігінен де асып түскен.

Сот билігінің биіктігі сонша дәстүрлі қазақ қоғамында кейбір кездері хан билігінен де жоғары болған. Би шешіміне хан да тоқталып, қалтқысыз қолдаған. Бірде Бекболат бидің інісі Абылай ханның бір үйір жылқысын айдап кетеді. Хан «бұл сізді басынғаны ғой», - деп айдап салған көмекшілерінің сөзіне ілесіп ашумен Бекболат бидің аулына келеді. Бекболат би Абылайдың алдынан шығып:

- Байқаусызда болған кемшілік қой, кешіріңіз. Бір тоғыз айып пен ауысқан малыңызды алып тыныңыз, - дейді [6, 96, 97]. Хан Абылай бидің айтқанына тоқталып, өзін айдап салған кеңесшілеріне реніш білдірген екен.

Билердің сөзіне үлкен-кіші, қарапайым халықпен қатар билеуші топ өкілдері де бас иіп тоқтаған. Азамат ретінде бидің айтқанын мойындаған. Бірде Барбос деген бай әкесіне ас беріп, атақты Байдалы биге алдын ала хабар жібереді. Сөйтсе, есімі баршаға мәлім бидің бір мінер аты жоқ екен. Ол байға қайыра сәлем жолдап, былай депті:

Дұғай сәлем Барбосқа,
Көкірек бірге, жан басқа,
Сұлулығы өзіндей,
Жүйріктігі өзімдей,
Ат жіберсін торы қасқа,
Байдалы мінер әр топқа
Даңқы кетер жан-жаққа.

Байдалының сәлемін естісімен Барбос бай бір жүйрік атын жіберткен екен [7].

Көшпелі қазақ қоғамында сот билігін мемлекеттік биліктің басқа салаларынан бөле-жара қарайды. Соған қарамастан оның қоғамдағы ролін асыра бағаламайды. Сот билігі қызметінің ауқымын, қоғамдық мәселелерді шешуде тиісті шеңберде және деңгейде пайдаланған. Сот билігінің шексіз еместігін, оның тек бір шектеулі деңгейде жүзеге асатынын бағамдаған. Көшпелілер үшін басты әрі негізгі сот-ол адамның өз соты, ішкі соты, ар соты. Ал билер соты ар сотының көрінісі. Сәйкесінше ең ауыр жаза ар жазасы деп түсінген. Бітімге келудің басқа жолы қалмаған кезде ғана сот билігі көмекке келген.

Қазақ қоғамындағы сот билігінің негізі және оның ерекшелігін анықтайтын-рухани өмірдің деңгейі. Сот билігі рухани өмір аясында ғана ашыла түседі.

Көшпелі қазақ қоғамындағы сот процесі де рухани өмірмен тығыз байланысты. Сондықтан да сот билігінің іске асуының шегін, өзіндік болмысын дәл айқындау қиынға соғып жатады. Сот билігі өз мақсат-мүддесін рухани өмірдің биіктігімен қамтамасыз етеді.

Көшпелілердің сот билігінің рухани өмір саласымен тығыз байланысын көрсететін тұсы-сот процесіне қатысушылардың одан «жеңіп» немесе «жеңіліп» емес, жеңілденіп шығатындығында. Қазақ қоғамының сот процесінің басты мақсаты-бітім болатын. Дауласушы тараптарды халық алдында келістіріп, бітімге келтіру сот билігінің басты мақсаты. «Дау мұраты-бітім»-сот процесінің басты принципі. Сот процесі дау бойынша ақиқатты ашуды мақсат тұтады. Сондықтан ол мақсатқа жетуге ешкім және еш нәрсе қарсы болмау керек. Сот алдында әркім өз ойын, көрген-білгенін ашық, анық айтуға ерікті. Бұл принцип, сот процесіне қатысушы тараптардың теңдігін дәлелдейді.

Көшпелі қазақтардың сот билігінің жалпы сипатына байланысты тағы мәселе-сот билігінің шешендік өнермен байланысы. Сөз өнері (шешендік өнер) қазақтардың сот мәдениетінің негізгі тірегі, құралы. Сот мәдениеті сөз өнерінің шуақты нұрынан суырылып, толып, толысып отырады. Сөз өнері, шешендік өнер жоғары бағаланып, сол өнерді жетік меңгергендер ғана би бола алды, сот ісіне араласып, билік жүргізе алды. Бұл бағытта марқұм, белгілі заңгер, заң ғылымдарының докторы, профессор Сәкен Өзбекұлы мынандай пікір білдіреді: «Қазақ билерінің өзіне тән ерекшелігі, басқа халықтарда кездеспейтін қасиеті, феномені-дау-жанжалдарды мағыналы, шешендік сөздермен шешуі» [8, 43].

Халық өзінің «от ауызды, орақ тілді» әділ билік айтқан шешен, билерін ханнан бетер қадірлеп, бітімді сөздерін жадында сақтап келген. Халық аталы бір ауыз сөзге тоқтаған. Ондай киелі сөз сөйлеу-шешендік қасиетке ие болу әсіресе қорғаушы қызметін атқаратын биге қажет болған. Айыпталушыны қорғап шығу үшін бейнелі қисынды дәлелдер айтумен қатар билер бұра тартып бара жатса тоқтатып, әділеттілікке шақыру қажет болады.

Қазақ қоғамындағы сот билігінің маңызды ерекшелігі - сот процесі ауызша жарыссөз түрінде өтетіні. Сот процесіндегі бәсекелестікке «Тумысында Демосфен, Цицеронды естіп білмеген қазақтардың жез тандай тілмарлығына таң-тамаша қалдым. Осындай халық жабайы ма? Бүгінгі көшпелі номад қазір өз басынан аса қарап тұрған халықтың ортасынан ойып орын алатын кез келді», -деп XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанға жер аударылған поляк революционері А.Янушкевич баға берген [9].

Сот тәуелсіздігіне, Жәңгір ханның сот ісін қарауына куә болған С.Раевский былай дейді: «Крик не дозволен; еще более недозволен шопот между собою или с ханом; всякое тайное объяснение-есть оскорбление присутствующих, и суд уже не считается безпристрастным» [10, 233-234].

Қазақ қоғамындағы сот билігі сөз өнерімен тікелей байланысты. «Жасына қарай отырып, жағына қарай сөйлеу» қағидасының құқықтық күші басым. Бұл қағиданың маңыздылығын, оның орын алуы үлкен даулы мәселенің бір ғана сөзбен түйінделіп шешімін табуына септігін тигізген жәйттердің көп болғандығы дәлелдейді. Бұл қағиданың мәнін ғалым З.Кенжалиев: «Бұл принцип сот процесіндегі пікір таластың, сөз жарысының шектелмеуіне, оның мейлінше еркін және жан-жақты болуына, дауласушылардың өз мүдделерін қорғау барысында бар мүмкіндікті пайдалануға бағытталған еді» [1, 100], -дейді.

Бұл принцип билердің теңдігін, олардың сөз беріп, сөз алу, тосыннан сұрақ қою, т.т. әрекеттерін қамтамасыз етуде үлкен роль ойнайды. Дауласушы тараптардың мүддесін қорғауда тең құқықты екендігін көрсетеді. Бұл қағиданың мәні тікелей дауға бітім айтар тұста сөз теңдігінің, ондада әділ сөздің теңдігінің орындалуын қамтамасыз етеді. Тараптар жасына қарай сөз алмайды, керісінше әділетті бітім айтуға тырысады.

Сонымен, қазақ халқы үшін сот билігі кіршіксіз таза болып табылатын. Қоғам өмірінің бұра тартып, адасқан тұстарында да әділдік пен шындықты сот билігінен іздеп талап еткен. Бітпес даудың, бәтуасыз шудың кесімі айтылып, қара қылды қақ жарып, жүйесін тауып билік айтылар сот билігінің басты өкілдері билер болған.

1. *Қазақстан Республикасының Конституциясы.* – Астана, 2008.
2. *Кенжалиев З. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет.* – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – 192 бет
3. *Шаһ-Кәрім. Би және билік туралы//Заң газеті. 1994. 16-қараша*
4. *Абай. Қара сөз. Поэмалар.* – Алматы, 1993.
5. *Бөкейханов Ә. Тағы да би ғәм билік//Бөкейханов Ә. Шығармалар.* – Алматы: Қазақстан, 1994.

– 384 бет.

6. Дулатбеков Н. ҚР мемлекет және құқық тарихынан. Хрестоматия.-Қарағанды, 1994.-1-кітап.
7. Заң газеті. 1996. 24-қаңтар.
8. Өзбекұлы С. Көшпелі қазақ өркениетіндегі құқық. Право кочевой цивилизации казахов. Монография. – Алматы: Мектеп, 2002. – 224 бет.
9. Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям.-Алма-Ата, 1966.
10. Раевский С. О судопроизводстве в Букеевской орде//Русский инвалид. 1845. №59.

Резюме

В статье автор дает анализ деятельности судебной власти в кочевом обществе казахов. Делает попытки определить место судебной власти в жизни кочевых казахов.

Summary

The author gives the analuis of the activity of yudicial power in nomad soutu of kazakhs in this alticle. He tries to define the place of the yudicial power in the eife of nomad kazakhz.

АТАҚТЫ ОРЫС АДВОКАТТАРЫНЫҢ СОТТЫҚ ШЕШЕНДІК ӨНЕР ЖҮЙЕСІНДЕГІ АЛАТЫН ОРНЫ

Г. Б. Мейірбекова -

*Абай атындағы ҚазҰПУ-дың халықаралық қатынастар және құқықтану
факультетінің азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу
кафедрасының аға оқытушысы*

Ресей сот шешендігі XIX ғасырдың екінші жартысынан, 1864 жылғы сот реформасынан кейін алқабилер соты мен алқа адвокаттарын енгізгеннен кейін дами бастады.

А.Ф. Конидің, П.С. Порохошиковтың теориялық еңбектерінде сот шешендігінің сөйлеу мәдениеті жайында нақты мәселелер қарастырылды. XIX ғасырдың екінші жартысында Ресейде соттағы шешендік жанрының дамуына сот реформасындағы өзгерістер ықпал етті. Авторлардың сот шешенінің тіліне, материалдарды жеткізу амалдарына, тыңдаушылардың ынта-ықыласын сақтауға қатысты кеңестері мен ұсынбалары бүгінгі таңда да құнын жоғалтпай отыр.

П.С. Порохошиков шешен алдындағы міндеттердің ішінен төмендегі екеуін ерекше бөле-жара атайды: 1) сөздің логикалығы мен тіл дұрыстығына сүйеніп, сөздің анықтығы мен түсініктілігін қамтамасыз ету; 2) тыңдаушыларды ұйыту, өз ұсынысын қабылдауға көндіру; дәстүрлі шешендік амалдарды қолданып, қажетті атмосфера туғызу, баурау, сөзін дәлелдеу және көпшілікті иландыру [1, 3 б.].

Атақты В. Белинский шешендікті шешендіктанушылардан емес, шешендерден үйрену керек дейді: «Кімде-кім мемлекеттік шешен болғысы келсе, ол мемлекет қайраткерлерінің сөздерін үйренсін, тыңдасын, мүмкін болғанынша солардың арасында болсын, кімде-кім шешен-адвокат болуға тырысса, сот орындарынан шықпау керек, ол адвокаттар арасында болуды көздеу керек: ол да сол мамандық орайында жиі-жиі өз күшін байқай берсе, бәрінен де сол жақсы...» [2, 36 б.].

Шешендерді туғызған дәуірлердің қоғамдық-әлеуметтік сипаты әр дәуірдегі шешендерге бірдей міндет жүктеді: ол – ел тәуелсіздігі, халықтың бостандығы мен бірлігі, ақыл-ой еркіндігі, соларға жеткізер адамдық, адамгершілік қасиеттерді насихаттау. Осы жерде В.Г. Белинскийдің сөзі еске түседі: «...Тіпті француз шешені Англияда, Англия шешені Францияда сөйлеп табысқа жетпес еді, өйткені олардың әрқайсысы өз Отанында өз сөзінің күшімен халқына билік жүргізген, үстемдік еткен» [2, 117с.].

Осылай кісінің қоғамда атқаратын қызметінің жайына бейімделген өткір тілділіктің де сапасы ерекше болмақ. Адам нені жан-тәнімен сезсе, ұғынса, соны ол жетер жеріне жеткізіп айта алады. Өзі

жақсы білмейтін жайды уағыздағанда ғана кісі сөз таппай қалады.

Адамды ойы жетектей алса, анық сөйлейді, егер адам ойын жетектей алса, одан да анық сөйлейді.

Шешендік сөздің өтімділігі оның тек сырты сұлу, әдемілігінде ғана емес, алдымен идеялық сапасының жоғары, мазмұнды, шындықты жайып салып айқын, көрікті тілмен айтылуында.

Орыс ғалымы М.В. Ломоносов шешендікті меңгеру үшін: табиғи дарын, ғылым, дүлдүл шешендерден үйрену, шығармашылық сипаттағы машықтану, өзге ғылым салаларынан да хабардар болу сияқты қалып-қасиеттің қажеттігін дәйектейді. Ол шешеннің табиғи сапасы деп: өткір ой, жады, жағымды дауыс, қалыпты тыныс, жинақылық, сүйкімді келбет пен табиғи қабілетті санайды [3, С.89].

Ал енді осы пайымдаумен дәлме-дәл келетін ой-пікір біздің қазақ халқының жадында сақталып, бүгінгі күнге жеткен мына бір аңыздан анық аңғаруға болады. Бірде Әз Жәнібек хан билерінен: «Жігітке жақсы болу үшін не керек?» - деп сұрайды. Олар: «Жігітке бірінші – білім, екінші – ғылым, үшінші – ұғым керек. Сосын отты жүрек, батыл тіл керек», - деп жауап береді. Билер мұнда «білім» деп ақылды, «ғылым» деп оқуды, «ұғым» деп оны есте сақтап, орынды жұмсай білуді айтқан [4, 117 б.].

А.Ф. Кони «Сот және саясат тақырыптарындағы шешендік» деген шығармасында: «Шешендік дегеніміз – тыңдаушылардың жансезім әлемін сөзінің әдемілігімен, образдарының жарқындығымен, нақыл, ғибрат сөздердің ұшқырлығымен толқытатын, баурайтын өнер, өзгеше қабілет – қарым, тума қасиет, сондай-ақ өскен ортаның, үлгілі жандардың, ұлағатты кітаптардың тағылым-тәрбиесі, өз дүние танымының нәтижесі», - деп жазған [5, 3 б.].

Ата Заңымыз ҚР Конституциясында Қазақстан Республикасының ең қымбат қазынасы адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп айқын айтылған [6, 1 б.]. Бұл қағиданың жүзеге асуын қамтамасыз ету жолын-дағы бас күрескер тұлға қай қоғамда болмасын адвокат екені бесенеден белгілі. Былайша айтқанда, адвокатты дәрігерлер тәрізді адам жанының арашашысы деуге толық негіз бар. Оның куәсі мына бір мысал.

Небір оқулықтарға арқау болған орыстың адвокаты Плевако өз тәжірибесінде сотта қаралған істерінің бірде-бірінде жеңіліп көрмеген деседі. Тапқырлығының, шешендігінің, адамның жан-дүниесін жете түйсіне білуінің арқасында ол, тіпті ақталмайтын жағдайлардың өзінен де жеңімпаз болып шығып отырған. Соның бірін ғана келтіре кетейік.

Қасақана болмаса да кісі өлтірген адамның ақтауға жатпайтыны басы ашық мәселе. Қылмыс ашылып, кісі өлтірген адам өз кінәсін толық мойындап та қойған болатын. Плеваконың әріптестерінің ішінен ешкім батылы барып іс бойынша қорғауды қолға алмайды. Ал, оның кейбір әріптестері қалжыңға айналдырып "Құрметті, Федор Никифорович, мына адамды қорғасаңыз қайтеді. Бірақ, бұл жолы сіздің шешендігіңіз, сірә көмектесе қояр ма екен?" десе, енді бірі "беделіңізден айырылып қайтесіз" деген жанашырлығын білдіріп жатты. Плевако осылардың бәріне қарамастан қорғауға тәуекел етеді. Міне, сот отырысы болатын күн де келіп жетті. Прокурор кісі өлтірген деген күдікпен ұсталған поптың айыбын бұлтартпас дәлелдермен мойнына қойып та берді. Поп болса өзінің кінәсін толық мойындады. Кезек адвокатқа келді. Залда жым-жырт тыныштық орнап, сотқа қатысушылар бұл не уәж айтар дегендей Плевакоға назар аударып, оның жүзінің алабұртып, толқып тұрғанын аңғарып та үлгерді. Плеваконың дәл осы жолы өз тәжірибесіндегі ең қысқа сөзді айтатынын олар, әрине сезген де жоқ. Ол мынау еді: "Жоғары мәртебелі Алқаби мүшелері! Мәселенің басы ашық. Прокурормен толық келісемін. Айыпталушы да кінәсін мойнына алып отыр. Талас туғызар еш нәрсе жоқ. Тек мынаған көңіл аударғым келеді. Сіздердің алдарыңызда отыз жыл бойы өзгелерді күнәсінен тазартып келген адам отыр. Енді, міне ол сіздерден өзі ешкімнің қыстауынсыз, шын ниетімен толық мойындаған күнәсін кешіре ме екен деп күтуде. Сәлден кейін ешкім күтпеген шешім шығарылды. Алқаби мүшелері бірауыздан айыпталушыны ақтап алды.

П.С. Порохошиковтың «Сот шешенінің өнері» дейтін еңбегінде сөйлеудің айқындылығы ғам тазалығы, сөз байлығы мен пәнді білу, қарапайымдылығы мен қуаттылығы, әуезділігі мен ырғақтылығы, шешеннің рухани еркіндігі, жазба жұмыс пен импровизацияның қарым-қатысы, тыңдаушының ынта-ықыласы, түсініксіз ойлар мен шұбалаңқы сөйлемдер жайында іргелі, күрделі пікірлер айтылады. «Қазіргі соттағы шешендікте түйінді сөз айтуға ұмтылыс жоқ. Шешен әр күн сайын тілді дамытып, байытып отыруға, әңгімелесу үстінде естіген соны сөздерді жазып, көңілге тоқуға машықтануы дұрыс. Шешеннің сөзі күн сәулесі айнаға түсіп қалай жарқырайтын болса, сондай дәл, ап-анық болғаны жөн [7, 117 б.].

Сотта сөз айрықша анық айтылуы қажет. Нақтылық пен айқындылық шынайы стильге тән,

құбылысты барынша түсініп тану және тіл құбылыстарын жүйрік зердемен зерттеу құба-құп болар еді. Сильдің аса көркем өрнектері қарапайымдылықтан туанда, табиғи сипатқа ие болады. Мінбеге шыққан шешен сөз туралы ойламау керек, ол рет-ретімен өзі түзіледі. Тыңдаушылар өз ойымен өзі болып, яғни толқынды, құйынды ойларының ырқына бағынғадығының куәгері болуға тиісті. Кез келген шешен өзінің мамандығына тән сөздерді пайдаланады, сонда ғана табиғи сұлулыққа бөленеді», - деп жазады ғалым [7, 38 б.].

Ресейде шешендік өнердің кенжелеп дамығандығын айтып, оның себебін түсіндірген Д.И.Фонвизиннің: «Шешендердің аз болу себебі шындығында шешендік дарын көрінетіндей жағдайдың жоқтығынан. Шешендік абырой-атаққа айқара есік ашатын және консульдікпен сайланатын ізде халық жиналыстары жоқ» деген сөзін келтірген Б.Адамбаев: «Шешендік өнер қай жерде сөзге бостандық, еркіндік болса, жүйелі сөзге жұртшылық, қоғам құлақ асса, міне, сол жерде, сол елде ғана дамиды. Керісінше, ақыл-ойға, сөзге-тілге қысым жасалып, шек қойылған жерде ақыл-ойдың адамдары, ең алдымен ақындар мен шешендер қорғалап сөйлей алмайды, сөз өнері тоқырайды» [8, 148 б.], - деген болатын. Жалпы шешендік өнердің шығуы белгілі бір қоғамдық жағдайлармен және халықтың бас қосу жиналыстарымен байланысты болғандығын қазақ шешендік өнерінің тарихы да растайды. Нағыз қорғаушы болуы үшін сөзге шешен, тілмар, психологиялық тұрғыдан әсер ететіндей сөйлеуге, бәсекеге түсе алуға, болған оқиғаны сот мәжілісінде отырған адамдардың көз алдына алып келуге шебер болуы қажет. Көптеген Ресей адвокаттары осындай шеберліктерімен көзге түскен. Мысалы: бүкіл әлемге танымал В.Ю. Яков, Н.П. Кан, В.Ю. Языков, Я.С. Киселев және т.б. көптеген Ресей адвокаттары сот процесінде өздерінің өте жоғары шеберліктерімен танылған.

Бүкіл әлемге танымал Ресей адвокаттарының бірі Н.П. Канның сот процесіндегі сөзінің үзіндісі: «Құрметті алқабилер, сотталғандардың тағдыры сіздердің қолдарыңызда. Сіздер оларды не ақтап не қаралап шығарасыздар. Заң қылмыскерге әділ жаза беруді талап етеді. Ал айыпталушы тек шын мәнінде жасаған теріс қылықтары үшін жазаға тартылмауы керек. Заңда көрсетілгендей қылмыскерді қылмыскер деп танымай оны жан-жақты жақсы жағынанда, жаман жағынанда қарау керек. Әрине Игорь Ивановты жақсы таныған адамдар Игорь Ивановтың қайтыс болғанына қайғырып әділдікті сұрайды. «Жанға жан» - деп құрметті айыпталушылардың бірі айтты. Бірақ бұл айтылған сөз жаңа емес. Керісінше ескі және қолдануға жарамсыз әділ сот үшін - деген еді [7, 148 б.].

Ресей империясында цензура мықты болғандықтан адвокаттардың беделі төмен болды. Онда бірақ: «Әркім қолымен істегенін мойнымен көтеру керек» деген қағиданы басшылыққа алды. Яғни, барлығы жауапкершілікке тартылмай кетпеу керек деген еді бұл.

Ердің, елдің тағдыры сөз болатын, соғыс, бітім секілді маңызды мәселелер қозғалатын бұрынғы хан кеңестері, қазіргі парламент сарайлары, сот залдары – саңлақ шешендер мен саяси қайраткерлерді қалыптастыратын орындар. Дүние жүзіне есімдері әйгілі шешендердің көбінесе мемлекет қайраткерлерінен, заң қызметкерлерінен, парламент мүшелерінен шығатыны да осыдан. Мысалы, ежелгі Афина шешені Демосфен, Рим шешені Цицерон парламент басшылары болса, орыс шешендері П.А. Александров, Ф.Н. Плевако, А.Ф. Кони заң қызметкерлері еді.

1. Сергеев П. *Искусство речи на суде*. - М., 1988, - 267.
2. Белинский В.Г. *Общая риторика Кошанского* // Полн. Собр. Соч. - М., 1955. Т. 8. 727 с.
3. Ломоносов М.В. *Краткое руководство к красноречию* // ППС Т. VII - М., Л., 1952. С. 378
4. Төрехұлов Н, Қазбеков М. *Қазақтың би-шешендері*. – Алматы, 1993.- 400 б.
5. Кони А.Ф. *Избранные произведения. Т.1*. - М., 1959. 173 с.
6. *Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995 ж.* - Алматы: «Юрист», 2009 ж. – 40 б.
7. Сергеев П. *Основы искусства речи*. - М., 1992. - 416 с.
8. Адамбаев Б. *Халық даналығы*. - Алматы, 1959. - 556 б.

Резюме

В статье рассматривается роль и значение ораторского искусства речи адвокатов России в суде, в период XIX века 1864 году, в частности, таких выдающихся адвокатов как А.Ф. Кони, П.С. Пороховщиков

и т.д.

Summary

The article considers the role and importance of oratory art and speeches of Russian lawyers in court, in the XIX-th century, in particular such outstanding lawyers as A.F.Koni, Porohovshikov etc.

АПЕЛЛЯЦИОННОЕ ОБЖАЛОВАНИЕ

Д.Мухияев -

магистрант 1 курса Университета имени Д.А. Кунаева

Государство как организация народного самоуправления создается для человека, в силу чего самое пристальное внимание сегодня обращено к механизмам реализации прав и свобод личности. Публично-правовая воля народа Казахстана, выраженная в принятой им Конституции. В статье 1 Конституции РК, Республика Казахстан провозглашает себя правовым государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы [1].

Аксиологический императив этой формулы означает, что все остальные конституционно-правовые ценности (государственный суверенитет, народовластие и др.) инструментальны по отношению к человеку, его достоинству, правам и свободам. Наиболее эффективной гарантией конституционного статуса личности выступает судебная защита, которая «реализуется через совокупность различных процессуальных средств, обеспечивающих справедливое правосудие и эффективное восстановление нарушенных прав граждан». И одним из реальных механизмов реализации этих принципов является апелляционное производство. Именно апелляционное производство дает возможность защитить эти права и свободы человека, оно также дает возможность судебной власти выявлять те ошибки и недочеты, которые были допущены нижестоящими инстанциями.

Сегодня Казахстан входит в мировое сообщество и поэтому именно этот вопрос стоит на первом месте, т.е. вопрос о реальной защите прав и свобод человека в гражданском судопроизводстве.

Апелляционное производство в гражданском процессе возникло ещё в Римской империи. Слово «*apellatio*» латинского происхождения и означает «обращение, жалоба», то есть речь идет об обжаловании судебного решения в более высокой судебной инстанции с целью пересмотра дела [2].

В зарубежном гражданском процессе апелляционное обжалование является обычным способом проверки решений судов первой инстанции.

В современном законодательстве Казахстана право апелляционного обжалования было восстановлено в Гражданском процессуальном кодексе [3], и с введением судей в систему судов общей юрисдикции и наделением их функцией осуществления правосудия был установлен апелляционный порядок обжалования и проверки решений и определений судей.

Сущность апелляционного обжалования в гражданском судопроизводстве заключается в том, что лица, участвующие в деле, имеют право обратиться в установленном законом порядке с апелляционной жалобой на не вступившее в законную силу постановление мирового судьи в районный суд как суд апелляционной инстанции.

Апелляционная инстанция вправе вторично рассмотреть дело по существу в случае обращения лица, участвующего в деле, в апелляционную инстанцию.

Апелляционная инстанция проверяет законность и обоснованность постановление мирового судьи по правилам судопроизводства в суде первой инстанции.

В юридической литературе различают два вида апелляции – полную и неполную [4].

Неполная апелляция представляет собой пересмотр решения, не вступившего в законную силу, на основании доказательств, исследованных судом первой инстанции. При неполной апелляции дело может быть возвращено в суд первой инстанции для нового рассмотрения. Полная апелляция представляет собой пересмотр дела в целом на основе не только имеющихся в деле материалов, но и представленных в суд апелляционной инстанции любых новых доказательств. В данном случае апелляционный суд вправе устанавливать новые факты, поэтому он не может направить дело в суд первой инстанции для нового рассмотрения, а должен сам вынести решение по существу на основе исследованных доказательств и установленных фактов.

В гражданском процессе право апелляционного обжалования представляет собой право на

возбуждение апелляционного производства (производства в суде второй инстанции) по проверке законности и обоснованности решения мирового судьи, не вступившего в законную силу.

Право апелляционного обжалования возникает у сторон и других лиц, участвующих в деле, в соответствующий районный суд через мирового судью со дня вынесения решения мировым судьей.

Задачи апелляционной инстанции одной из реальных гарантии осуществления конституционного права на судебную защиту и вынесения судами законных и обоснованных решений является право обжалования решений, не вступивших в законную силу. Это право не зависит от того, допущены ли в действительности по делу какие-либо нарушения. Вместе с тем в некоторых случаях имеют место судебные ошибки или упущения, влекущие за собой вынесение незаконных или необоснованных решений вследствие неправильного толкования или применения закона либо недостаточной исследованное фактических обстоятельств дела.

Закон предоставляет участвующим в деле лицам право обжалования решений, не вступивших в законную силу, и возлагает обязанность проверки законности и обоснованности судебных решений на суд второй инстанции. По ГПК прокурор приравнен к лицам, участвующим в деле, и может обратиться в суд апелляционной инстанции, если участвовал в процессе при рассмотрении дела в суде первой инстанции. Формой его обращения в суд является представление.

Принесение жалобы, представления является основанием возбуждения производства в суде второй инстанции (апелляционное производство), являющейся одной из основных стадий гражданского процесса.

Институт апелляции — совокупность норм права, регулирующих возбуждение деятельности и саму деятельность суда второй инстанции по проверке законности и обоснованности судебных решений и определений, не вступивших в законную силу.

В связи с расширением действия принципов диспозитивности и состязательности в гражданском судопроизводстве существенно изменены пределы рассмотрения дела судом апелляционной инстанции. Согласно ст. 332 ГПК при рассмотрении дела в апелляционном порядке суд проверяет законность и обоснованность решения суда первой инстанции в пределах апелляционной жалобы, представления и возражений против них. Ограничив пределы рассмотрения дела в суде апелляционной инстанции, ГПК РК допускает представление в суд апелляционной инстанции дополнительных доказательств, их оценку, наряду с имеющимися в деле, и установление новых фактов.

В то же время суд апелляционной инстанции вправе в интересах законности проверить решение суда первой инстанции в полном объеме. Предоставление суду второй инстанции полномочий по проверке судебных решений в полном объеме служит гарантией неуклонного соблюдения законов. Представляется, что такая проверка должна осуществляться во всех случаях, когда по делу затрагиваются права и интересы граждан, нуждающихся в социальной защите (дети, престарелые, инвалиды, недееспособные лица), либо общественные и государственные интересы (групповые интересы), а также при обнаружении случайного нарушения принципов правосудия или иных норм процессуального права, повлекших вынесение неправильного решения.

Путем проверки решений судов первой инстанции вышестоящие суды осуществляют контроль и руководство деятельностью нижестоящих судов, добиваясь строжайшего соблюдения законности, правильного и единообразного толкования и применения норм материального и процессуального права.

Следовательно, задачей апелляционной инстанции является обеспечение законности в деятельности судов первой инстанции, в конечном счете — защита прав, свобод и законных интересов граждан и организаций.

Характерными чертами апелляционной системы Казахстана являются: децентрализация апелляционных инстанций, облегчающая возможность личного участия заинтересованных лиц в заседании суда второй инстанции; широкая возможность обжалования судебных решений.

Право апелляционного обжалования, представления является правом на возбуждение деятельности суда второй инстанции по проверке решения суда первой инстанции, не вступившего в законную силу. Право обжалования возникает у лиц, участвующих в деле, а право представления — у прокурора с момента объявления судебного решения и может быть осуществлено течение установленного законом срока путем подачи апелляционной жалобы или внесения апелляционного представления.

Объект права обжалования, представления — решения судов первой инстанции, не вступившие в законную силу. Жалобы и представления могут быть принесены на решения всех судов РК, принятые по первой инстанции, за исключением решений мировых судей (ст. 332 ГПК).

В случае обжалования части решения необжалованная часть не вступает в законную силу, поскольку суд второй инстанции вправе в интересах законности проверить решение суда первой инстанции в полном объеме. Срок подачи жалобы, представления на решение. Согласно ч.3 ст. 334 ГПК право на подачу апелляционной жалобы, представления возникает со дня вынесения решения в окончательной форме и может быть осуществлено в течение пятнадцати дней.

Процессуальное значение апелляционной жалобы состоит и в том, что она является основанием для возбуждения апелляционного производства. Мировым судьям необходимо это учесть и при принятии жалобы проверить подачу жалобы лицом, имеющим право (участвующие в деле лица, их представители) на совершение этих действий и в установленные законом сроки. Следует также выяснить, относится ли рассмотрение поставленных в жалобе вопросов к компетенции суда апелляционной инстанции и не изменен ли предмет, основание требования, рассмотренного мировым судьей. Только жалоба, поданная с полным соблюдением требований закона, может быть признана апелляционной и повлечь возбуждение апелляционного производства.

Основная задача деятельности апелляционной судебных инстанций - это, с одной стороны, исправление судебных ошибок, а, с другой - единообразное понимание и применение законов, воспитание судебных кадров и общего повышения судебной и правовой, культуры.

- 1. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 г. // Справочная база-Юрист*
- 2. Борисова Е.А. Апелляция в гражданском и арбитражном процессе. - М. 2000.*
- 3. Гражданский процессуальный кодекс РК от 13.07.1999 г. // Справочная база-Юрист*
- 4. Вукот М.А., Зайцев И.М. Гражданский процесс России: Учебник. - М.: Юрист. 1999.*

Түйін

Осы мақалада Қазақстан Республикасының апелляциялық сот сатысы қызметінің негізгі міндеттері қарастырылады. Сондай-ақ, апелляциялық шағымның процессуалдық маңызы апелляциялық өндірісті қозғау үшін негіз болып табылады.

Summary

This article discusses the main task of the appellate courts of Kazakhstan. Procedural value appeal lies in the fact that it is the basis for initiating appeal.

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫ УГОЛОВНОЕ ПРАВО И УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

ЮРИДИЧЕСКАЯ ПРИРОДА СОСТАВА «ФАЛЬСИФИКАЦИЯ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ И ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНЫХ МАТЕРИАЛОВ»

С.С. Иманғалиев -

*Центрально-Азиатский университет доцент кафедры юридических дисциплин
кандидат юридических наук*

Статья 348 Уголовного кодекса Республики Казахстан, предусмотрела уголовно-правовую ответственность за фальсификацию доказательств и оперативно-розыскных материалов. Исследуемая норма состоит из четырех частей:

1. Фальсификация доказательств по гражданскому делу лицом, участвующим в деле, или его представителем - наказывается штрафом в размере от пятисот до восьмисот месячных расчетных показателей или в размере заработной платы или иного дохода осужденного за период от пяти до восьми месяцев, либо исправительными работами на срок от одного года до двух лет, либо арестом на срок от двух до четырех месяцев, либо ограничением свободы на срок до двух лет.

1-1. Фальсификация оперативно-розыскных материалов сотрудником органа, осуществляющего оперативно-розыскную деятельность, -

наказывается лишением свободы на срок до двух лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до двух лет.

2. Фальсификация доказательств по уголовному делу лицом, производящим дознание, следователем, прокурором, специалистом, принимающим участие в процессуальных действиях или защитником - наказывается лишением свободы на срок до трех лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет.

3. Фальсификация доказательств по уголовному делу о тяжком или особо тяжком преступлении, а равно повлекшая тяжкие последствия, - наказывается лишением свободы на срок от трех до семи лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет.

В соответствии с Законом РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК» от 05.05.2000 г. № 47-II ч.2 статья 348 дополнена словами: специалистом, принимающим участие в процессуальных действиях, что позволило несколько расширить субъектный состав рассматриваемой нормы.

Следующим эволюционно значимым шагом законодателя стало издание Закона РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК» от 07.12.2009 г. № 221-IV, согласно которому статья «Фальсификация доказательств» была переименована на «Фальсификацию доказательств и оперативно-розыскных материалов», а также была добавлена новая ч.1.1:

Статья 348 Уголовного кодекса Республики Казахстан «Фальсификация доказательств» была впервые законодательно закреплена в 1998 году в новое уголовное законодательство. Хотя на практике до этого времени данное преступление имело быть в наличии, роль регулятора общественных отношений, возникающих в связи с осуществлением фальсификаций материалов уголовного дела, возлагалась законодателем на иные преступления против правосудия и должностные составы.

В связи с изменением общественно-политических процессов в обществе и необходимостью первоочередной защиты прав и свобод человека и гражданина, а также демократизацией государственных институтов стало возможным улучшить уязвимые, требующие конкретизации, правовые регуляторы, в том числе и норму, предусматривающей ответственность за фальсификацию доказательств.

Законодательное закрепление ответственности за фальсификацию доказательств является существенным прогрессивным шагом в укреплении и защите конституционного принципа, исключающего юридическую силу доказательств, полученных незаконным путем.

Социальная опасность данного вида преступления состоит в том, что искажение, подмена и другие действия в отношении доказательств, имеющих существенное значение для разрешения дела, могут привести к вынесению незаконного решения или иного судебного акта.

Таким образом, фальсификация доказательств – это состав преступления, регламентирующий уголовно-правовую ответственность за совершение лицом, производящим дознание; следователем; прокурором; специалистом, принимающим участие в процессуальных действиях; защитником по уголовным делам и лицом, участвующим в деле или его представителем по гражданским делам, действующим при этом с прямым умыслом, подлога документов, уничтожения или сокрытия имеющихся улик, предъявления ложных вещественных доказательств, составления протоколов следственных действий, которые фактически не совершались, подбрасывания ложных доказательств и т.д. а также фальсификация оперативно-розыскных материалов сотрудником органа, осуществляющего оперативно-розыскную деятельность.

Значимость правовой формулировки «фальсификация доказательств» проявляется в некоторых мнениях авторов о необходимости выделения ее в качестве одного из критериев классификации преступлений против правосудия, связанных с фальсификацией доказательств, которых целесообразно разделить на следующие группы: преступления, фальсификация доказательств в которых выступает в качестве действия (как обязательный признак объективной стороны), и преступления, фальсификация доказательств в которых является способом их совершения [1.С.8-9].

Фальсификация доказательств – преступление, характеризующееся высокой степенью латентности. Средний показатель фальсификаций доказательств за год с 1998 по 2003гг. составляет около 23 уголовных дел, возбужденных по фактам фальсификаций доказательств, но фактическое число совершаемых подлогов доказательств значительно превышает официальный показатель зарегистрированных преступлений.

Количество уголовных дел, возбужденных по ст. 348 УК РК по республике в 1998 году – 3, в 1999 году – 25, в 2000 году – 36, в 2002г. – 22 и за 6 месяцев 2003г. – 34.

Из 36 уголовных дел, зарегистрированных по республике в 2000г. в Костанайской области находилось в производстве 14 уголовных дел. По статистическим данным в период с 1998 по 2000гг. никогда не совершались фальсификации на территории Жамбылской, Кызылординской, Мангистауской областях, что не соответствует действительности.

В 1998г. ни одного уголовного дела, возбужденного по ст. 348 УК РК, не было направлено в суд, в 1999г. – отправлено 7 дел, в 2000г. - 17 [2].

По данным Ю.И.Кулешова по РФ количество зарегистрированных фальсификаций доказательств: 1997- 46, 1998-118, 1999 – 210, 2000 – 251, 2001 – 292, 2002 – 349, 2003 – 336, 204 – 473, 2005 – 445 [3.С.149].

По данным других авторов количество осужденных в РФ по данной статье составляет: в 1997 – 3, 1998 – 11, 1999- 20, 2000 – 28, 2001 – 36, 2002 – 54, 2003 – 55 [4.С.185].

Явная заниженность числа зарегистрированных фактов фальсификаций доказательств и практическая малоперспективность доведения уголовных дел по этой статье до суда, существенно увеличивает общественную опасность данного вида преступления.

Зарубежные нормативные правовые акты по признаку установления ответственности за фальсификацию доказательств можно подразделить на две группы: 1. Содержащие специальную норму о фальсификации доказательств как о преступлении против правосудия, 2. Не содержащие такой нормы, но рассматривающие фальсификацию доказательств как разновидность подделки документов. При этом в ряде зарубежных УК большое внимание уделено таким признакам, как способ фальсификации и ее цели [5.С.8].

Аналогичная норма из Модельного УК полностью повторяет первоначальный вариант данной нормы без внесенных позже изменений и дополнений.

УК Республики Беларусь, в ст.395 предусматривает уголовную ответственность за фальсификацию доказательств, и ее отличия в отсутствии нововведенной ч.1-1 и специалиста в ряду субъектов, а также квалифицирующей нормы, касающейся фальсификации по тяжким или особо тяжким преступлениям [6].

Российский вариант нормы отличается только отсутствием казахстанских нововведений в статью.

Уголовное законодательство дальнего зарубежья по части фальсификаций с доказательствами отличается большим разнообразием, многослойной и многоступенчатой защитой изучаемых общественных отношений.

УК Германии предусматривает следующие преступления, тем или иным способом, нарушающие схожие отношения: параграф 269 – подделка должностными лицами данных, имеющих значение доказательств с санкцией в виде лишения свободы на срок до 5 лет или денежным штрафом; параграф 270 – обман в правоприменительной деятельности путем использования результатов переработки данных ...; параграф 271 – опосредствованная подделка документов, с лишением свободы на срок до трех лет или денежным штрафом; ...параграф 273 – использование фальшивых свидетельств, с лишением свободы на срок до трех лет или денежным штрафом [7.С.127].

В ст. 8 УК Швеции указано: Лицо, которое подделывает или устраняет доказательства с намерением, чтобы невиновное лицо было осуждено, или с таким намерением использует ложные доказательства, должно быть приговорено за подделку доказательств к тюремному заключению на срок не более двух лет, или если преступление является малозначительным, то к штрафу или к тюремному заключению на срок не более шести месяцев. Если преступление является тяжким, то тюремное заключение должно быть назначено на срок не менее шести месяцев и не более четырех лет [8.С.62]. Данная норма справедливо разграничивает ответственность в зависимости от тяжести дела, доказательства которой подвергается преступным изменениям.

По категориям потерпевших квалифицирует польский законодатель ответственность за фальсификацию в ст.235 УК Польши, где предусмотрена ответственность за создание ложных доказательств против определенного лица с санкцией в виде лишения свободы на срок до трех лет [9].

Параграф 295 УК Австрии «Уничтожение средства доказательств» предусматривает общий субъект и регламентирует ответственность всякого, кто уничтожает, повреждает или скрывает средство доказательства, предназначенное для использования в судебном процессе. Параграф 293 предусматривает уголовную ответственность за подделку подлинного доказательства с целью использования его в судебном процессе с наказанием в виде лишения свободы на срок до одного года и освобождение в случае деятельного раскаяния [10.С.323-324]. Тем самым в австрийском уголовном законе разграничиваются способы фальсификации.

Параграф 164 (2), расположенный в главе 117 «Ложное доказательство и ложное обвинение» УК Дании, закрепляет ответственность любого лица, которое уничтожает, искажает или устраняет доказательство или предъявляет ложное доказательство с намерением, чтобы другому лицу было предъявлено обвинение или оно осуждено за совершение уголовного деяния. Санкция – простое заключение под стражу или тюремное заключение на любой срок, не превышающий шести лет [11.С.143].

Ст. 465 УК Испании предусмотрела ответственность адвоката, прокурора или частного лица за уничтожение, повреждение или сокрытие вещественных доказательств по делу.

Дальнейший анализ зарубежного законодательства приводит к солидарному с мнением Ю.И.Кулешова мысли о том, что в понятие «фальсификация» можно заложить и иные действия, направленные на искажение истины по делу такие как: сокрытие доказательств или их невыдача по уголовному делу (ст.289, ст.306 УК Латвийской Республики); сокрытие доказательств (ст.236 УК Республики Польша); уничтожение доказательств (ст.368 УК Грузии, ст.306 УК КНР); устранение доказательств (ст.8 УК Швеции); уничтожение, повреждение, сокрытие доказательств (ст.295 УК Австрии; ст.361 УК Сан-Марино; ст. 155 УК Республики Корея; ст.104 УК Японии) [3.С.153].

Таким образом, фальсификация доказательств – это высоколатентное преступление, посягающее на отношения, связанные с обеспечением получения достоверных доказательств по делу, имеющее многообразные аналоги в зарубежном законодательстве, которые могут быть предметом более детального анализа и изучения на предмет форматирования существующей исследованной нормы.

1. Волкова И.А. *Ответственность за фальсификацию доказательств по уголовному делу. Автореф. дис. канд. – М., 2005. – 20 с.*
2. *По данным КПС и СУ Генеральной прокуратуры РК за 1998-2003гг.*
3. Кулешов Ю.И. *Преступления против правосудия: проблемы теории, законотворчества и правоприменения: монография. – Владивосток – 2007. – 296 с.*
4. *Преступления против правосудия /под ред. А.В.Галаховой. – М.: Норма, 2005. – 416 с.*
5. Благодарь И.С. *Фальсификация доказательств: ответственность и вопросы квалификации. Автореф. дис. канд. - М., 2008. – 22 с.*
6. *УК Республики Беларусь / Предисл. Б.В.Волженкина. – СПб., 2001*
7. *УК Германии / Научн. ред. и предисл. Д.А.Шестакова. – СПб., 2001.*
8. *Ответственность за должностные преступления в зарубежных странах.*
9. *УК Республики Польша /Научн.ред. А.И.Лукашов, Н.Ф.Кузнецова. Пер. с польск. Д.А.Барилевич – СПб., 2001.*
10. *УК Австрии / Научн.ред. и вступит. статья С.В.Милюкова. Пер. с нем. Л.С.Вихровой. – СПб., 2004.*
11. *УК Дании / Научн. ред. и предисл. С.С.Беляева. Пер. с дат. и англ. С.С.Беляева, А.Н.Рычевой. – СПб., 2001.*

Түйін

С.Иманғалиевтың осы мақаласында айғақтарды және жедел-іздістіру материалдарын бұрмалау атты құрамның заңи мағынасы айқындалып, оған шетел занымен салыстырмалы- құқытық талдау жасалынған.

Резюме

В данной статье Имангалиева С.С. раскрыта юридическая сущность состава фальсификация доказательств и оперативно-розыскных материалов, а также дан сравнительно-правовой анализ с существующим зарубежным законодательством

Summary

In Imangaliev S.S.'s given article the legal essence of structure falsification of proofs and operatively-search materials is opened, and also the rather-legal analysis with the existing foreign legislation is given

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫ УГОЛОВНОЕ ПРАВО И УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

ТЕРРОРИЗМНІҢ ПАЙДА БОЛУ ТАРИХЫ МЕН ТҮРЛЕРІ

С.Р. Буранбаева -

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың

Қылмыстық құқық және қылмыстық іс жүргізу кафедрасының аға оқытушысы

А.С. Кунакбаев -

Анатомия, физиология, гигиена және тіршілік қауіпсіздігі кафедрасының профессоры, м.ғ.к.

Терроризмнің пайда болу туралы мәселесіне байланысты екі түрлі пікір бар: биологиялық және әлеуметтік. Бірінші пікірді ұстанушылар адамды – оған зорлау түйсігі және агрессияшылдыққа тән деп, тек қана биологиялық жәндік ретінде қарастырады. Ал екінші пікірдің (әлеуметтік) ұстанушылары қоғамдағы терроризмнің пайда болуының себептерін көреді: адамдардың саяси, экономикалық, әлеуметтік, рухани өмірін.

Терроризм өзінің тамырларымен терең ғасырларға кетеді, және сондықтан да саяси соғыстың қандай түрі нақты жемістерді алып келгенін анықтау қиын.

Мемлекет институтының пайда болуымен және элиталар арасында әлеуметтік-саяси қайшылықтардың пайда болуымен бірге терроризм саяси соғыста кеңірек қолданыла бастады. Осындай жағдай азамат тарихында болғанын дәлелдейді, оған Ежелгі Мысыр, Жақын және Орта Шығыс, Европа, Ресей мемлекеттерінің тарихы дәлел болады.

Мемлекеттік төңкерістердің классикалық тәсілі б.з.д. 44 жылдағы Гай Кассий және Марк Юний Брутпен ұйымдастырылған Гай Юлий Цезарьге қарсы сөз байласу болды. Цезарьды өлтірудің себебі – оның өте қысқа уақытта өзінің қолында толық билікті жаулап алуға себеп болған оның саяси белсенділігі болды. Ол фактілі түрде монарх болды, бірақ республикалық басқару нысанын да сақтаған.

Ең ерте пайда болған террористтік топтардың бірі – жаңа эраның I ғасырында Палестинада әрекет еткен сикарийлер сектасы болды. Осы топ римляндармен бейбітшілікте болған еврейлік шонжарлардың өкілдерін жойған. Сикарийлер қару ретінде қанжарды немесе қысқа қылышты – яғни сиканы қолданған. Осы сикарийлердің әрекеттерінде религиоздық фанатизммен саяси терроризмнің байланысы көрінеді.

Сикарийлер сияқты бірдей идеологияны ассоциативдердің мұсылмандық сектасының өкілдері де ұстанған болатын. Олар халифтерді, префекттерді губернаторлармен басқарушыларды өлтірген.

Осы уақытта Индияда әртүрлі құпиялы қауымдастықтар өмір сүрген. «Жан қылқындырушылар» сектасының мүшелері өздерінің құрбандарын жібек жіппен қылқындырып өлтірген. Олардың осындай өлтіру әдісі Кали құдайына құрбан шалудың дәстүрі ретінде саналған. Осы сектаның ірі мүшесі былай деп айтқан: «егер де кімде кім бір рет болса да құрбан шалудың тәттілігін сезінсе, ол қандай да кәсіп өнерін игермесе де немесе оның қолында әлемнің бүкіл алтыны болса да – ол біздікі. Мен өз басым жоғарғы лауазымды иеленіп жақсы жұмыс істегенмін. Бірақ сектаға оралғанда ғана өзімді өзім деп сездім»[1].

Қытайдағы антимаңчжурлық құпиялы қоғамдастықтардың бірінің атауы – ол құпиялы қоғамдастық «Триада», оның негізі он жетінші ғасырдың аяғында қаланды, яғни тікелей айтатын болсақ, маңчжурлар Қытай территориясының екіден үш бөлігін жаулап алған кезде. Бастапқыда ол маңчжурлардың билігін жойып қайтадан императорлық тақта Минь династиясын орнату үшін құпиялы қоғамдастық ретінде құрылды. Осы қоғамдастық маңчжурлар династиясының билік ету уақытында фактілі түрде жергілікті өзін-өзі басқару құралына айналып, өзіне көптеген әкімшілік және сот

функцияларын жүктеді. XIX ғасырдың басында Қызыл тюрбандар көтерілісінен кейін маньчжурлармен – жүздеген қытайлықтарды тірі көзімен жерге көміп, қылқындырып, бастарын алған операциялар жүргізілді. Осының нәтижесінде Триаданың көптеген мүшелері Гонконг және АҚШ-та баспана іздеуге мәжбүр болды. Британдық биліктердің мәліметтері бойынша Гонконгтың екіден үшіннің халқы әр түрлі Триадалардың мүшелігінде тұрған еді. XX ғасырдың басында Триадалардың өмір сүруінің легальды базасы маньчжурлардың репрессияларымен бұзылған еді. Триада ақырындап өзінің қызметін қамтамасыз етудің криминалды әдістерін қолдануға көшті: рәкетке, контрабандаға, теңіз қарақшылығына, қорқытып алушылыққа. 1911 жылы Триаданың қызметі толығымен патриоттықтан криминалдыға ауысты.

Католиктермен протестанттардың арасындағы діни соғыстың логикалық жалғасы – XVI ғасырдағы Варфоломейлік түн болды. Француздық король Карл IX және оның анасы Екатерина Медичи 1572 жылы 24 тамызда Париж қаласында протестанттар-геноттардың жаппай қырылуын ұйымдастырды. Осы түні Францияның астанасында 2 мыңнан астам гугеноттар өлтірілген. Ал жалпы мемлекет бойынша екі аптаның ішінде 30 мыңға жуық адамдар өлтірілді.

Римдік Папалар осы хабарламаны ынтамен қабылдады ал ағылшын королевасы Екатиранаға қарсы күрескен папа Григорий XIII Англияда жаңа Варфоломейлік түнді қайталағысы келген.

Осындай түрмен, сол кездегі мемлекеттік террор көптеген мемлекеттердегі сыртқы және ішкі саясаттың құрамдас бөлігі ретінде болған еді.

Ресей мемлекетінде Иван Грозный билік ету кезінде билікті жоғалту қауіпіне жауап ретінде «крамоланы» жою басты мақсат болып табылатын, опричинина сияқты құбылысы пайда болды. Осы мақсатпен царь жарғысы бойынша арнайы басқару аппараты және царьға бағынатын 6 мың адамнан тұратын әскер құрылды.

Терроризм баяғыдан бастап саяси күштер жұмыс істегеніне қарамастан, тарихшылардың пікірі бойынша «террор» ұғымы Француз буржуазиялық революцияның «якобиндік» кезеңінде пайда болды. Яғни, 1793 жылдың наурызымен 1794 жылғы шілденің арасында, және «қорқыныштың билік етуі» дегенді білдірген. Массалық террордың жану кезінде бір күннің ішінде 60-қа жуық адамдарды өлтірген. Айып тағылғандарды өлтірудің процесін жеңілдету үшін гильотинаны қолдануға келісім берілген.

Сонымен қатар мемлекеттік террорды Наполеонда жүргізген болатын. Ол 1795 жылы ол демонстранттарды атуға бұйрық беріп, Париждегі роялистік көтерілісті қиратып жіберді.

Жүйелі террористтік акциялар XIX ғасырдың екінші жартысынан басталады: 70-ші 90-шы жылдары анархисттер «іспен пропаганданы» назарға алды (террорлық актілер, саботаж), ал олардың негізгі идеясы қандай да бір мемлекеттік билікті жоққа шығарудан тұрды. Анархизмнің оның дамуының әр түрлі этаптарындағы басты идеологтары: Прудон, Штирнер, Кропоткин болды. Анархисттер тек қана мемлекеттік емес, сонымен қатар жалпы қандай да болса биліктен бас тартады, және қоғамдық тәртіпті жоққа шығарып, азшылықтың көпшілікке бағыну қажеттілігі туралы айтады. 90-шы жылдары анархисттер «іспен пропаганданы» Францияда, Италия, Испания Америка Құрама Штаттарында жүргізді.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап терроризм әлемнің көптеген мемлекеттер қоғамдық өмірінің тұрақты факторы болды. Осы мемлекеттерде революционды-саяси немесе ұлттық сипаттағы террорлық ұйымдар пайда бола бастады: Ресейдің орыс ұлтшылдары, Ұлыбританияның (Ирландия), Турция (Македония), Австро-Венгрия (Сербия), Испанияның радикалды ұлтшылдары, Франция, Италия және АҚШ анархисттері. Олардың жетекшілері террор арқылы әлеуметтік әділеттікке, жалпылық ырыс-берекеге жетіп, ұлттық автономия және тәуелсіздікті алуға болады деп санаған. XIX ғасырдың аяғына таман Европа және Американың мемлекеттерінің көбісі анархисттердің әрекеттерінен зардап шеккен.

Революциялық дәуірдің бітуімен террористтер де революционерлер де жоғалып кетті. Бірақ, террорды туғызатын себептер жойылған жоқ.

«Бомба философиясы» және «іспен пропаганда» концепциялары өз жалғасын фашизм теориясында тапты. Осы фашизм теориясы Италия және Германияда XX ғасырдың басында пайда болды. Ол зорлаудың, шовинизм, расизм, антисемитизм, әскери экспансия идеяларын және мемлекеттік аппараттың бүкіл билік етудің күрделі нысандарын қолданатын, ең реакционды күштердің террористтік диктатурасы болды. Фашистік Германияда диктатураның құрылған механизмі өзіне аса қатыгездігімен ерекшеленген террорлық аппаратты қосқан: СА, СС, Гестапо, «Халықтық трибунал» және т.б.

Бірінші дүниежүзілік соғыс терроризмнің идеологиялық түсінігінде бір бөлінуші ретінде болды.

Осы соғыстың аяқталуымен бірге террорды оң ұлтшыл-сепаратисттер және Германия, Франция, Венгрия және Румынияның фашистік қозғалыстарын қаруға алды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін терроризмнің нысандарын алатын ұлттық-революциялық-босату қозғалыстары көтеріле бастады. ЭТА Басктік ұйымы, Ирландық Республикалық армия, бұрынғы Колониялардың және жақын шығыс мемлекеттер қатарының ұлттық-босату ұйымдары, Оңтүстік-Шығыс Азия, Индокитай, Индонезия, Филиппины және т.б. тәуелсіздікке қол жеткізген.

Осы кезеңде тағы бір жаңа тенденция пайда болады – терроризм мемлекетпен белгілі бір саяси мақсаттарға жету үшін қолданылады. Мысалы Израиль және Палестина арасындағы, Индия және Пәкістан арасындағы дау, кеңестік-американдық қарсы тұру, Пиночет және Зия-уль-Хактың ішкі терроры, Пол Пот және Иенг Сари терроры және т.б.

Терроризмнің ұлттануы да көзге көрінеді, адамдардың кейбір топтары үшін ол кәсіп түрі, өмір сүруінің түріне айналады. Аумақтық бағыты да ауысады, яғни, басқа мемлекеттің аумағындағы даудың және террордың экспорты болады.

Палестинада «Группа Штерн» (Израильдің бостандығы үшін күресушілер) Аврахамао Штернмен құрылған) деп талатын синоиттік террористтік ұйымдар әрекет еткен. Олардың Палестинадағы британдық шенеуніктер, әскері қызметшілер және полицейліктерге қарсы қозғалыстар жасаған бірнеше жүздік боевиктері болған.

Терроризмнің глобалды, үлкен масштабтарын назарға ала отырып, нақты дәлелдікпен ол бүкіл адамзатқа өлім қауіпін келтіреді деп айтуға болады.

Террористтік акттің субъектісі қандай идеяларға негізделеді және қандай мақсаттарды көздейтініне байланысты терроризмді кейбір түрлерін көрсетіп бөлуге болады.

1) Идеологиялық терроризм. Ол миниритарлы саяси идеологиялардың өкілдері жағынан жүзеге асырылады.

Осы идеологиялар азшылықтардікі, ол қоғамнан қоғамға ауысады және ол бір мемлекетте маргиналды және құпиялы болса, ал басқа мемлекетте ол парламенттің көзқарасында бар және билікте де болуы мүмкін.

Идеологиялық терроризмнің негізінде альтернативті саяси күштің өкілдері болатын құрылыстың легитимді емес фундаментальды және догматикалық концепциясы жатыр. Осындай терроризм түрінің мысалдары ретінде келесілерді келтіруге болады: орыс ұлтшылары, француздық анархисттер, германдық консерватисттер, фашисттер, Италиядағы неофашисттер, Италия, Франциядағы «Қызыл бригадалар», ФРГ-дағы «Қызыл армия» және т.б.

2) Патетикалық терроризм – ол саяси мақсаттарда террорды қолдану. Сондықтан да террорлық әрекеттердің басты объектілері дәрменсіз адамдардың көп көлемі. Яғни, саяси күштер немесе халық олардан қажетті нәрселерді жасаса онда билік тез болады. Яғни, осында ауруханалар, босану үйлері, балабақшалар, мектептер, тұрғын үйлер саяси террористтер үшін идеалды объектілер. Яғни, саяси террорда әрекет етудің басты объектісі адамдар емес, ол саяси жағдай. Қазіргі саяси терроризм қылмыстық қылмыстылықпен бірге бас қосты, олар бір бірімен өзара байланысты және бір біріне көмектеседі. Олардың мақсаттары мен ниеттері әр түрлі болса да олардың әдістері мен нысандары сәйкес келеді. Мысалы, Колумбийлік террорлық ұйымдар наркомафиямен, ал корсикандық ұйымдар – сицилийлік мафиямен өзара әрекет етеді. Көп жағдайларда саяси террорлық топтар өзінің қызметінің қажетті қаржылық ресурстарын алу үшін контрабанда, қару жаракты заңсыз сатудың қылмыстық әдістерін қолданады. Осыдан басқа, тұтқынға алу, белгілі журналисттерді өлтіру сияқты актілерді мақсаты қандай екенін түсіну қиын. Олар қандай сипатта болады – қылмыстық па әлде саяси?

3) Этникалық терроризм. Субъектісі ұлттық қауымдастық болып табылатын терроризмнің түрі. Осы жерде мажоритарлық топтың құрамына қосылған миноритарлық этникалық топ туралы сөз жүріп жатыр. Этнотерроризмнің жарық мысалдары – Баскілер (ETA), сицилийлік сепаратисттер, ирландықтар, күрдтер және жаңа кезеңде карабахтық армяндармен шешендер.

4) Діни терроризм. Осында террордың және революцияның субъектісі діни азшылық немесе биліктердің қарсы немесе бөліну әсеріне тигізетін діннің белсенді авангарды. Осы жерде сектанттардың дуализмі және олардың тұжырымдамалары орын табады: «таңдалғандар», «құтқарылғандар» және «қарғысталынғандар». Мысалы: Палестинадағы сиониттік терроризм және қазіргі исламдық терроризм.

5) Криминалды терроризм. Жай бандитизмге қарағанда криминалды терроризм теоретикалық түрде глобалды талаптарды алға қою керек. Көбінесе осындай терроризм жартылай саяси сипаттағы талаптармен бірге жүреді – мысалы, белгілі бір зонаны тастап кету үшін жүру құралдарын беру, бас бостандығынан айыру жерлерінен босату және т.б.

6) Ядролық терроризм. Ядролық терроризмнің қауіпі әлемдік қоғамдастықпен әлі 1960-1970 жылдары танылған болатын. Дәл сонда БҰҰ МПА-ны қабылдау туралы алғашқы ұсыныстар тыңдалған болатын. Осы құжаттарды әзірлеу Атомдық энергия бойынша халықаралық агенттікке (АЭХА) тапсырылған болатын. Осылай, 1980 жылы наурызда АЭХА-мен әзірленген ядролық материалдарды физикалық қорғау туралы Конвенцияға 68 мемлекет қол қойды.

Құжаттар және антитеррорлық заңнамаға бақылау ету жүйесінің жетіспеушілігі көптеген мемлекеттерде қылмыстық және террористтік топтардың әрекет ету салдарының кеңеюі үшін объективті себептер тудырған. Осы жағдай ядролық салаға мыңдаған мамандардың тартылуымен одан әрі қиындатылды. Ал осы болған қорғау жүйелерін әлсіреткен. Нақты себептер бойынша жоғалған болып саналатын ядролық қару қауіптің қайнар көзі болуы мүмкін[2].

2001 жылғы 11 қыркүйектегі теракттардан кейін АҚШ Конгресі «кибертерроризм» деп аталатын терроризмнің жана ұғымын құрды. Оған азаматтардың, заңды тұлғалардың және мемлекеттік мекемелердің қорғалған компьютерлік торларына зиян келтірудің және хакерліктің ір түрлі нысандарын жатқызды[3].

«Кибертерроризм» түсінігі өзіне бес жылдан жиырма жылған бас бостандығынан айыру түрі ретіндегі жазамен немесе аса көлемді айыппұлдармен жазаланатын, 5 мың доллардан жоғары сомаға зиян келтіретін хакерлік қол сұғушылықтарды қосады[3].

Сонымен қатар, конгресс «биотерроризм» ұғымын да жасады. Осы «биотерроризм» химиялық терроризммен көп жағдайларда ұқсас. Бірақ оны жүргізудің актілері төмен. Мысалы, 2001 жылы күзде АҚШ сибирлік язваның таралуы.

7) Мемлекеттік терроризм. Ол екі нысанда көрініс табады: ішкі мемлекеттік және халықаралық қатынастарда.

Ішкі мемлекеттік терроризм - жалғыз-террористтердің немесе арнайы ұйымдастырылған террорлық топтардың қызметі. Олардың акциялары бір мемлекет шегінде әр түрлі саяси мақсаттарға жету үшін бағытталған. Осында зорлық-зомбылық екі нысанда көрініс табады.

1) күшті тікелей қолданылуында көрініс табатын тікелей зорлық-зомбылық (соғыс, қаруланған көтеріліс, саяси репрессиялар, террор). Ішкі мемлекеттік терроризмнің тікелей зорлық-зомбылығының мысалдары: жоғарыда аталған белгілі Варфоломейлік түн, Ресейдегі Иван Грозныйдың билік ету кезіндегі опричнина, Француз буржуаздық революция кезіндегі гильотина. Осы революциядан кейін «терроризм» термині кеңірек талқылауды алды және оны қорқынышта негізделген билік етудің жүйесі деп белгілей бастады.

2) күшті тікелей қолдануды көздемейтін (рухани, психологиялық әсер етудің түрлі нысандары, саяси араласу, экономикалық блокада) бірақ тек қана күшті қолдану қауіпін білдіретін (саяси әсер ету, дипломатиялық ультиматум) жанама зорлық-зомбылық.

Кейбір қазіргі мемлекеттер терроризм тәжірибесін мемлекеттік саясат шеңберіне қосып, терроризмді халықаралық қатынастарға ауыстырды. 1972 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы халықаралық терроризм бойынша Арнайы комитет құрды. Осы комитеттің докладында халықаралық терроризм саясатының негізгі себептеріне келесілер жатқызылды: колониализм, расизм, апартеид және геноцид саясаты, агрессия, мемлекеттер егемендігінің, аумақтық біртұтастығының саяси тәуелсіздігін бұзу және т.б.

Қазіргі халықаралық қатынастарда мемлекеттік терроризмнің тәжірибесі және саясаты, басқа мемлекеттерді мемлекеттік билікті бұзу және ішкі істерге ашық араласу саясаты норма болды. Осы әрекеттер БҰҰ Жарғысының, адам құқықтарының Жалпы Декларациясының және мемлекеттер мен халықтардың өзара қатынастарының халықаралық құқықтық нормаларының тікелей бұзылуы болып табылады. Мемлекеттік терроризм АҚШ, Израиль және тағы басқа көптеген мемлекеттердің сыртқы және ішкі саясатының маңызды құрамдас бөлігі.

Соңғы кезде терроризмнің осы түрі глобалды масштабтарға ие болды. Халықаралық терроризм

мемлекеттік және саяси орнатуларды әлсіретеді, үлкен материалды зиян тигізеді, мәдениет ескерткіштерін жояды, халықаралық қатынастарды бұзады. Террордың басқа да нысаны сияқты халықаралық терроризм тәртіпсіздік зорлық-зомбылықта көрініс табады.

Халықаралық терроризмнің түрлері – трансұлттық және халықаралық криминалды терроризм болып табылады. Біріншісі басқа мемлекеттердегі мемлекеттік емес террористтік ұйымдардың әр түрлі акцияларын білдіреді.

Бірақ ол жеке дара жүзеге асырылады және халықаралық қатынастарды өзгертуге бағытталған. Екіншісі халықаралық ұйымдастырылған қылмыстылық әрекеттерінде көрініс табады және оның қатысушылары қандай да бір саяси мақсаттарды ұстанбайды, және олардың акциялар басқа мемлекеттегі бәсекелес қылмыстық ұйымдарға қарсы бағытталады.

Аумақтық белгі бойынша терроризмнің негізгі үш түрі бар: жердегі, судағы (кемелерді жаулап алу, олардың бағытын күштеп өзгерту, су құралдарын алып кету және олардың үстінде адамдарды тұтқынға алу), әуедегі (әуе кемелерін ұстау, бортта тұтқынға алу және т.б.)[4].

Ғылыми әдебиеттерде терроризмді бөлудің басқа да түрлері кездеседі. Мысалы, пайда болу және жүзеге асу аумағы бойынша: «европалық», «латиноамерикандық», «жақын шығыстық»; әрекеттердің мақсаттары және көлемі және құрбандарға қатысты зардаптар бойынша (көптілік, топтық, жеке даралық); материалды зиян бойынша (катастрофалық, аса үлкен мөлшерде); моральды-психикалық зиян бойынша, қатысушылардың саны бойынша және қолданылған тәсілдер бойынша және т.б.

Қазақстан Республика 26 ақпан 2005 ж. қабылданған заң «Эстремизмге қарсы күрес іс— қимылдары» 1 баптың 8 бөлімінде Ұйымды экстремистік деп тану сот тәртібімен жүзеге асырылады. Егер ұйымның құрылымдық бөлімшелерінің (филиалдары мен өкілдіктерінің біреуі болсада осы ұйымның басшы органдарының бірінің рұқсатымен эстремизмде жүзеге асыратын болса, ұйым экстремистік деп танылады.

Ұйымды экстремистік деп тану туралы өтінішті сотқа Қазақстан Республикасының прокуроры, ішкі-істер органдары немесе азаматтары береді.

Мемлекет органдарының эстремизмді анықтау және оның жолын кесу жөніндегі құзыреті, экстремистік ұйымдары және эстремизмді жүзеге асырғаны үшін жауаптылыққа тартылған адамдарды есепке алу. Эстремизм және (немесе) заңды тұлғаның, жеке және (немесе) заңды тұлғалар бірлестігінің мынадай экстремистік мақсаттарды; Қазақстан Республикасының Конституциялық құрылысын күшпен өзгертуді егемендігін, оның аумағының тұтастығын, қол сұғылмауын және бөлінбеуін бұзады, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігімен қорғаныс қабілетіне нұқсан келтіруді өкіметті күшпен басып алуды немесе өкіметті күшпен ұстап тұруды, заңсыз әскерлендірілген құрылымдарды құруды, оған басшылық жасауды және қатысуды, қарулы бүлік ұйымдастыруды және оған қатысуды, әлеументтік тектік-топтық саяси эстремизмді алауыздықты қоздыруды сондай- ақ азаматтардың қауіпсіздігіне, өміріне, денсаулығына, имандылығына немесе құқықтарымен бостандықтарына қатер төндіретін кез-келген діни практиканы қолдануды, діни эстремизмді көздейтін іс-әрекет ұйымдастыру және (немесе) жасау[5].

Заңсыз әскерленген құрамына ұйымдастыру Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 236 бабында Заңсыз әскерлендірілген құрама (бірлестік, отряд, жасақ немесе өзгеде топ) құру, сондай-ақ ондай құраманы басқарғаны үшін қылмыстық жауаптылық белгіленген және әскерлендірілген құрама деп аталатын немесе суық қарумен қаруланған тұрақты, берік ұйымдасқан адамдардың тобын айтамыз[6].

Терроризм немесе экстремистік топтардың тарауына дүпіу қарымы сақталып отырған нәсілшілдік пен ұлтшылдық идеясы бар. Ұлтшылдықтың кез-келген түрі терроризмнің тарауына қолайлы негіз болатыны ешқандай күмән жоқ. Бір ұлтқа екінші ұлттың үстемдігін орнату үшін терроризмді қол жаулық етеді әбден мүмкін. Бүгінгі өмірде террористік ұйымдардың таралуына себепше ретінде діни фундаментализм жиі-жиі ауызға алынады[7]. Соңғы жылдарда байқалып отырған халықаралық террористік ұйымдардың ірі қылмыстық қоғамдастықтармен белсенді бірігулері интеграция байқалды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 235 бабында Ұйымдық топты немесе қылмыстық қоғамдастық (қылмыстық ұйымды) құру және басқару қылмыстық қоғамдастыққа қатысу (235 бап) көрсетілген қылмыс құрамы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде тұңғыш рет енгізіліп отыр.

Ұйымдасқан қылмыс жеке адам, қоғам мемлекет үшін аса қауіпті тудыратыны жалпыға мәлім осыған орай қылмыстың тікелей объектісі—қоғамдық немесе мемлекеттік қауіпсіздік болып табылады. 1992 жылы «Хаттаб» Ауғанстанан Тәжікстанға бір жола болмасада ішінара орналасып алды. 1995 жылы Шешен Республикасына біраз араб ұлттарынан жасақталған жауынгерлік топпен өтті, осы аталмыш мемлекетте лаңкестік шараларды немесе басқада соғыс қимылдарының тәсілдеріне шешен содырларын үйретіп, алдын-ала дайындық шараларын өткізді. Халықаралық Интерпол ұйымының мәліметі бойынша террористік экстремистік ұйымдарға мына ұйымдар жатады:

- Хамас (исламдық қарсыластық қозғалысы) 1987 жылы палестиналық тарамынан шыққан «Мұсылман ағайын» деген ұйымнан жеке дара бөлініп шығып құрылған ұйым қазірге кезде осы аталмыш террористік ұйым лаңкестік іс-әрекеттерін 1967 жылғы окупация кезіндегі жерлерін қайтару үшін деп түсіндереді;

- Хезболлах (жоғарғы тәңір партия) ол 1982 жылы израильдіктер Ливанға басып көктеп кіргеннен кейін құрылған, бұл радикалды шиіттік топ, орналасулары Ливанда негізделген ирандық революцияның идеяларына тікелей насихаттаумен ықпал тигізіп, әрі қарай дамуын көздеп отырған партия, жөнінде Хомейнидің аятоллы оқуын жүргізіп отыр;

- «Аль-Кайда» экстремистік топ 1980 жылдың аяғында Усаман бен Ладен Ауғанстандағы соғыс қимылдары кезінде Кеңестер Одағы Ауғанстанға баса көктеп кірді деген пікір оймен, Кеңестер Одағына қарсы үзілді кесілді қарсылықтар көрсету үшін экстремистік топтар құрылды, оның ішінде мұсылман-сунниттерді қастандық жасауға үйретіп жаттықтыру, қарсы қастандықтар жасау үшін ынталандырып отырған, осы ұйым қаржылау жоғынан көптеген ықпал тигізіп топтарды жинақтап отыр;

«Аль-Кайда» террористік экстремистік ұйымның негізгі бағыттарының бірі- бір тұтас ислам мемлекетін құру—яғни дүние жүзінде халифат құру.

-Өзбекстан ислам қозғалысы (ИДУ) бұл қозғалыстардың негізгі түпкі мақсаты Өзбекстанды ислам мемлекетіне ауыстыру. Ислам жауынгерлерінің коалициясы өзінің қылмыстық әрекеттерін Ауғанстанда жүзеге асырады. Өзбекстан ислам қозғалысының насихаттану тұғырнамасы Батысқа және Израильге саяси қарсылық, ал, негізгі мақсаты Өзбекстан мемлекетінің қоғам мүддесіне зардап келтіру.

Лаңкестік экстремистік ұйымдар тізіміне көптеген ұйымдар тобы көрсетілген:

- Бу-Нидала;
- Абу-Сайаф;
- Аль-Аксы;
- Исламдық қарулы топ (ВИТ);
- Асбат аль-Ансар суиниттік экстремистік;
- Күрт жұмысшы партиясы 1974 жылы құрылған;
- «Аум Сенрике» негізінде «Аляф» 1987 жылы Секо Асахаро құрған діни ұйым ретінде кейіннен лаңкестік топқа айналған.

Негізінде лаңкестік экстремистік ұйымдар бір-бірімен тығыз байланыста жұмыс жасайды[7, 127-128]. Әлемдік терроризмнің дамуына ықпал ететін елдер бар. Қазіргі кезде терроризм орталығы болып отырған Ауғанстан мен Ирак мемлекеттері. Бұл елдерде террористерді дайындау жақсы жолға қойылған. Мысалы, Ауғанстанда жан-жақты дайындықтан өткен террористер әлемнің түпкір-түпкіріне тарап кетті. 2001 жылғы дерек бойынша Ауғанстандағы оннан астам арнаулы дайындық лагеріндегі әлемнің 20 мемлекетінен келген 15 мыңдай содырлар дайындықтан өткен. Ауған жерінде дайындалған террористер 90-шы жылдардың аяқ шенінде АҚШ, Ресей, Турция, Испания, Қытай, Үндістан, Пәкістан сияқты мемлекеттердің аумақтарында лаңкестік қимылдар жасады.

Қазақстан Ресубликасында лаңкестермен күресудің барлық жолдары қарастырылған Қазір «Ұйымдық келісім-шарт» (ДКБ) бойынша Қазақстан, Ресей және басқа Орта Азия мемлекеттері терроризмнің алдын-алу шараларын бірігіп жүзеге асыруда. Осындай келісімдерге Қытай, Ресеймен бірге Орта Азия мемлекеттері Шанхай ынтымақтастық одағы (ШОС) арқылы да келуде. Еуразия аймағында біртіндеп антитеррорлық коалиция қалыптасып отыр.

Антитеррорлық әрекеттердің барлық мемлекеттерінің саяси тұрғыдағы басым бағытына айналуы лаңкестердің алдын-алудың кепілі болмақ[8]. Қазақстан Республикасы «Экстремизмге қарсы күрес іс-қимылдары» осы заңның 1 бабының 2 бөлімінде азаматтың құқықтары мен бостандықтары экстремизмнен

қорғауға, экстремизімге болғызбауға анықтауға, оның жолын кесуге және зардаптарын жоюға, сондай-ақ экстремизмді жүзеге асыруға ықпал ететін себептер мен жағыдайларды анықтауға және жоюға бағытталған қызметі көрсетілген және осы заңның 3 бабында Қазақстан Республика аумағында экстремистік ұйымдарды құруға тиым салу қарастырылған[5].

Соңғы кезде Қазақстан Республикасы аумағында «Хизб-ут-Тахрир» ұйымының заңсыз кейбір әрекеттері алаңдатушылық білдіреді. Экстремистік ұйымдардың түпкі ниғылын түсіну үшін Оңтүстіктегі көрші мемлекеттердегі, Орталық Азиядағы халықаралық лаңкестік ұйымдар өздерінің іс-қимылдарында діни экстремистік идеяларды насихаттауды кеңінен қолданады. Тәжікстан, Өзбекстан және Қырғызстан секілді елдерде болған оқиғалар дәлел болып табылады.

Экстремистердің негізгі мақсаттарының бірі-мемлекеттің ішкі саясатын тұрақсыздандыру. Қазақстан аумағында діни экстремистік ұйымдардың тұрақтану мақсатында өз эмиссарларын жіберген оқиғалар анықталды, Қазақстанда ресми мемлекеттік құрылысты қабылдамайтын, оны биліктен кетіруді көздеген діни экстремизм кең етек алған жоқ. Террористік әрекеттерді іске асыруды мақсат тұтқан лаңкестік топтарда байқалған жоқ. Алайда, Оңтүстік Азия аймағында белсенді жұмыс жүргізіп жүрген «Хизб-Тахрир», «Таблиги Джамаат», «Өзбекстан ислам қозғалысы» ваххабиттер сияқты діни ұйымдардың өкілдерінің насихатшылық әрекеттері. Оңтүстік обылыстарында жиі байқалуда[8]. «Хизб-ут-Тахрир» сунниттік діни партиясы 1953 жылы Иерусалимде Таки-ад-дин Набхани ал-Фаластин құрған сунниттік ұйым «Хизб-ут-Тахрир» аударғанда «Исламдық азат партиясы» деген мағынаны білдіреді. «Хизб-ут-Тахрир» діни ұйымның негізгі мақсаты ортағасырдағы феодалдық халифат құру. Осы ұйымның жұмысын жоспарлау стратегиялық орталығы Лондонда орналасқан.

Алғашқы рет Кеңестер Одағы кезінде Орталық Азия мемлекеттер аумағында оның ішінде Тәжікстан, Өзбекстан мемлекеттерінде дін ұйым ретінде 1979 жылы мәлім болды [9].

Қазіргі кездегі экстремистік ұйымдардың мүшелері ислам емес мемлекеттерді жойып, оның орнына «Әлемдік ислам халифатын» орнатуды көздейді. Осы ұйымның өкілдерінің насихатшілік әрекеттері. Оңтүстік Қазақстан облысында жиі байқалуда «Хизб-ут-Тахрир» ұйымының бірнеше экстремистік пиғылдағы топ мүшесіне қылмыстық іс қозғалып сотталды[10].

Көптеген дамыған елдерде шет елдік діни ұйымдарға, дін секталарға мемлекет аумағында жұмыс жасауына қатаң тиым салынған.

Қазіргі кезде ислам экстремизм мен терроризм деген ұғым мен ұйымдардың кеңінен тарап отырғанын атап айту керек. Дейтұрғанмен исламның өз басында ешқандай агрессияшылдық жоқ, әрине терроризмнің көрініс табуына тағы бір себеп саяси радикализм болуыда мүмкін. Қоғамдық көңіл күйдің радикалдауының кез-келген түрі белгілі бір топтардың мақсатын жүзеге асырудағы әдістерімен тәсілдерінің радикалдануына әсер етеді.

Экстремистік ұйымдардың негізгі іс-қимылдардың түрлері: басқа дінді жеккөрушілікке үндейтін үгіт-насихат, өз қатарына жақтаушылар тарту, ел арасына іріткі салу мақсатындағы түрлі шаралар жасау [10]. Лаңкестіктің діни-саяси астар алып отырғандығына баса көңіл аудару қажет. Қазақстан Республикасының Конституцияның 5 бабының 5 бөлімінде шет елдік діни бірлестіктерін немесе орталықтарын Қазақстан Республикасының аймағында діни іс-әрекеттерін жүзеге асыруға немесе шетелдік діни орталық басқарымдардың басшыларын тағайындауға Қазақстан Республикасының тиісті құзыретті мекемелерінен рұқсат алу арқылы діни қажеттілігін қанағаттандыра алды.

Шетел миссионерлік діни орталықтарының өкілдерінің Қазақстандағы қызметтері қауіпсіздік органдарының қатаң бақылауында болуы дұрыс. Жоғарда көрсетілгендей көптеген діни (ұйым) секталарға дамыған елдер тиым салынған. Солардың үлгісімен діни әдебиетінде елді бөлшектеу идеясы бар секталардың қызметтерін заңсыз деп жариялап, өкілдерін елден алыстату пайдалы. Діни секталардың қызметіне, әдебиетіне, идеологиясы мен іс әрекеттеріне сараптау жасайтын арнаулы мемлекеттік комиссия құрылып, сол діндерді зерттеумен айналысатын мамандардың немесе дінтанушылардың тартылуы дұрыс, сол себептен баспасөз бен ақпаратта лаңкестік мәні және діни радикализм жайында, әсіресе ваххабизм, исламизмнің салдарлары туралы Қазақстан халқына түсіндіру немесе хабарлардың ұйымдастыру қажет.

Қазақстан халқынан радикалистік ұйымдар мен топтар қолдау көрмесе, лаңкестердің елімізде әлеуметтік базасы болмайды[10]. Ал, дінтанушылар бұл үндеулердің жалпы исламмен ешқандай

қатысы жоқ екендігі мәлім, дегенмен Қазақстан немесе алдын алу жалпы мемлекеттік міндет. Қазіргі таңда лаңкестік исламды жамылғы етіп, қылмыстық іс-әрекеттерін жүзеге асыруда. Нәтижесінде, ешқандай кінәсі жоқ бейбіт адамдар нақақтан-нақақ қаза табуда[11]. Діни эмиссарлардың құран торына көп жағдайда жастар түседі. Қоғамдағы тұрақтылықты сақтау арнайы қызметтердің ғана жұмысы емес, әрбір қоғам мүшесінің де міндеті екендігі белгілі.

1. *Распространение экстремизма и терроризма в Центральной Азии и Казахстана. Под ред. Косиченко А.Г., Ашимбаев М.С. и др. – Алматы: Дайк – Пресс, 2002.*

2. *Салимов К.Н. «Современные проблемы терроризма»*

3. *Ст.814 «Акта патриота США 2001г.»*

4. *Хан Г.Б., Хан И.Г., Кунгейбаев Р.Р. Терроризм и антитеррористические законы. - Алматы, 2007. 25-43 бет.*

5. *Заң «Экстремизмге қарсы күрес іс қимылдары.//Егеменді Қазақстан . - М; 2005.- 26 бет.*

6. *Назарбаев Н. Ә. Сындарлы он жыл. - Алматы, 2003.*

7. *Тоқсанбаев А.Б. Интерпол «Международный терроризм. - Алматы, 2004. - 124 бет.*

8. *Аргументы и факты Қазақстан// № 39, 2004. - 6 бет.*

9. *Закон и время// № 6, 2001. - 66 бет.*

10. *Зан газеті// № 76, 2004.*

11. *Мейрқұлова Г. Террористік экстремистік ұйымдардың жалпы сипаттамасы.// Жас ғалымдардың халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. - Астана, 2006. 58-61 бет.*

Резюме

В данной статье автор рассматривает зарождение и развитие терроризма, как преступления в отечественном и зарубежном законодательстве.

Summary

In given article the author considers origin and terrorism developments as crimes in the domestic and foreign legislation.

ТЕРРОРИЗМНІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ

А.Сейткаримов -

Д.А. Қонаев атындағы Университеті І-ші оқу жылының магистранты

Ел ішінде үрей және дүрбелең тудыру мақсатында бір немесе бірнеше адамдар тарапынан жеке адам және қоғам тәртібін, тыныштығы мен қауіпсіздігін бұзатын іс-әрекеттер мен іс-шараларды ұйымдастыру «терроризм» деп аталады.

Терроризмнің мақсаты - мемлекеттердің, халықтардың рационалды түрде ойлауларына, бейбітшілік пен тыныштықта өмір сүрулеріне кедергі жасау. Сонымен бірге қоғамда дүрбелең тудырып, көшеде, жұмыс және дем алатын жерлерде, халықтың көп шоғырланған орталарында, сауда саттық орталықтарында оқу және мәдениет ошақтарында кез-келген уақытта бүлік шығарып, үрей тудыру. Кейбір зерттеулерге қарағанда, террористік іс-шаралардың басталуы біздің эраға дейін 44 жылы Цезарьды өлтірген жылға негізделеді. Демек, адамдар арасында бейбітшілік пен тыныштық болмаған, террористік және анархиялық іс-шаралар орын алып келген. Демек, сонау жылдардан бері террористік әрекеттермен күресіп келеміз-дегенге саяды.

Террористік іс-әрекеттерді жүзеге асыратын адам немесе топтасқан қауым «террорист» деп

аталады. Террорист жеке адам және қоғам тыныштығын бұзатын, мемлекет тәртібі мен қауіпсіздігіне қатер төндіретін немесе қатерге ұшырататын іс-шараларды, заңға қайшы жұмыстарды іске асыратын жеке және заңды тұлғалар болып табылады.

Терроризм қазіргі кездегі ең қауіпті қылмыс болып табылады және де кең қанат бара жатыр. Терроризм ұлттық шектен шығып халықаралық сипат алуда, ал халықаралық терроризмнің алдын-алу өте қиын болып табылады. Себебі террористер қылмысты жасауға дайындық әрекеттерін бір мемлекеттің аумағында жүзеге асырып, оны іске асыруды басқа бір мемлекеттің аумағында жүзеге асыруы мүмкін. Бұндай қылмыстың алдын-алу үшін басқа да мемлекеттердің органдарымен ынтымақтастықты нығайтып, күшейту керек. Терроризм ол бүкілдүние жүзіне төніп тұрған қауіп, сондықтан да ол қай мемлекеттің аумағында жасалмасын онымен күрес жүргізгенде барлық мемлекеттердің құқық қорғау органдары бірігіп іс қимыл жасау керек.

Негізінен алғанда терроризм актісі әр-түрлі болуы мүмкін бірақ терроризм актілерін біріктіретін екі түрлі элемент бар.

Біріншіден: терроризм - ол мемлекеттік өкімет билігін күйретуге бағытталған.

Екіншіден: терроризмді жүзеге асыру арқылы яғни террористер-дің ұйымдасқан қатыгездік әрекеттері арқылы тұрғындарға үрей, қорқыныш, қорғансыздық сезімін тудыру болып табылады.

Терроризм актісі жасалғанда көптеген адамдар қаза болады. Менің ойымша терроризм актілерінің алдын-алу шараларын күшейту керек. Бұл әрекет арқылы терроризм қауіпін азайтуға болады.

Бізге терроризмнің ең қауіпті түрі - діни терроризм қауіп төніп тұр. Себебі, біздің мемлекетімізде дінге шек қойылмаған, яғни кезкелген адам өзі қай дінге сенгісі келсе соған сенуге құқылы. Қазіргі кезде көптеген секталар пайда болып кетті. Бұлардың нығыздауы бойынша жерде тек солардың ғана діндеріне сену керек дейді.

Бұлардың ойынша, олардың сенген діндеріне сенбеген адамдар, дінге сенбейтін кұнахарлар дейді, сондықтан олар адамдарды өз дініне сендіру үшін терроризмге жүгінуі мүмкін. Мысалы: басқа діни мекемелерге жарылыс қою, өрт қою және тағы да басқа әрекеттер жасайды, тіпті діни фанаттар өздерін өлімге қиюы мүмкін.

Осы жоғарыда аталған діни терроризм қауіпін төмендету үшін орта білім беретін мекемелерде дұрыс дінді уағыздайтын кітаптарды оқыту керек, себебі дінді дұрыс білмейтін балалар діни секталарға қосылып кетуі мүмкін. Сондай-ақ құқық қорғау органдарында осы діни секталардың және діни мекемелердің қызметін тексеру үшін іс-шараларды күшейту керек.

Қазақстан Республикасының оңтүстік аймақтарынан терроризм және экстремизм қауіпті төніп тұр. Бұл жерде экстремизм дегеніміз билікті күшпен басып ұстап тұруға, сонымен қатар мемлекеттің конституциялық құрылысын күшпен өзгертуге парапар қоғамдық қауіпсіздікке күшпен озбырық жасауға бағытталған, сондай-ақ жоғарыда көрсетілген мақсаттарда заңсыз қарулы жасақтарды ұйымдастыру немесе оларға қатысу болып табылады.

Терроризмді қауіпті қылмыс деу себебім ол бүкіл адамзатқа бағытталған қылмыс және террористік актінің нәтижесінде көптеген адамдар қаза болды, материалдық құндылықтар қалпына келтірілмейтіндей етіп бұзылады және т.б.

Осы жоғарыда айтылғандарға сәйкес мысал ретінде АҚШ-ты айтсақ болады. Онда 2001 жылы самолетпен соғылғанда террорист өзімен бірге көптеген жәй адамдарды өлімге қиды.

Терроризммен күрестің қиындығына келетін болсақ, ол терроризм жөнінде жалпы бірдей түсінік жоқ, яғни әрбір мемлекет өз қылмыстық заңы бойынша саралайды.

Менің ойымша терроризм жөнінде барлық мемлекеттерге ортақ бір түсінік орнату керек және терроризм бүкіл адамдарды елеңдететін қауіпті қылмыс болғандықтан, ол жөнінде үлкен ғылыми зерттеулер жүргізу керек.

Қазіргі кезде терроризмді жүзеге асырушылар әртүрлі қаруларды қолданатын болып кетті. Олар мысалы ядролық, жаппай қырып жоятын қаруларды қолдануы мүмкін, сол себептен әрбір мемлекет осындай қарулары сақталатын объектілерді қатаң бақылау керек.

Терроризм ол қылмыстың заңда көрсетілген басқа да қылмыстармен тығыз байланысты. Мысалы, самолетті айдап кету, адамдарды кепілге алу, қаруды заңсыз сату, есірткі бизнесімен және тағы да басқаларымен байланысты.

Терроризм - үшін жаза тағайындағанда сот терроризм деп тағайындамайды. Ол осы жоғарыда аталған қылмыстар орын алса, осы қылмыстардың жиынтығы бойынша тағайындайды. Мысалы, адам өлсе онда Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің 96-баппен 233-баптың жиынтығы [1] бойынша сараланады. Яғни терроризмнен күрес жүргізгенде терроризмнің алды алу, тыю және басқа мемлекеттердің органдарымен ынтымақтастықты нығайту керек. Тек сонда ғана терроризм қауіпті төмендейді деп санаймын.

Террористік актілер көбінесе алдын-ала дайындалып жоспарланады. терроризмнің алдын-алу шараларын қолдануға барлық мүмкіндік-сияқты болады, бірақ олардың осы террористік актіге дайындалуы салдарынан өте қиын болады.

Терроризмнің субъектісі ретінде мемлекет, оның жоғарғы және жергілікті органдары оның әскери бөліктері, жазалау мекемелері, партиялар, партизандық құрылымдар, жекелеген топтар, және ең соңғысы жекелеген тұлғалар болуы мүмкін.

Терроризм бұл негізінен көп объектілі қылмыс болып табылады, ол адамдардың өмірі мен денсаулығына зиян, нұқсан келтіреді мүлікке, қоғамдық сондай-ақ және мемлекеттік билік органдарының дұрыс жұмыс істеуіне кедергі келтіреді.

Террористердің қорқыныш сезімін тудыру әрекеттері бір ғана емес, ол бірнеше адамдар тобына бағытталады, тіпті бір немесе ауданның тұрғындарына бағытталуы мүмкін. Сонымен қатар, ол нақты бір лауазымды тұлғаларға және билік органдарына бағытталуы мүмкін. Терроризмнің ұйымдасқан қылмыс пен байланысын зерттеген В.С.Овчинский былай дейді: қылмыстық террорға жүгініп өздеріне қолайлы террористермен бірге бір біріккен жағдайларда террористер мен жоғарыда айтылған қылмыстық топтардың мақсаттары бір-біріне сәйкес келмейді. Осы қылмыстық топтар террорға жүгінунің себебі олар террористік акт жасау арқылы өздерінің қылмыстық іс-әрекеттерін жүзеге асыру үшін жағдай жасау үшін жасайды. Ал террористердің мақсаты олар саяси мақсатты көздейді, яғни мемлекеттегі саясатты өзгертуге бағытталған [2].

Террористік қызмет деген термин - ол дегеніміз терроризм актісі жүзеге асырылатын жердің заңына сәйкес кез-келген қызметті білдіреді, егер осы қызмет Қазақстан Республикасында жүзеге асырылса, Қазақстан Республикасының заңына сәйкес заңсыз болып табылады және келесі әрекеттерден тұрады:

1. Өлтіру.
2. Биологиялық, химиялық, ядролық қаруларды немесе құрылғы немесе жарылғыш заттарды немесе атыс қаруын қолдану арқылы тікелей немесе жанама қорқыту ниетімен бір немесе бірнеше тұлғаларға қауіп төндіру немесе елеулі мүліктік зиян келтіру.
3. Халықаралық деңгейде қорғалатын тұлғаларға шабуыл жасау оның бостандығына қауіп төндіру.
4. Кез-келген транспорт құралдарын басып алу (әуе, су транспорты және машина).

Осы жоғарыда көрсетілгендерден басқа да жағдайлар болуы мүмкін. Терроризм бұл қысқаша айтқанда мемлекет және қоғам қауіпсіздігін нашарлатуға және бұзуға бағытталған қызмет.

Терроризмнің айрықша белгісі ретінде үлкен қоғамдық қауіптілік құрылысқа елеулі зиян келтіру, сонымен қатар осындай іс-әрекеттер адам өліміне әкеп соғуы мүмкін. Тағы бір маңызды жағдай терроризм әдетте адамдарға қорқыныш сезімін тудыру және мемлекеттік билік құрылымдарына әсер ету мақсатын көздейді. Халқаралық терроризмді жүзеге асыратын террористер өз алдарына бағыттарды қояды: белгілі бір мемлекеттер арасындағы достастық қатынастарын бұзуға бағытталады; мемлекетаралық, халықаралық қызметті жүзеге асыратын тұлғалардың денсаулығы мен өміріне қолсұғу; адамдарды қорқыту, билік және басқару органдарын қорқыту мақсатын көздейтін әртүрлі террористік ұйымдардың достастығы.

Осы жоғарыда айтылғандарға сәйкес қазіргі кездегі терроризм бүкіл әлемдегі қорқыту және бүкіл әлемнің қауіпсіздігіне қолсұғуға жағдай жасайтын ерекше белгілерді иеленеді.

Терроризм қылмысының объектісі - қоғамдық қауіпсіздік.

Қылмыстың объективтік жағы - төмендегідей әрекеттердің болуымен сипатталады: адамдардың қаза болуы елеулі мүліктік зиян келтіру немесе қауіпті басқа да зардаптардың болу қаупін төндіретін жарылыс жасау, өрт қою немесе өзге де іс-әрекеттер жасау; осы жоғарыда аталған әрекеттерді жасау қаупімен қорқыту.

Заң тұрғысынан алғандағы мағынасына сәйкес терроризмді адамдар көбірек шоғырланған құнды

мүліктер сақталатын жерлерде асырылатын немесе ең бастапқыда-ақ белгілі-бір маңыздылығы бар ғимаратты не құрылысты жоюға бағытталған жарылыс жасау, өрт жіберу немесе басқа да әрекеттер құрайды. Жарылыс жасау не өртеуден басқа, адамдардың қазақ болуы не елеулі зиян келтіру қаупін де өзге де қоғамдық қауіптілік салдарының орын алуын тудыратын басқа да әрекеттер терроризм болып табылады. Осы жоғарыда көрсетілген әрекеттерді жасау қаупімен қорқыту деп аталған пиғылдың шын екендігін оны дәлелдейтін әрекеттер жасау арқылы (жарылғыш заттар алу, жарылғыш қондырғыларды орнату және тағы басқалары) қуаттай отырып, террорлық әрекет жасау жөнінде тікелей айтуды түсінеміз. Егер террорлық әрекетті жасау туралы ниеттің өзі ғана анықталып, ол пиғылдың қауіптілігі және шынайылығы нақты әрекеттермен қуатталмаса, қылмыстың объективті жағының белгісі ретінде террорлық әрекет жасаумен қорқыту да орын алмайды.

Адамдардың қаза болуы, елеулі мүліктік зиян келу не қоғамға қауыпты басқа зардаптардың орын алу қаупін төндіру терроризмнің міндетті белгісі болып табылады.

Қоғамға қауіпті басқа зардаптардың қатарына мыналарды жатқызуға болады: тұрғын үйлер; өндірістік немесе басқа ғимараттар мен құрылыстар орналасқан төңіректің үлкен жерлерін су басуы, апат, катастрофа, аймақтың химиялық немесе радиоактивті заттармен ластауы және тағы басқалары. Терроризм адамдардың қаза болуына елеулі зиян келуіне немесе қоғамға сондай-ақ басқа зардаптардың орын алуына шынайы сондай-ақ төндіретін жарылыс, өртеу не басқа әрекеттердің жасалу сәтінен бастап аяқталған қылмыс ретінде танылады. Терроризмді аяқталған қылмыс ретінде тану үшін өлімнің не басқа зиянды зардаптардың міндетті түрде орын алуы талап етілмейді. Терроризм қылмысының субъективтік жағы тікелей ниеттің болуымен байланысты, тұлға адамдардың қаза болу, елеулі мүліктік зиян келтіру немесе қоғамға қауіпті басқа зардаптар орын сондай-ақ қауіп төндіруші жарылыс, өртеу не басқа әрекет жасайтындығын немесе осындай әрекеттермен қорқытатындығын тусініп біледі және сақ сол әрекеттерді жасауды тілейді.

Терроризмнің мақсаты, қоғамдық қауіпсіздікті бұзу, халықты не мемлекеттік органдардың шешім қабылдауына ықпал ету негізгі - оның белгісі болып табылады. Қоғамдық қауіпсіздігі бұзу, сол сияқты халықты қорқыту мақсаттары тұлғаның қоғамды дүрбелең күйге ұшыратуға, қалың көпшілікті өздерінің өмірі, денсаулығы, мүлкінің сақталуы үшін үрейлендіруге ұмтылумен сипатталады. Ал мемлекеттік органдардың шешім қабылдауына ету мақсаты айыптының бұл органдарды терроршылар үшін тиімді, бірақ заңсыз әрі тиімсіз әрекеттер жасауға не шешімдер қабылдауға мәжбүр қылатындай ниетінің болуымен байланысты.

Терроризм - қылмысының субъектісі — 14 жасқа толған адам.

Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінде терроризм үш жылдан сегіз жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан жазаланады.

Терроризмді егер: адамдар тобының алдын - ала сөз байласуы бойынша; бірнеше рет; атыс қаруын қолдана отырып жасалса; жеті жылдан он екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айрылуға жазаланады.

Осы жоғарыда көрсетілген әрекеттер, егер оларды: ұйымдасқан топ жасаса; жаппай қырып-жоюға әкеп соғуы ықтимал өзге де әрекеттерді жасауға немесе жасаймын деп қорқытуға ұмтылса; абайсызда адам өліміне немесе басқа да ауыр зардаптарға әкеп бостандығынан айыруға жазаланады.

Ерекше айта кететін жағдай, егер терроризм актісін дайындауға қатысқан адам, егер ол мемлекеттік органдарды дер кезінде ескертумен немесе басқа жолмен терроризм актісінің жүзеге асырылуын болдырмауға жәрдемдессе және егер ол адамның іс-әрекетінде өзге қылмыс құрамы болмаса, қылмыстық жауаптылықтан босатылады деп Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінде тікелей көрсетілген. Жоғарыда айтылған ҚР Қылмыстық кодекстің 233-бабының 2-бөліміне талдау жасайтан болсақ онда былай делінген:

- адамдар тобының алдын-ала сөз байласуы;
- бірнеше рет;
- қаруын қолдана отырып жасалған дәл осы әрекеттер.

Егерде де терроризмді жасауға осы қылмысты бірлесіп жасау туралы алдын-ала келіскен (жарылыс, өрт не басқа да әрекеттерді немесе осы әрекеттермен қорқытудың жасалу сәтіне дейін) екі не одан да көп тұлғалар қатысса, ол алдында сөз байласу бойынша адамдар тобы арқылы жасалған деп

танылады.

Бірнеше рет жасалу, егер тұлға бұрын жасаған қылмысы үшін заңмен белгіленген тәртіп бойынша қылмыстық жауаптылықтан босатылмаған болып не оның бұрын жасаған қылмысы үшін соттылығы жойылмаған немесе онысы алынбаған болса, екі не одан террорлық әрекеттердің жасалуын білдіреді. Оқ-дәрімен ататын қару пайдалану деп оны адамның денсаулығына зиян келтіру үшін іс жүзінде қолдануды айтады. Оқ-дәрімен ататын қарулар қатарына пистолеттер, винтовкалар, автоматтар, пулеметтер және тағы басқалары жатады. Қылмыстық кодекстің 233-бабының 3-бөліміне талдау жасайық. Терроризм егер де оны бір не бірнеше қылмыс жасау үшін алдын-ала сөз байласқан тұлғалардың тұрақты тобы жасаса, ұйымдасқан топ арқылы жасалған деп саналады. Жаппай қырып-жоятын қарулар қатарына жарылыс арқылы не радиоактивті материалдар көмегімен әсер ететін қарулар, өгіретін химиялық, биологиялық қарулар және атом бомбасының ие болашаққа жасалып шығарылатын кез-келген басқа қару жатқызылуы тиіс.

Қалың көпшіліктің денсаулығына зиян келтіру, адамдардың жұқпалы аурулармен жаппай ауруы, тағы басқа өзге де ауыр зардаптар болып табылады. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің 233-бабының 1-бөліміне қарағанда 3-бөлімінің құрамы материалдық құрам болып табылады, сондықтан қылмыс тек жоғарыда аталған зиянды зардаптар орын алса ғана аяқталған болып табылады. Және де терроризм актісі кезінде адам өлімі немесе өзге де ауыр зардаптарға ұшырау тек абайсызда болуы мүмкін. Ал, егер де өлімге қасақана ұшыраған болса, онда жасалған әрекет қылмыстық кодекстің 96-бабы бойынша қосымша бағалауды талап етеді. Заң терроризм актісін дайындауға қатысқан адамды, егер ол мемлекеттік органдарды дер кезінде ескертумен немесе басқа да жолмен терроризм актісінің жүзеге асырылуын болдырмауға жәрдемдессе және егер ол адамның іс-әрекетінде өзге қылмыс құрамы болмаса қылмыстық жауаптылықтан босатуды қарастырады. Сонымен тұлғаны терроризмге дайындалғаны үшін қылмыстық жауаптылықтан босату екі түрлі шарттың болуына байланысты: мемлекеттік органдарды дер кезінде ескерту нәтижесінде немесе басқа да жолдармен аталған актінің алдын-ала: терроризмді дайындаушы тұлғалардың әрекеттерінде қылмыстың басқа құрамының болмауы.

Жоғарыда аталған атыс қару-жарағына байланысты атыс қару-жарағының түсінігі ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысында [3] берілген. Сот тәжірибесі қаруларды және оқ дәрілерді сақтауды және оларды қолдану тәртібін реттеуді қамтамасыз етуге бағытталған бұзу фактілерінің республиканың бір қатар аумақтарында, әсіресе әскери бөлімдер мен құрамаларда, соғыс техникасы мен қаруларды, арсеналдарды сақтау базарларында едәуір таралып отырғанын көрсетеді. Соттар заттай дәлелдерді тәркілеуге мән бермейді, олардың тағдыры жөніндегі мәселені қараусыз қалдырады немесе қолданып отырған заңға қайшы шешеді. Сот тәжірибесі қаруларды және оқ-дәрілерді сақтауды және оларды қолдану тәртібін реттеуді қамтамасыз етуге бағытталған заңдарды бұзу актілерінің республиканың бір қатар аумақтарында, әсіресе әскери бөлімдер мен құрамаларда, соғыс техникасы мен қаруларды, арсеналдарды сақтау базаларында едәуір таралып отырғанын көрсетеді. Соңғы жылдары осындай қылмыстардың саны ұдайы өсіде. Олар басқа ауыр қылмыстарды жасаумен азаматтардың өмірі мен денсаулығына сондай-ақ төндіру, шабуыл жасап тонау, қорқытып алу және тағы басқалары үнемі байланысты болып отыр.

Террористік мақсаттарға қол жеткізу үшін келесідей әдістер қолданылады: мемлекеттің стратегиялық және өмірге маңызды объектілерді және коммуникацияларды, халықтың қалыпты өмір сүру жағдайын, мүлкін және басқа да материалдық құндылықтарды жою немесе жою қаупімен қорқыту арқылы; мемлекеттік және қоғамдық қызметкерлердің оның мемлекеттік және қызметін тоқтату немесе осындай қызметі үшін кек алу мақсатында оның өміріне қол сұғу арқылы; шетел мемлекеттерінің өкіліне және халықаралық ұйымдардың қызметкерлеріне шабуыл жасау және халықаралық қорғаныс құқына ие тұлғалардың көлік құралдарына шабуыл жасау арқылы; жеке адамдарға қатысты күш қолдану немесе күш қолдану қаупімен қорқыту арқылы; тұлғаларды белгілі бір саяси мақсатты көздеп кепілдікте ұстау арқылы; Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінде және терроризмге қарсы күрес жөніндегі халықаралық құқықтық актілерде көзделген іс-әрекеттерді жасау арқылы қол жеткізеді.

1 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 1997 ж. (өзгертулер мен толықтыруларды қоса) // Юрист-анықтама жүйесі.

2 Овчинский В.С. Основы борьбы с организационной преступностью. - М., 1996. стр.52.

3 Атыс қаруын, оқ дәріні, қару-жарақты немесе жарылғыш заттарды ұрлау, оларды заңсыз сатып жүру, ұстау, жасау немесе өткізу, атыс қаруларын ұқыпсыз ұстау туралы істер жөніндегі сот тәжірибесі туралы ҚР Жоғарғы Сот пленумының қаулысы 1995 жылғы 21 шілде № 4 // Юрист-анықтама жүйесі

Резюме

В данной статье автор рассматривает уголовно-правовую характеристику терроризма.

Summary

In this article the author examines the criminal legal description of terrorism.

САЛЫҚ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Д.А. Алимбаев -

Д.А. Қонаев атындағы Университеті

«6М030100-Құқықтану» мамандығы 1-ші оқу жылының магистранты

Кез келген қылмысты іс-әрекеттің мәнін ашу үшін қылмыстың объектісін анықтаудың маңызы ерекше. Әрбір істелген қылмыс белгісі бір объектіге қол сұғумен қатар оған белгілі бір зиян келтіру қаупін туғызады. Қылмыстық заңмен қорғалатын объектілерге қылмысты іс-әрекеттің қолсұқпауы мүмкін емес. Сондықтан да қылмысты қолсұғушылықтың объектісін дұрыс анықтаудың теориялық, тәжірибелік маңызы зор.

Қылмыстың объектісін дұрыс анықтау ұқсас қылмыстарды бір-бірінен, қылмысты қылмыс емес әрекеттерден ажыратуға жәрдемдеседі.

Өйткені қылмыстық-құқықтық қорғау объектісі не әрқашанда өзінің мәні мен дәрежесіне қарай ерекшеленген маңызды қоғамдық қатынастар жатады. Қылмыстық заңмен қорғалатын объекті неғұрлым маңызды болса соған сәйкес істелген қылмыста қауіпті болып саналады, осыған орай оны қылмыстық-құқылық қорғауда қатаң түрде жүзеге асырылады.

Қылмыстық құқық бойынша қылмыстың объектісі деп қылмысты қол сұғушылықтан қылмыстық заң бойынша қорғалатын қоғамдық қатынастар [1, 91 б].

Әрбір істелген қылмыс белгілі бір жағдайларда қоғамдық қатынастарға зиян келтіреді немесе зиян келтіру қаупін туғызады. Сонымен, қылмыстық құқық ғылымы заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастарды барлық қылмыстық іс-әрекеттердің жалпы объектісі деп таниды [2, 15 б].

Қылмыстық қол сұғушылықтың объектісі болып табылатын қоғамдық қатынастардың маңыздылық дәрежесі де қылмыстық заңдарды рет-ретімен орналастыру үшін аса қажет. Осы белгісіне қарай қылмыстық құқықтың ерекше бөлімінің тарауларының, сондай-ақ әрбір тараудағы баптардың жүйелі орналасуы жүзеге асырылады. Қоғамдық қатынастардың маңыздылығы, оған келтірген зиян мөлшері қылмысты жазалау үшін жазаның түрі мен мөлшерін белгілеу үшін де аса қажет.

Қылмыс объектісінің белгілері арқылы заң шығарушы қылмыстық-құқықтық қалыптарды жүйелендіру сияқты қиын жұмысты орындайды.

Сонымен, объекті кез келген қылмыстық іс-әрекеттің ажырамас элементі болып танылады, яғни іс-әрекеттердің қоғамға қауіптілік дәрежесін, сипатын және мазмұнын айқындайды. Объектіні дұрыс анықтау қылмыстық іс-әрекеттің әлеуметтік және құқықтық табиғиын, жасалаған қылмыс үшін қылмыстық жауаптылық шегін және нысанын ұғынуға көмектеседі.

Қылмыстық ғылым теориясында қылмыстың объектісін жете білу үшін оның маңызын және атқаратын ролін, қызметін түгел ашу мақсатымен қылмыстың объектісін жалпы, топтық және тікелей деп бөлу қағидасы қалыптасқаны бізге белгілі. Осылай саралау нақты қылмыстық қолсұғушылық бағытын белгілеуге, яғни қоғамға қауіпті іс-әрекет қандай қоғамдық қатынасқа қарсы бағытталғандығын және қандай қоғамдық қатынасқа зиян келтіретіндігін анықтауға мүмкіндік береді [1, 99 б].

Қылмыс объектісі нақты қоғамдық қатынастармен қоса, олардың құқықтық нысанында

қамтитындығы қылмыстық құқық теориясынан бізге белгілі. Осы құқықтық нысан қоғамдық қатынасқа қатысатын қатысушылардың іс-әрекетін қамтамасыз етеді және осы қатынасты қорғайды. Осы құқықтық нысанды айқындай отырып, салық қылмысының объектісі болып табылатын қоғамдық қатынастардың мазмұнын ұғынамыз. Салық қылмысының маңызды белгілерін анықтау үшін ең алдымен қандай қоғамдық қатынастар оның топтық және тікелей объектісін құрайтындығын айқындау қажет.

Салық қылмысының объектісі қылмыстық іс-әрекеттің бағытын және неге зиян келтіретіндігін айқындағандықтан, салық қылмысы құрамының маңызды белгісі болып отыр. Оның маңыздылығы мынада: салық қылмысының объектісі оның әлеуметтік мәнін анықтауға; салық қылмысының объектісі қылмыстың қоғамға қауіптілік дәрежесін анықтауға; салық қылмысының объектісі басқа қылмыстармен салыстыруға мүмкіндік береді.

"Қылмыстың топтық объектісі жекеленген қылмыстардың ерекшелігін бейнелейтін мінездеменегізіне сүйене отырып салық қылмысының топтық объектісін оны тікелей объектімен арақатынасын анықтау арқылы қылмыс құрамының заңи белгілерін зерттеуде байқаймыз.

Қылмыс объектісін ең алдымен талдау қажеттілігі төмендегі ережеден туындайды: "Қылмыс объектісі қылмыстық-құқықтық тиымның пайда болуына ғана емес" сонымен бірге, оның заңи құрылысының, қылмыстық-құқықтық қорғау көлемі мен шегінің, қылмыс құрамының объективтік және субъективтік белгілерінің пайда болуына себепші болады.

Сондықтан, салық қылмысының топтық және тікелей объектісін дұрыс анықтау осы қылмыстың қоғамға қауіптілік сипатын белгілеуге, ҚР ҚК-ның Ерекше бөліміндегі орнын, салық қылмысының ұғымын, өзге де аралас қылмыс құрамымен арақатынасын анықтауға, ҚК-ның диспозициясын сынап бағалауға мүмкіндік береді.

Салық қылмыстарын экономикалық қызмет аясындағы қылмыстардың қатарына жатқызу даулы мәселелердің бірі.

Қылмыстық құқық саласының маманы профессор Н.Н. Полянский былай дейді: «салық қылмыстары басқару органдарының қызметін бұзады, яғни салықтық бұзушылық қаржылық ведомстваға және азаматтардан салық салуда және салық алудағы қызметіне кедергі келтіреді». Н.Н. Полянский өзінің пікірін білдіре отырып, салықтық құқықбұзушылық биліктің қаржылық қызметіне қарсы әрекет етеді, - деген А.Н.Траининнің көзқарасымен келісетіндігін білдіреді [3, 15 б].

Бүгінгі таңда да кейбір заңгерлер салық қылмысын басқару тәртібіне қарсы қылмыстарға жатқызады. Осыған байланысты А.И. Сотов былай деген: «осы қатынастың негізгі өзіне тән белгілері, біріншіден, мемлекеттік билікті жүзеге асыру аясында пайда болады, екіншіден, қатысушылардың бірі болып мемлекеттік орган танылады. Азамат меншігінің бір бөлігін мәжбүрлеп мемлекет пайдасына алу қоғамдық өмірдің бір саласын қамтиды, міне, осы жерде жариялық билік жүзеге асырылады, өйткені, мемлекеттік орган ретінде салық инспекциялары қатынасқа түседі» [4, 56 б].

«Салық заңнан туындайтын жария-құқықтық міндет ретінде ұғыну, осы міндетті орындамауды мемлекетке қарсы жасалынған іс-әрекет ретінде тұжырымдауға мүмкіндік береді», - дей отырып кейбір авторлар салық қылмысын мемлекеттік қылмыстар қатарына жатқызуға тырысқан [5, 201 б].

Бүгінгі таңда салық заңдарын бұзушылықты экономикалық қызмет аясындағы қылмыстардың қатарына жатқызуда заң шығарушы бірінші кезекте оның экономикадағы ролін басшылыққа алған. Өйткені, салықты жаппай төлеуден жалтару нәтижесінде мемлекет төлем қажеттілігін жоғалтады, яғни, оның басқару жүйесіне емес, негізгі қаржылық қызметіне зиян келтіріледі. Өз кезінде қылмыстық құқық саласының атақты маманы А.А. Пионтковский сол кездің өзінде төмендегідей көзқараста болған, салық төлеушілердің салық төлеуден жалтаруы - мемлекеттің қаржылық қуатын әлсірететін қаржылық органдарға қарсы бағытталынған әрекет. Салық қылмысы өз сипаты бойынша экономикалық қылмыстарға жақын келеді [6, 108 б].

Осы пікірдің дұрыстығы салдарынан, жаңа қылмыстық заңға сәйкес, қарастырылып отырған қылмыс экономикалық қызмет аясындағы қылмыстың санатына жатқызылады. Қазіргі таңдағы экономикалық жүйе ұғымы қоғамда әрекет ететін мүліктік қатынастардың негізінен туындайтын қоғамдық процестердің жиынтығын қамтиды. Экономикалық жүйенің негізгі элементі: шаруашылық қызмет нәтижесі қоғамдағы меншік нысанына негізделген әлеуметтік-экономикалық қатынастар; шаруашылық қызметтің ұйымдық нысандары; шаруашылық субъектілер арасындағы нақты

экономикалық байланыс болып табылады.

Міне, осыған орай, экономикалық қызмет аясындағы қылмысты қоғамның экономикалық жүйесінің негізіне қол сұғатын қоғамға қауіпті іс-әрекет деп түсінуге болады. «Салық қылмысының топтық объектісі қылмыстық заңмен қорғалатын экономикалық қызмет процесінде қалыптасқан қоғамдық қатынастардың жүйесі», -деп тұжырымдайды И.М. Кучеров [7, 17 б].

И.М. Кучеров өзінің соңғы еңбегінде салық қылмысының топтық объектісіне өзгеше түсініктеме берген. «салық қылмысының топтық объектісін қылмыстық заңмен қорғалатын салық және алымдарды алуға байланысты қатынастардың, салықтық бақылауды жүзеге асыру және салықтық құқықбұзушылық жасағаны үшін жауапкершілікке тарту процесіндегі қалыптасқан қатынастардың жиынтығы», - дейді [7, 17 б].

Ал, А.И. Худяковтың пікірінше, салық қылмысының топтық объектісі - мемлекеттің салық құрылысы, яғни салық құрылымымен (салық органдарының жүйесі және олардың өкілеттілігі) және салық жүйесі (мемлекетпен бекітілген салық жиынтығы) құрайды [8, 78 б].

Қарастырылып жатқан қылмыстың топтық объектісін анықтау кезінде, жоғарыда айтылғандай экономикалық қызметті, яғни экономикалық игілікті құрумен және оны тұтынуды басшылыққа аламыз. Осыған орай, салық қылмысының топтық объектісін қылмыстық заңмен қорғалатын экономикалық игілікті құру және тұтыну процесінде қалыптасатын қоғамдық қатынастардың жүйесі ретінде анықтауға болады.

Экономикалық қызмет аясында жасалынатын өзге де қылмыстық қол сұғушылықтан салық қылмысының айырмашылығына оның тікелей объектісін анықтау арқылы қол жеткізуге болады. Салық қылмысы мемлекеттік қаржы жүйесіне қол соғады, - деген көптеген тұжырымдарымен келіспеске болмайды.

Бірақ-та, қарастырылып отырған қылмыстың тікелей объектісі ретінде қаржылық жүйеде орын алатын барлық қоғамдық қатынастардың жиынтығын ала бермеуіміз керек.

Заңдық талдау кезінде салық заңдарын бұзумен байланысты әрбір қылмыстың құрамы үшін өзіне тән тікелей объектісіне тоқталу арқылы өзге қылмыстардан ажыратуға мүмкіндік аламыз.

Қаржы маңызды экономикалық институт ретінде ұлттық байлықтың бөлігін ақша кіріс ретінде қалыптастыру және қоғамның әлеуметтік-экономикалық қажеттілігін қанағаттандыруға пайдаланатын, қоғамдық өнімде бөлу және қайта бөлу процесіндегі пайда болатын ақша қатынастары ретінде түсіндіріледі [9, 45 б].

Шаруашылық қатынастардың бөлігі болғандықтан қаржылар экономикалық базиске жатқызылады. Мемлекет өзінің қызметін жүзеге асыру үшін қаржыларды пайдаланады. Мемлекеттік қаржылардың экономикалық мазмұны біртектес болмайды, өйткені оның құрамын арнайы қызметтерді орындайтын жекеленген бөлімдер құрайды.

Мемлекеттік қаржының негізгі элементі бюджет болып табылады. Бюджет — мемлекеттің өз қызметін қамтамасыз ету үшін тағайындалған, заңдық актілерде көзделген салықтар, алымдар, өзге де міндетті төлемдер, салыққа жатпайтын өзге де түсімдер есебінен құралатын, заңмен немесе жергілікті өкілді органдардың шешімімен бекітілген мемлекеттің орталықтандырылған ақша қоры.

Бірақ-та, бұл қатынастарды салық қылмысының тікелей объектісі деп қарастыруға болмайды. Бұл тұжырымды бюджеттің кірістері тек салықтық түсімдерден ғана емес, өзге де түсімдерден құралатындығымен негіздейміз.

Салық қылмысы салық салу аясында қалыптасқан қатынастарға қол сұғады. Салық қылмысының тікелей объектісі туралы заң әдебиеттерінде бірегей тұжырым жоқ.

И.И. Кучеров былай дейді: «салық қылмысының тікелей объектісі — салықтарды және өзге де міндетті төлемдерді төлеу және есептеу процесінде, сонымен қатар оларды өз уақытында және толық төлеуі үшін бақылауды жүзеге асыру кезінде пайда болған қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастардың жиынтығы» [7, 17 б].

Ал, профессор Э.Н. Жевлаковтың пікірінше, "қылмыстың объектісі — мемлекеттік бюджетті қалыптастыру және салық төлеушілердің кірісіне мемлекет тарапынан бақылау аясындағы қоғамдық қатынас ретінде анықтама береді" [7, 47 б].

Э.Н. Жевлаков екі жыл бұрын былай жазған еді, салық қылмысы мемлекеттің ақша қорларын

(мемлекеттің қаржылық қызметі) қалыптастыру аясында пайда болған қоғамдық қатынастарды салық қылмысының объектісі ретінде қарастырған

Ал, өзге авторлар тобы осы мәселе бойынша ұқсас позицияда, яғни қылмыстың тікелей объектісін салық төлеушілердің негізгі міндеті — салық органдарына тиісті құжаттарды және салықты төлегендігі туралы мәліметтерді тапсырумен байланысты қатынастар құрайды, ал қосымша объектісін алынбаған пайда нысанында зиян келтірілген мемлекеттік меншік қатынасын құрайды .

В.В. Лукьяновтың пікірінше, қарастырылып жатқан қылмыстың тікелей объектісі — шаруашылық субъектілерінің пайдасына салық салу кезінде пайда болатын қоғамдық қатынас ретінде қарастырған [10, 125 б].

Салық қылмысының объектісі ҚР-ның қаржы жүйесі, салықты алу және есептеу тәртібі мемлекетпен қорғалатын және белгіленетін, есептелінген салықтан түсетін кірісті мемлекеттің алмаған мемлекеттік меншігі, - деген тұжырымды Е.В. Порохов ұсынады[10, 77 б].

А.А. Куприянов әртүрлі деңгейдегі бюджеттерге белгіленген ақша сомасын төлеу міндеттемесінен туындайтын салық төлеуші мен мемлекет арасындағы пайда болатын құқықтық қатынасты қылмыстың тікелей объектісі ретінде қарастырған[11, 66 б].

А.И. Сотов былай дейді, «салық қылмысының тікелей объектісі мемлекеттің қаржылық қызметін жүзеге асыру аясындағы қалыптасқан қоғамдық қатынас болып табылады» [4, 45 б].

Қылмыстың тікелей объектісі бюджетті қалыптастырумен байланысты мемлекеттің қаржылық қызметі аясындағы пайда болған қоғамдық қатынастар, - дейді В.Д. Ларичев [12, 154 б].

Заңды талдау, салық заңдарын бұзумен байланысты әрбір қылмыс құрамының өзіне тән тікелей объектісін иемденеді, - деп қорытындылауға мүмкіндік береді.

Осыған орай, ҚР ҚК-ң 222-бабында көзделген қылмыстың тікелей объектісі ретінде заңды тұлғалардың салықты төлеуі және есептеу тәртібіне байланысты туындайтын қатынастарды жатқызуға болады. Ал, ҚР ҚК-ң 221-бабында [13] қарастырылған қылмыстың тікелей объектісіне жеке тұлғалардың табыс салығын төлеуі және есептеу тәртібі бойынша пайда болатын қоғамдық қатынастарды жатқызады. Егер қылмыс табысы туралы декларацияны бермеуі арқылы жасалынса, осы әрекеттің тікелей объектісін салық органдары тарабынан жеке тұлғалардың табыс салығын төлеуі үшін бақылауды жүзеге асыру аясында пайда болатын қатынастар құрайды.

Жоғарыда көрсетілгендей, пікірлердің көп қырлығы салық қылмысын бейнелейтін қылмыстық-құқықтық қалыптарды қылмыс объектісі тікелей көзделмегендігімен байланыстырамыз. Сондықтан, қылмыстың тікелей объектісі туралы мәселені шешу кезінде бізге белгілі «қылмыс заты қылмыс объектісінің мәнін терең және дұрыс ұғынуға мүмкіндік береді», - деген ережені басшылыққа аламыз.

Қылмыс затына заттарды, құндылықтарды, материалдық қасиеті бар мүліктерді жатқызады.

Міне, осы жерде салық салу аясындағы қылмысты жасау кезінде қылмыстық әсерге не ұшырайды деген сұраққа жауап беруіміз қажет. Салық қылмысының затына қатысты мамандар арасында әртүрлі пікірлер қалыптасқан. Мысалы, салық қылмысының заты ретінде салықты және бухгалтерлік құжаттарды есептейді.

Ал, қарастырылып жатқан қылмыстың затын мемлекетке келіп түспеген ақша сомалары ретінде сипаттайды А.А. Куприянов [11, 67 б].

Гаухман Л.Д., Лукьянов В.В., Устинов В.С. және т.б. криминалистер салық қылмысының заты ретінде салық салу объектісін қарастырады [14].

Бұл пікірді салық салу объектісінің мәнін дұрыс ұғынбауымен негіздеуге болады. Өйткені, ҚР Салық кодексіне [15] сәйкес, бұл жерде заң шығарушы салықтық міндеттеме туындайтын жеке объектілерді тізіп көрсеткен. Ал, шындығында, салық құқығының теориясына сәйкес, олар салық объектісін құрамайды, ал керісінше салық затын құрайды. Салық салу объектісін салық төлеушілерге салықты төлеу міндетін жүктейтін заңи фактілер қамтиды.

Біздің пікірімізше, салықтарды талданып жатқан қылмыстың заты ретінде санауға болмайды, өйткені, олар материалдық қасиетке ие емес және белгілі құқықтық механизмді (жеке және заңды тұлғалардың меншігін мемлекет пайдасына алу) қамтиды. Қорыта келгенде, салық қылмысының заты ретінде ақша қаражаттарын санаймыз. Салық органдарын алдағаннан кейін, салық заңдарына сәйкес, бюджетке аударылуға тиісті ақша қаражаттарының үлесі заңсыз түрде қылмыскер меншігінде ұстап

қалады немесе өзге де мақсаттарға жұмсаларды не болмаса өзге тұлғаның меншігіне өтеді.

1. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық: жалпы бөлім. Оқулық. - Алматы: Жеті-Жарғы, 1998. - 205 б.
2. Алауханов Е.О., Рахметов С.М. Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы: жалпы бөлім. Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – 272 б.
3. Полянский Н.Н. Уголовное право. 1998. № 1. Стр. 15
4. Сотов А.И. Уголовная ответственность за нарушения налогового законодательства // Ваш налоговый адвокат. Вып. 1. - М.: ФБК-Пресс, 1997. С. 270.
5. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық: ерекше бөлім. Оқулық. - Алматы: Жеті Жарғы, 2000. - 520 б.
6. Пионтковский А.А. Советское уголовное право. Особ. часть. Т.2. - М., 1999. – 320 с.
7. Кучеров И.М. Преступления в сфере налогообложения: Научно-практический комментарий к УК РФ. - М.: Учебно-консультационный центр ЮрИнфор, 1999.
8. Худяков А.И. Налоговые правонарушения. - Алматы: ТОО Баспа, 1997. – 246 с.
9. Родионова В.М. Финансы. - М., 1993
10. Налоги и налоговое право: материалы семинаров. Авторы и составители: Ш.С. Досболова, Е.В.Порохов. — Алматы, 1999.
11. Куприянов А.А. Научно-практический комментарий налоговых статей нового уголовного кодекса // Ваш налоговый адвокат. Консультации, рекомендации под ред. С.Г.Пепеляева. — Вып. 1(3). - М.: ФБК— ПРЕСС, 1998.
12. Ларичев В.Д. Уголовная ответственность за нарушение налогового законодательства. - Киев, 1998. - 154 с.
13. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі 16 шілде 1997 жыл. // Юрист-анықтама жүйесі.
14. Гаухман Л.Д., Максимов С.В. Преступления в сфере экономической деятельности. - М.: ЮрИнфор, 1998.
15. ҚР Салық және бюджетке төленетін басқа да төлемдер туралы 2008 жылғы 4 желтоқсандағы заңы // Юрист-анықтама жүйесі.

Резюме

В данной статье рассматриваются некоторые актуальные вопросы преступления в сфере налогообложения.

Summary

This article discusses some important issues of crime in the area of taxation.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЗАЩИТЫ ПРАВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ

Б.С. Пралиев -

магистрант 2 курса

Института магистратуры и PhD докторантуры КазНПУ им. Абая

Географическое положение Казахстана, обретение государственного суверенитета, влияние соседних стран, ослабленный контроль за преступностью в первые годы становления и развития рыночных отношений, интеграционные процессы оказали в определенной степени негативное воздействие на состояние преступности. Резко возросли экономические преступления, преступления против собственности, преступления против личности, здоровья и нравственности. Не обошло стороной и

состояние преступности в сфере нарушений прав интеллектуальной собственности. Об этом утверждает профессор Абдиров Н.М.: «Казахстан, имеющий множество границ и занимающий особое геополитическое положение в Центральноазиатском регионе, граничит с Узбекистаном, Кыргызстаном, Туркменистаном, Россией, Китаем, Монголией и является самым крупным государством с территорией более 2,5 млн. квадратных километров. Сравнительно недавно эта территория стала превращаться в своеобразный транзитный «коридор», через который незаконно перевозится огромное количество наркотиков из Азии в Европу и Америку» [1, с.6].

К нашему всеобщему сожалению, через это транзитный «коридор» незаконно перевозится не только наркотические средства растительного и синтетического происхождения, но и различные контрафактные товары, предметы, содержащие элементы прав интеллектуальной собственности.

Кстати, говоря о наркотических средствах синтетического происхождения, то по своей правовой сути, это не что иное, как химические препараты, которые являются результатом творческой деятельности человека, и, соответственно, являются объектом интеллектуальной собственности как изобретение. Таким образом, незаконное тиражирование, в данном случае незаконное синтезирование и распространение данных наркотических средств содержит и элемент состава преступления нарушений прав интеллектуальной собственности. Однако, данный факт уходит от внимания.

Защита прав интеллектуальной собственности может быть только тогда эффективной, когда она предоставлена на всех этапах процесса реализации прав интеллектуальной собственности. Результаты интеллектуальной деятельности человека многообразны как по форме, так и по содержанию. Независимо от формы и содержания, интеллектуальная собственность человека гарантируется законом защитой. Справедливо отмечает профессор Алауов Е.О., что «многообразие форм собственности выдвигает вопрос о необходимости одинаковой ее защиты» [2, с. 17].

«Защита интеллектуальной собственности входит в разряд вопросов национальной безопасности, потому что речь идет о выживании государства в мировом сообществе, о построении в стране цивилизованного гражданского общества, основанного на уважении к чужой собственности, интеллекту, личности. Это - самая верная основа перспективного развития страны, залог ее процветания вне зависимости от наличия или отсутствия природных богатств. На этом основывается конкурентоспособность нации, конкурентоспособность нашего государства» [3, с. 39].

Специфика защиты прав интеллектуальной собственности имеет свои особенности, которые формируются в зависимости от объекта интеллектуальной собственности, способа его использования. Так специфика охраны и защиты авторских прав отличается от охраны и защиты прав на промышленную собственность. В целом, процесс реализации авторских прав имеет ряд отличительных и сходных особенностей с реализацией прав на промышленную собственность. Так, например, реализацию прав интеллектуальной собственности можно разделить на следующие основные этапы:

1 – этап – создание объекта интеллектуальной собственности. Процесс создания объекта интеллектуальной собственности занимает как правило не день, не два, а месяцы и годы, порой даже длится на протяжении всей жизни человека. Но иногда, крайне редко, момент «озарения» занимает несколько минут или секунд. При этом, создание произведения может иметь определенные, характерные для каждого вида объекта интеллектуальной собственности части, например, главы, параграфы, абзацы для научного, литературного произведения. Для произведения искусства: фрагменты, детали, элементы одного общего целого. Для остальных произведений интеллектуальной собственности – звенья, части, составные элементы. На данном этапе важно зафиксировать авторство на каждом фрагменте, детали, элементе, во избежание будущих нарушений в определении авторства, или проблем, связанных с определением соавторства.

2 – этап – использование объекта интеллектуальной собственности автором. Каждый автор, создавая свое произведение, в глубине души надеется на признание его произведения обществом, вследствие чего, повышения своего социального, политического, общественного, научного, морального статуса, что, в конечном счете, сводится к повышению материального положения в обществе. Поэтому каждый автор стремится «найти своего клиента», который реализует его «жажду славы» и при этом, заплатит ему взамен определенную сумму за пользование его произведением. В поисках потенциального клиента, инвестора, автор раздает свои рукописи в редакции журналов и газет, государственных и

общественных организаций, в состав деятельности которых входит инвестирование инновационных проектов, где может попасть в жесткие сети «пирата». В практике часто встречались случаи, когда автор, оставив свою рукопись в редакции, обнаруживал свое произведение на страницах журналов и газет, подписанном под другой фамилией, а иногда в искаженном виде. В таких случаях сложно доказать авторство, если нет подтверждающих авторство фактов: на данную рукопись нет свидетельства о регистрации объекта интеллектуальной собственности, нет свидетелей, и нет акта приема передачи рукописи и т.п.

3 – этап – использование объекта интеллектуальной собственности по договору. В случае заключения договора между автором и пользователем произведения могут возникнуть такие проблемы, связанные с нарушением прав интеллектуальной собственности в таких аспектах как: несоблюдение условий договора, которое может выражаться в форме занижения величины авторского гонорара, роялти, несвоевременная выплата авторского гонорара, изменение части произведения без согласия автора, введение соавторов, выпуск дополнительного тиража без уведомления автора произведения, ликвидация предприятия и невыплата гонорара и др.

В качестве пострадавшего лица здесь выступает автор и правообладатель.

4 – этап – использование объекта интеллектуальной собственности сублицензиаром, т.е. третьими лицами. Переход имущественных прав автора и правообладателя осуществляется между лицензиаром и третьими лицами. В данном случае могут возникнуть такие же нарушения, свойственные в предыдущем случае. Но здесь в качестве пострадавших будут являться не только автор и правообладатель, но и сублицензиар.

5 – этап – использование объекта интеллектуальной собственности по наследству, по завещанию, т.е. после смерти автора. Сроки действия объектов интеллектуальной собственности после смерти автора различны, в зависимости от вида объекта: для авторских прав 70 лет, для промышленных образцов 20-25 лет, для товарных знаков – 10-15 лет. Здесь нарушение прав интеллектуальной собственности может заключаться в тех же деяниях, которые были указаны в предыдущих этапах, а потерпевшим может быть при нарушении исключительных прав – автор, при всех других случаях наследники по завещанию или по закону. При этом, если автор в завещании укажет на переход исключительных прав наследнику, правообладателем исключительных прав, также как и неисключительных, может являться наследуемое лицо.

Борьба с нарушениями прав интеллектуальной собственности содержит меры, применяемые для борьбы с нарушениями прав интеллектуальной собственности на всех этапах реализации данных прав.

Подчеркивая правовую многофункциональность собственности, чем и объясняется ее сложность, профессор Алауов Е.О. утверждает, что «собственность, являясь сложным общественным отношением, включает в себя не только экономические отношения между людьми по поводу присвоения материальных благ, а также юридические отношения, регулирующие поведение людей в данной области» [4, с. 45]. Поведение людей в данной области, области создания объектов интеллектуальной собственности регулируется соответствующими законодательными актами в сфере интеллектуальной собственности.

«Вопросы интеллектуальной и правовой защиты ЭВМ и компьютерной информации, а вместе с этим и преступного их применения приобрели актуальность и стали предметом специального изучения с началом применения данной техники и компьютерных технологий в системе экономики и производства, учета и контроля, статистики и анализа» [5, с. 44].

Эффективность борьбы с нарушениями прав интеллектуальной собственности зависит от многих факторов, одним из которых является качественное обеспечение защиты прав интеллектуальной собственности. Правовой науке известны две основные формы защиты прав интеллектуальной собственности: неюрисдикционная и юрисдикционная.

Неюрисдикционная форма защиты представляет собой комплекс действий граждан, в данном случае – авторов, и организаций - правообладателей, направленных на защиту своих прав и законных интересов без обращения к государственным или иным компетентным организациям.

Юрисдикционная защита обеспечивается с помощью деятельности государственных органов по защите нарушенных прав, в том числе и судебные формы. Юрисдикционная форма защиты прав интеллектуальной собственности разделяется на общий и специальный. Судебная форма распадается на

сферу гражданского, административного и уголовного производства.

1. Абдиров Н.М., Мами К.А., Сарсеков Б.С. Уголовно-правовые меры борьбы с преступлениями, связанными с наркотиками. Учебно-практическое пособие. – Алматы, 1998. – 6 с.

2 Алауов Е.О. Борьба с хищениями собственности путем подлога документов. – Алматы: Жеты Жаргы, 1995. – 17 с.

3 Абдраимов Б. Защита интеллектуальной собственности в Казахстане: проблемы и перспективы. Юрист. № 9.2005 г. с. 36-39.

4 Алауов Е.О. Борьба с хищениями собственности путем подлога документов. – Алматы: Жеты Жаргы, 1995. – 45с.

5 Толеубекова Б.Х. Проблемы совершенствования борьбы с преступлениями, совершаемыми с использованием компьютерной техники. Автореферат дисс. на сосиск. ученой степени доктора юридических наук. - Алматы, 1998. - 44 с.

Түйін

Аталған мақалада қылмыстық құқықтағы зияткерлік меншік құқығын қорғауды қамтамасыз етудің өзекті мәселелері қарастырылады.

Summary

In given article actual problems maintenance of protection of intellectual property rights in criminal law are considered.

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ДОСУДЕБНОГО ПРОИЗВОДСТВА ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Т.Т. Шамурзаев -

*к.ю.н., заведующий кафедрой уголовного процесса и криминалистики
Кыргызско-Российского Славянского университета*

Новая Конституция Кыргызской Республики принятая на референдуме 27 июня 2010 года требует от законодателя реализацию конституционных принципов, затрагивающих уголовно-процессуальные отношения. В Конституции заложены основы для совершенствования досудебного производства по уголовным делам. В частности уголовно-процессуальной реализации статей 24, 29-30, 41 Конституции, связанных с расширением прав задержанного по подозрению в совершении преступления и в существенном расширении судебного контроля в досудебном производстве по уголовным делам.

Кыргызстан за двадцать лет государственной независимости не разработал Концепцию реформирования правовой системы. В 2009 году Жогорку Кенешем Кыргызской Республики подготовлен проект Концепции реформирования судебной системы и правоохранительных органов Кыргызской Республики, который не был принят, в связи с трагическими событиями в Кыргызстане в апреле-июне 2010 года.

Реформа досудебного производства по уголовным делам в Кыргызской Республике требует решения вопроса о разграничении полицейских, прокурорских и судебных функций на концептуальном уровне. В настоящее время как показывает анализ уголовно-процессуального законодательства, указанные функции в значительной степени смешаны.

С точки зрения защиты прав личности, досудебное производство по уголовным делам не может быть без судебного контроля. Как отмечает профессор Головки Л.В. гарантия прав личности в ходе производства полицейского дознания должна проявляться: «Во-первых, полиция не должна иметь право самостоятельного применения мер уголовно-процессуального принуждения, кроме кратковременного

задержания на месте преступления подозреваемого лица на несколько часов или десятка часов, необходимых для его доставления в суд. В остальных случаях меры процессуального принуждения (арест, подписка о невыезде, наложение ареста на имущество и т.д.) могут применяться в ходе дознания лишь судом по ходатайству полиции, направляемому в суд через прокурора. Во-вторых, полиция не должна иметь право самостоятельно совершать следственные действия, ограничивающие конституционные права и свободы личности. Кроме случаев, не терпящих отлагательств (личный обыск задержанного и т.д.). В остальных ситуациях такого рода действия (обыск в жилище, прослушивание телефонных переговоров, снятие информации с технических каналов связи и т.д.) могут производиться лишь на основании судебного решения».

Судебный контроль в досудебных стадиях процесса, будучи новой и самостоятельной функцией судебной власти, обеспечивающей принцип разделения властей, сдержек и противовесов в организации государственной власти, пока еще до конца не изучен и не получил четкого выражения в нормах уголовно-процессуального законодательства. Но объективно о формировании такой функции свидетельствуют многие положения Конституции Кыргызской Республики.

В соответствии с Конституцией Кыргызской Республики с 1 января 2011 года «Производство обыска, выемки, осмотра и осуществление иных действий, а также проникновение представителей власти в жилище и иные объекты, находящиеся в собственности или ином праве, допускаются лишь на основании судебного акта».

Судебный контроль за ограничением прав и свобод человека при проведении оперативных и следственных мероприятий органов дознания и следствия, усилит состязательность досудебного производства по уголовным делам «создающая систему дополнительных средств обеспечения законности действий, ограничивающих конституционные права и свободы личности, усиления защиты граждан от необоснованных ограничений прав и свобод, от злоупотреблений правом власти со стороны следователей, органов дознания, прокуроров».

Вторжение в частную жизнь гражданина допускается только на основании судебного акта: «Каждый имеет право на неприкосновенность частной жизни, на защиту. Каждый имеет право на тайну переписки, телефонных и иных переговоров, почтовых, телеграфных, электронных и иных сообщений. Ограничение этих прав допускается только в соответствии с законом и исключительно на основании судебного акта». Судебное решение на производство следственных действий производится без участия подозреваемых, обвиняемых, чье конституционные права подвергаются ограничению. Проведение следственных действий в случаях, не требующих отлагательства, допускаются без судебного акта, с последующим представлением суду соответствующих материалов для проверки их законности и обоснованности.

Органы прокуратуры, осуществляющие надзор за соблюдением органами, осуществляющими оперативно-розыскную деятельность, следствия осуществляют надзор за проведением следственных действий, не требующих судебного решения. «Нет надобности в том, чтобы одни и те же контрольные функции выполняли разные органы».

Необходимо развивать закрепленные в статье 24 Конституции Кыргызской Республики судебный контроль за соблюдением прав человека при задержании и предоставление право предстать перед судом, для проверки законности и обоснованность ограничения личной свободы и только после этого решение вопроса о применении меры пресечения в виде заключения под стражу.

Серьезным пробелом в уголовно-процессуальном законодательстве Кыргызской Республики является отсутствие прямого требования судье проверять обоснованность подозрения или обвинения при санкционировании заключения под стражу. Суд не обсуждает вопрос об обоснованности самого обвинения, а рассматривает лишь наличие оснований, с которым закон связывает возможность применения заключения под стражу. Однако, как справедливо отмечает профессор Лазарева В.А., «существует мнение о том, что суд должен проверять не только соблюдение формальных (процедурных) условий ареста (или другого решения), но и достаточность фактических оснований для применения той или иной меры пресечения, в том числе степень доказанности совершения преступления данным лицом, характеристику личности, вероятность уклонения от следствия и суда». «Доказанность подозрения (обвинения) и правильность квалификации приписанного человеку деяния не могут произвольно

исключаться из сферы судебного контроля при ограничении неотъемлемого права человека на свободу и личную неприкосновенность».

Как показывают материалы следственно-судебной практики в Кыргызстане не находят достаточного применения предусмотренные уголовно-процессуальным законодательством альтернативные меры пресечения такие как: домашний арест, залог, личное поручительство. Фактически в руках принимающего решение лица есть только две реальные меры пресечения: как подписка о невыезде и заключение под стражу. Важной проблемой, влияющей на распространение заключения под стражу является неэффективность судебного контроля, не выполняющий отведенную роль ограничителя и не служит надлежащим фильтром на пути неоправданного и не подкрепленного реальной потребностью в применении данной меры пресечения. Расширение альтернативных мер пресечения не имеет большого смысла, если для этого не будут созданы необходимые материально-организационные условия. Это особенно ярко проявляется в случае с домашним арестом, требующим в условиях современного общества особых механизмов обеспечения надлежащего поведения обвиняемого.

Реформа досудебного производства по уголовным делам невозможна без эффективной и профессиональной защиты. Необходимо в законодательном порядке гарантировать независимость адвоката и адвокатской деятельности. Расширить полномочия адвоката благодаря предоставлению ему возможностей самостоятельно собирать необходимые сведения, возможность граждан получать бесплатную юридическую помощь.

В действующем уголовно-процессуальном законодательстве Кыргызской Республики не представлены альтернативы уголовного преследования. Статья 29 УПК КР «Прекращение уголовного дела с освобождением от уголовной ответственности» предусматривает право следователя с согласия прокурора прекратить уголовное дело с освобождением лица от уголовной ответственности:

- 1) вследствие изменения обстановки, если совершенное деяние потеряло общественно-опасный характер или лицо перестало быть общественно-опасным;
- 2) при достижении согласия обвиняемого с потерпевшим в соответствии со статьей 281 УПК КР.

В указанной статье предусматривается право обвиняемого (подсудимого) и потерпевшего на проведение переговоров о возмещении вреда и примирении путем проведения примирительной процедуры через медиатора. В статье 401 Уголовно-процессуального кодекса Кыргызской Республики предусматривается альтернатива уголовному преследованию в отношении несовершеннолетних «Освобождение судом несовершеннолетнего от уголовной ответственности с применением принудительных мер воспитательного воздействия».

Необходимо расширение номенклатуры альтернатив уголовному преследованию на основе международных стандартов в отправлении правосудия по уголовным делам. В этом качестве могут выступать такие виды альтернатив как добровольные работы в интересах общества, добровольное прохождение курса лечения от наркомании, алкоголизма, если преступление связано с указанными заболеваниями обвиняемого.

В силу деформации полицейских и судебных функций имеют место сложности для применения существующих в законодательстве альтернатив уголовному преследованию. Так, реализации норм статьи 29 УПК КР осуществляется следователем с согласия прокурора. Следствие по уголовным делам в Кыргызской Республике производится следователями органов прокуратуры, внутренних дел, национальной безопасности, органа Кыргызской Республики по контролю наркотиков, уголовно-исполнительной системы Министерства юстиции Кыргызской Республики, финансовой полиции и таможенных органов (статья 161 УПК КР), то есть полицейскими органами. В связи, с чем можно говорить о наличии в уголовно-процессуальном законодательстве Кыргызской Республики полицейских альтернатив уголовного преследования, в том числе и о полицейской медиации.

Конституционный принцип «Осуществление судопроизводства на основе состязательности и равноправия сторон» и статья 18 УПК КР предписывают, что «Обвинение, защита и разрешение дела судом отделены друг от друга и осуществляются разными органами и должностными лицами». Этот принцип в корне меняет характер уголовно-процессуальной деятельности и содержание уголовно-процессуальных отношений. Вся глубина этих изменений до сих пор не изучена, и по ним нет единого мнения среди ученых-процессуалистов и практиков.

Центральным вопросом развернувшейся дискуссии является вопрос о том, распространяется ли принцип состязательности и равноправия сторон на все стадии процесса или он действует исключительно в судебных стадиях.

На наш взгляд, заслуживает внимание мнения С.А. Пашина, В.А. Лазаревой, считающих распространение действия данного принципа на весь уголовный процесс и, тем самым, предлагающие существенных изменений в досудебном производстве по уголовным делам, в том числе предоставление защите права собирать доказательства, которые по значению будут приравнены к доказательствам, собранным следователем.

«На любой из стадий, в том числе на стадии возбуждения уголовного дела и на стадии расследования, если возникает вопрос, подлежащий разрешению судом, должен «включаться» принцип состязательности. В любой из подобных ситуаций стороны должны быть функционально различны и отделены от суда. Они должны иметь равные права для отстаивания своих прав и интересов перед судом. А суд должен проявлять объективность и беспристрастность независимо от того, касаются ли рассматриваемые вопросы существа уголовного дела или судебного контроля.

Резюме

В статье автор указывает на наличие пробелов в законодательстве, регулирующее досудебное производство по уголовным делам в Кыргызской Республике. Автор анализируется уголовно-процессуальное законодательство и пути обеспечения состязательности досудебных стадий уголовного процесса. Приводятся мнения ведущих ученых-процессуалистов по исследуемой проблематике.

Summary

Problematic issues of pretrial proceedings in criminal matters in the Kyrgyz Republic

The author points to the existence of gaps in the legislation governing pre-trial proceedings in criminal cases in the Kyrgyz Republic. The author analyzes the criminal procedure law and ways to ensure the competitiveness of pre-trial stages of criminal proceedings. Reflect the views of leading scientists processualistov to study issues.

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУ ҚҰҚЫҒЫ ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС

САҚТАУ ШАРТЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАБИҒАТЫ

Д.С. Байсымакова -

«Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу» кафедрасының аға оқытушысы

Сақтау шарты бойынша бір тарап (сақтаушы) оған екінші тараптың (жүк берушінің) берген затын сақтауға және бұл затты сақталған күйінде қайтаруға міндеттенеді (ҚР АҚ 768-б. 1-т.) [1].

Сақтау мәселесін баяндайтын бірқатар теориялық зерттеулерде атап өтілгендей сақтау қызмет көрсетудің ерекше түрі, соның ішінде қызмет көрсетулердің ішінде азаматтық-құқықтық міндеттемелер арқылы қамтамасыз етіле алатын кең таралған түрлерінің бірі болып табылады.

Қазіргі қоғамда сақтау бойынша қатынастардың кеңінен таралуын толық түсінуге болады. Азамат өз үйінен шығып, қоғамдық орындарға барғанда-ақ заттарды сақтауға беру қажеттілігі жиі туындайды. Мұндай жағдайларда азамат үшін шарт еркіндігі, біз бұған мән бермесек те, елеулі түрде шектеледі. Білім беру, дәрігерлік, өзге де мекемелерде, ұйымдарда, театрлар мен т.б. жерлерде сырт киімді гардеробка өткізу талабы белгіленуі мүмкін. Дүкендерде (сауда кәсіпорындарда) сөмкелерді, қол сандықтарды, кейстер мен өзге де ұқсас заттарды сақтауға өткізуді талап ете алады.

Жалпы пайдаланыстағы орындарда (базаларда) саудамен айналысатын кәсіпкерлер базарларға тиесілі үй-жайларда сақтау қызметін пайдалана алады. Жалпы кіші кәсіпкерлік субъектілеріне (сауда фирмаларына) өз тауарларының сақталуын қамтамасыз ету үшін сақтаумен кәсіби түрде айналысатын субъектілердің қызметтерін пайдалану тиімдірек болып табылуы мүмкін. Бұл аталған кәсіпкерлерге қайта үй жайларының құрылысына (оларды сатып алуға) оларды жалға алуға, күзетуге, сондай-ақ қойма жабдықтарын сатып алуға қомақты соманы жіберуге мәжбүр болғанның орнына өзінің айналым қаражаттарын жұмсамауға мүмкіндік береді.

Сақтау қажеттілігі заңдардың талаптарына сәйкес туындайтын жағдайлар да орын алады. Мысалы, арестке алынған мүлікті, мұраға қалдырылған мүлікті, кеден қоймаларындағы мүлікті және т.б. сақтау жүзеге асырылады.

Заттардың белгілі бір түрлері тек тиісті жағдайлары бар, заттардың сақталуын қамтамасыз ете алатын (соның ішінде ұрлаудан сақтай алатын), оларды беру мен сақтауға қабылдаудың тиісті режимін қамтамасыз ететін сақтаушылармен ғана сақтала алады. Әрине, мұндай жағдайларда да заттарды сақтауға беру қажеттілігі туындайтын болады.

Яғни, сақтау бойынша міндеттеменің туындауы әртүрлі себептермен жетеленуі мүмкін және ол тек сақтау шартына ғана байланысты туындамайды. Алайда сақтау шарты басқа да барлық жағдайларда осындай міндеттеменің туындауының негізі болып табылады. Сақтаушы тұлға мен заттарды сақтауға берген тұлғаның құқықтары мен міндеттері шартқа, сәйкес сақтау туралы ережелермен анықталатын болады. Қазіргі жағдайларда мүлікті сақтау бойынша міндеттердің тұлғаға оның еркінен тыс жүктелуі, сирек кездесетін жағдайларды қоспағанда, мүмкін емес екенін атап өткен жөн. Сондықтан біз, мұны қаласақ та, қаламасақ та сақтау шартының құрылымына жүгінуге мәжбүр боламыз.

Сақтау қолданылатын аялар сақтаудың жекелеген түрлерін сондай-ақ, сақтау қатынастарын реттейтін заңнама актілерін қарастыру (атап өту) кезінде тағы бір рет сипатталатын (нақтырақ) болады.

Пост кеңестікте сақтау институтының қазіргі жай күйіндегі мәселелерін жан-жақты баяндаған аз ғана авторлардың бірі -М.И. Брагинский [2, 157 б].

Оның сақтау қамтамасыз етілетін мүмкін болатын заңдық құрылымдарды талдауы назар аударуға

тұрарлықтай (біз осындай құрылымның негізі болып тікелей сақтау шарты табылатындығын атап өттік).

Аталған автор сақтау бойынша қатынастардың төрт негізгі құрылымын ажыратады. Біріншісі ретінде, біз айтқандай, шарт үлгісі аталады. Ол бүтіндей және толығымен заңды анықтама аясына сай келеді. Бұл құрылымға деген қажеттілік немесе мұқтаждық сақтау қызметі дербес сипатқа ие болғанда туындайды.

Сақтау бойынша міндеттеме басқа түрдегі шарттар мазмұнына кіретін жағдайлар туындауы мүмкін. Бұл объективті де субъективті де факторлармен түсіндірілуі мүмкін.

Осылайша сақтау жөніндегі міндеттемелердің қалған құрылымдары, олардың басқа шарттардың мазмұнына кіруіне негізделеді.

Бұл жағдайларда да, сақтау бойынша қатынастардың қалған үш құрылымын ажыратып алуға мүмкіндік беретін вариация мүмкін болады.

Екінші құрылым болып сақтау бойынша міндеттеменің бір тұтас күрделі шартқа енуі табылады. Сонымен бірге мұндай шарт сақтаусыз әрекет ету мүмкіндігіне ие болмауға тиіс. Мұндай шарттың мысалына тасымалдау шарты жатады. М.И. Брянский, Г.Ф. Шершеневичке сілтеме жасайды [3,240 б].

Г.Ф. Шершеневич тасымалдау шартын мынадай төрт элементті ажыратқан: жеке жалға алу; мүліктік жалға алу; тапсырыс және жүк. Осы элемент (сақтау) тек тасымалдау шартында ғана емес, сондай-ақ басқа да күрделі шарттарда, соның ішінде кепіл, консигнация (тауарларды сатуға беру туралы шарт) шартында, почта байланысының қызметтерін көрсету кезінде және т.б. бар.

Сақтау күрделі емес, аралас шарттың да құрамына ене алады. Сақтаудың аралас шарттың құрамына енуі екі құрылымды мүмкін етеді.

Бірінші құрылым (яғни жалпы тізім бойынша үшінші) кезінде сақтау шарттағы тараптың негізгі міндеттемесіне қызмет көрсетеді. Яғни оның өзі қосымша болып табылады. Оны ашатын мысалдарға бірнешеуін келтіруге болады. Мәселен, сақтау бойынша қосымша міндеттеме тараптардың келісімімен көлік экспедициясы, мердігерлік, комиссия, тапсырыс шарттарында көзделуі мүмкін.

Төртінші құрылым сақтау бойынша міндеттеменің басқа міндеттемелермен қатар орын алуын (басымды немесе кем дегенде тендей тәртіпте) көздейтін болады. Сақтаушы өзіне экспедициялық қызмет көрсету бойынша, жүк беруші пайдасына қосымша мердігерлік жұмыстар атқару және т.б. міндеттерді қабылдауы мүмкін.

Сол бір немесе өзге құрылымды қолдану, сақтау бойынша қызмет көрсететін субъект пен оның несие берушісі қатынастарының тәжірибелік мәселелерін шешуге әрине ықпал етеді. Алайда, біздің ойымызша, сақтау жөніндегі жалпы, негізгі ережелердің де маңызын кемсітпеген жөн.

Елеулі айырмашылық сақтаудың күрделі шартқа енуі мен сақтаудың аралас шартқа енуі арасында айқын көрініс табады. Бірақ, жоғарыда айтылғанды ескере отырып, М.И. Брагинскийдің [2] "сақтау шарттың басқа элементтерімен қосылып кететін күрделі шартқа қарағанда оған белгіленген біртұтас құқықтық режимге бағынады... аралас кезінде АК 412-бабы күшіне енеді" деген біржақты пікірі дұрыстау емес деген ойдамыз. Мүмкін, күрделі шарт қатынастарын тікелей реттейтін нормалар әрекетінің басымдығы және сақтау туралы нормаларды қолдану мүмкіндігі туралы айтқан жөн болар. Әйтпегенде, күрделі шарттар аясында "жүк элементін" (сақтауды) бөліп көрсету мәнісінен айырылады. Бұған қоса, заңнаманы осылай талқылау арқылы біз бірқатар ұқсас жағдайларда сақтау туралы нормалардың жалпы (бағыттаушы) маңызын елеулі түрде төмендетіп аламыз. Сақтаушылар және жүк берушілер деп тікелей аталмаған субъектілердің құқықтары мен міндеттерін анықтауда айтарлықтай қиыншылықтар туындайды, алайда олардың іс жүзіндегі жағдайы сақтаушы мен жүк берушінің жағдайы сияқты болып табылады немесе соған жақынырақ болады.

Сақтау шартын (міндеттемесін) аралас шарттардан бөлектеген жөн. Бұл сақтау шартының өзі туралы толық пікір (әсер) алуға мүмкіндік береді.

Сақтау шартының қарым-қатынасы туралы осы мәселені баяндауда А.П.Сергеева мен Ю.К. Толстойдың редакторлығымен шыққан азаматтық құқық оқулығының авторлары қомақты үлес қосты [4, 605 б].

Аталған оқулықтың авторлары атап өткендей, сақтаудың жалға алу мен ссудадан ерекшелігі - сақтаушының мүліктің сақталуын оны пайдалану құқықтарын иеленбей қамтамасыз етуге тиіс екенінде. Ал жалға алушы мен несие беруші мүлікті пайдалану құқығын иеленеді, - дейді Брагинский М. И. [2, 6 б/].

Яғни екі жағдайда да мүлікті уақытша иелікке берудің мақсаттары әртүрлі (осының өзі салыстырмалы талдау жасауға түрткі болды).

Аталған ерекшелікке сүйене отырып, сақтаушының әрекеттерін, егер ол өзінің шарттық өкілеттіктерін асыра отырып, мүлікті пайдаланатын болса, заңсыз деп тануға болады. Жалға алу шартында сақтау элементін бөліп көрсету мүмкін емес, өйткені жалға алушы, мүлікті уақытша болса да өз иелігіне ала отырып, оны өз мақсаттары үшін сақтайтын болады. Мүліктің сақталуын қамтамасыз ету бойынша жалға алушының міндеттері тікелей мүлікті жалға алу шартынан туындайды (тек осы шарттың ерекшелігін құрайды). Жоғарыда мүлікті жалға алу шартын қарастыра отырып, біз мүлікті ұстау жөніндегі ауыртпалық сәйкесінше жалға алушыға өтуге тиіс екендігі туралы айтқанбыз. Егер де сақтау шарты туралы сөз қозғайтын болсақ, онда мүлікті ұстау ауыртпалығын сақтаушыға беруге жол берілмейді.

Осы айтылған сөз аралас шарттардың соның ішінде жалға алу элементтері бар сақтау шартының бекітілуін жоққа шығармайды. Мұндай сәттерде, тиісінше жалға алу немесе сақтау туралы нормаларды қандай пропорцияда, тараптардың қандай қатынастарына қолдануды анықтау міндеті туындайды. Бұл жөнсіз мәселе емес. Мәселен, жалға беруші мүлікті жалға бере отырып, затты пайдалану нәтижесінде оның мүмкін болатын тозуымен алдын-ала келіседі. Ал, жүк беруші болса затты бұрынғы күйінде, тозусыз қайта алуға жиынтық айырмашылық айқын көрінеді. Қандай нормалар басымды болып табылады, тараптар мүдделерінің балансы қайда? Бұл даулар бойынша істерді шеше алатын аяқтар, сондай-ақ зерттеушілер мен азаматтық құқықтың өзге де мамандары үшін күрделі сұрақтар болып табылады.

Сондықтан олардың мәнісіне, мазмұнына нормативтік реттелуі мен осыған байланысты, мүмкін болатын тәжірибелік айырмашылықтарға сүйене отырып біз сақтаумен заем, сақтау мен қозғалмайтын мүлікті күзету шарттарын ажыратамыз.

Бірақ біз аталған оқулық авторларының мынадай пікірмен келіспейміз: "сақтау шартын, басқа азаматтық-құқықтық міндеттемелердің құрамдас бөліктері болып табылатын мүліктің сақталуын қамтамасыз ету жөніндегі міндеттерден ажырату қажет. Дәлірек айтқанда, мұндай міндеттер заңмен мердігерге (АК 914-бабы) тасымалдаушыға (АК 796-бабы) комиссиянерге (АК 998-бабы) және бірқатар өзге міндеттемелердің қатысушыларына жүктеледі. Осындай және соларға ұқсас барлық жағдайларда тараптардың өзара қарым-қатынастары сақтау шарты туралы нормалармен емес тиісті шарттар туралы ережелермен реттеледі. Келіспеушілік себебін жоғарыда атап өткенбіз. Жалға алушы мүлікті өз мақсаттары үшін алатыны жалға алуға қарағанда, кәдімгі сақтаушы сияқты, мердігер де затты құр сақтайды және мердігердің осы міндетінің тәртібін реттеу үшін мердігерлік туралы нормалардың өзі жеткіліксіз болғанда сақтау туралы нормалар қолданылуға тиіс. Енді шарттың өзін нақты қарастыруға көшейік.

Әрекет етуші заңнамада сақтау шартының бірқатар түрлерінің тәртібі ретке келтірілген. Ең алдымен, сақтаудың барлық шарттары үшін маңызды болатын сақтау туралы жалпы ережелер бөліп қарастырылады. Олармен кәдімгі (тұрмыстық) сақтау да реттеледі.

Субъектілік қатарындағы айырмашылықтарға, мазмұнындағы кейбір ерекшеліктер мен нормативтік бекітілуіне байланысты сақтау шартының мынадай түрлері ажыратылады: 1) заттарды ломбардта сақтау; 2) құндылықтарды банкте сақтау; 3) көлік ұйымдарының сақтау камераларында сақтау; 4) ұйымдардың киім ілгіштерінде сақтау; 5) қонақ үйде сақтау; 6) даулы заттарды сақтау – секвестр.

Кәсіпкерлік аясындағы қарым-қатынастарды реттеу үшін арнайы көзделген және осыған орай нысанындағы тараптардың құқықтары мен міндеттеріндегі елеулі ерекшеліктерге байланысты жеке бөліп қарастырылатын сақтау шартының тағы бір түрі болып тауарлы қоймада сақтау шарты табылады.

Сақтау шарты туралы нормалар Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде, 39-тарауда (768-802-баптар) қамтылған. Сақтау қатынастарына қатысты нормалар сондай-ақ өзге де заңдық және заңға сәйкес нормативтік актілерде көрініс тапқан. Оларға мыналарды жатқызуға болады: 31 тамыз 1995 жылғы Қазақстан Республикасының "Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы" Заңы [5], 19 қаңтар 2001 жылғы Қазақстан Республикасының «Астық туралы» Заңы [6], 5 сәуірдегі 2003 жылғы Қазақстан Республикасының кеден кодексі [7], 10 шілде 1998 жылғы Қазақстан Республикасының "Есірткі құралдары, психотропты заттар, прекурсорлар мен олардың заңсыз осы заңның атауын тексеру керек айналымы мен теріс пайдаланылуына қарсы әрекет ету шаралары туралы" Заңы [8] және басқа да жекелеген заңдар. Заңға сәйкес нормативтік актілерге мыналар жатады: ҚР Ұлттық банк Басқармасымен

16 шілде 1995 жылы бекітілген Ломбардтар туралы Ереже [9], Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 17 сәуір 2000 жылғы № 35 бұйрығымен бекітілген арестке алынған мүлікті сақтаудың тәртібі мен жағдайлары туралы нұсқау [10], Қазақстан Республикасының Министрлер Кабинеті тұсындағы кеден комитетінің 6 шілде 1995 жылғы № 125 бұйрығымен [11] бекітілген, Кеден қоймалары туралы Ереже Қазақстан Республикасы Үкіметінің 22 ақпан 2000 жылғы № 273 "Астық пен оны қайта өңдеу өнімдерін элеваторларда қабылдау, сақтау, қайта өңдеу бойынша қызметті лицензиялаудың жекелеген мәселелері туралы" қаулысы [12]. Бұл, сондай-ақ сақтау мәселелері жөніндегі нормативті актілердің түпкілікті тізімі емес.

Сақтау шарты реалды шарт. Бұл ҚР АҚ 768-бабының 2-тармағының мазмұнынан көрінеді. Онда сақтау шарты зат сақталуға берілген кезден бастап жасалған деп танылатындығы, тікелей көрсетілген. Аталған норма мағынасынан туындайтындай, бұл шарттың мәнісі тараптардың еркі бойынша консенсуалды шарт құрылымын қолдануға бейімделмеген. Өйткені алдын ала келісім бойынша жүк берушіні сақтаушымен мәжбүр ету мүмкіндігі ең алдымен егер бұл басқа тұлғалардың мүдделеріне зиян (шарттық немесе шарттық емес) келтірмейтін болса өз мүлкіне билік ету мүмкіндігі болуға тиіс меншік иесі ретіндегі жүк беруші мүдделеріне зиян келтірер еді. Жүк беруші шарттан бас тарту кезінде бұл орын алмайды (орын алмауға тиіс). Өйткені кәсіпкер болып табылмайтын сақтаушы сақтау бойынша қызмет көрсетуден жүйелі негізде пайда табуды жоспарламайды.

Сақтаушы рөлінде кәсіпкер тұрса басқаша болады. Онымен сақтаудың консенсуалды шарты бекітілуі мүмкін (ҚР АҚ 769-б. 1-т). Бұл жағдайда заң шығарушы сақтаушының заңды мүдделерін ескереді.

Кәсіпкермен бекітілетін сақтау шартын консенсуалды сипат қана емес, сондай-ақ оның жариялылығы да ерекшелендіреді (ҚР АҚ 770-бап).

Сақтау шарты жалпы ереже бойынша ақысыз шарт болып табылады, бұл оның келтірілген анықтамасынан айқын көрінеді. Заңнамадан, іскерлік айналым дағдыларынан шарттың ақылылығы байқалған жағдайларда тараптар өзара келісім бойынша ақысыз сақтауды шарттауы мүмкін. Кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру тәртібінде бекітілген сақтау шарты егер ақысыздық туралы арнайы ескертпе (тараптар келісімі) болмаса, ақылы деп танылады.

Сақтау шартын кейде бір жақты шарт деп атайды, өйткені реалды ақысыз сақтау шартын бекіткеннен кейін міндеттердің негізгі бөлігі сақтаушыға жүктеледі, ал жүк беруші негізінен құқылы субъект ретінде көрінеді. Бірақ мұндай сәттерде де сақтау шартының толықтай біржақты сипаты туралы айтуға болмайды. Ал егер сақтау шартының ақылылығы мен (немесе) консенсуалдығы туралы сөз қозғалса, онда сақтаудың біржақтылығы туралы пікірлер орынсыз болары анық.

1 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (ерекше бөлімі) 1-шілде 1999 ж.

2 Брагинский М. И. Договор хранения. - М.: Статут, 2002. 157 б.

3 Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права. Т. 2. - М.: Статут, 2003. С. 240.

4 Гражданское право. Учебник. Том II / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М.: Проспект, 1997 - С. 605-606.

5 Қазақстан Республикасының "Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы" 31 тамыз 1995 жылғы Заңы

6 Қазақстан Республикасының «Астық туралы» 19 қаңтар 2001 жылғы Заңы

7 Қазақстан Республикасының кеден кодексі 5 сәуірдегі 2003 ж

8 Қазақстан Республикасының "Есірткі құралдары, психотропты заттар, прекурсорлар мен олардың заңсыз осы заңның атауын тексеру керек айналымы мен теріс пайдаланылуына қарсы әрекет ету шаралары туралы" 10 шілде 1998 жылғы Заңы

9 ҚР Ұлттық банк Басқармасымен 16 шілде 1995 жылы бекітілген Ломбардтар туралы Ереже

10 Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 17 сәуір 2000 жылғы №35 бұйрығымен бекітілген арестке алынған мүлікті сақтаудың тәртібі мен жағдайлары туралы нұсқауы

11 Қазақстан Республикасының Министрлер Кабинеті тұсындағы кеден комитетінің 6 шілде 1995 жылғы № 125 бұйрығы

12 Кеден қоймалары туралы Ереже Қазақстан Республикасы Үкіметінің 22 ақпан 2000 жылғы

№273 "Астық пен оны қайта өңдеу өнімдерін элеваторларда қабылдау, сақтау, қайта өңдеу бойынша қызметті лицензиялаудың жекелеген мәселелері туралы" қаулысы

Резюме

В данной статье рассматривается правовая природа договора хранения и основные вопросы обязательства хранения, связанные с охраной частной собственности.

Summary

This article discusses the legal nature of the contract of storage and storage of the main issues obligations related to the protection of private property.

ЛИЗИНГ ШАРТЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІСІ

Д.Ж. Белхожаева -

«Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу» кафедрасының аға оқытушысы

Лизинг шарты кезіндегі сипаттама оған қатысушы мәміле тараптары лизинг беруші, лизинг алушы және сатушы болуына қарай лизинг шарты деп классификациялау тән болып табылады. Лизинг мәмілесінде сатушы болмаған жағдайда, сатушының және лизинг берушінің (осы жағдайда сатып алушы болып табылатын) құқықтары мен міндеттері сатып алу-сату шартының жағдайымен анықталады.

Қазақстан Республикасының "Қаржы лизингі туралы" заңының 15-бабына сәйкес лизинг шарты үш жақты болып табылады: лизинг беруші лизинг шарты бойынша лизинг алушымен келісілген лизинг нысанын сатушыдан өз меншігіне сатып алып, оны лизинг алушыға ақыға уақытша иеленуге немесе кәсіпкерлік мақсаттар үшін пайдалануға беруге міндеттенеді [1].

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне сәйкес лизинг шарты классификациялау бойынша үш жақты, консенсуалды, ақылы болып табылады [2].

Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (ерекше бөлім) 567 бабына сәйкес лизинг шартының елеулі талаптары мынадай болады:

- мүлік сатушының атауы;
- лизинг алушыға мүлікті талаптары мен мерзімі;
- төлемдердің мөлшері мен мерзімділігі;
- шарт мерзімі, егер шартта лизинг алушының меншігіне мүліктің көшуі көзделсе, осындай көшудің талаптары.

ҚР "Қаржы лизингі туралы" заңының 15-бабында жоғарыда көрсетіліп өткен елеулі талаптарға қосымша талаптар қамтылған:

- лизинг нысанының құны;
- лизинг нысанының сипаттамасы;
- лизинг нысанын күтіп ұстау мен жөндеу тәртібі;
- лизинг нысанын сақтандыру;
- лизинг берушінің атына лизинг нысанын мемлекеттік тіркеу міндеттерін тараптардың біріне жүктеу;
- лизинг алушының лизинг шарты бойынша лизинг міндеттемелердің орындалуын лизинг берушінің бақылау жасау тәртібі;
- тараптардың жауапкершілігі қамтылған.

Жоғарыда аталып өткен жағдайлар жоқ болған жағдайда лизинг шарты жасалмаған деп танылады. Өйткені заңға сәйкес лизинг шарты міндетті түрде жазбаша нысанда жасалуы тиіс.

Азаматтық құқыққа сәйкес шарт мазмұны мынадай болып табылады: лизинг алушы "Қаржы лизингі туралы" Заңға сәйкес лизинг шарты тараптарына әр түрлі жауапкершілік бар, олар лизинг шартымен, сатып алу - сату шарты және Қазақстан Республикасының заң актілерімен анықталады.

Лизинг беруші, лизинг алушының алдында лизинг нысанын таңдау, сатып алу - сату шартынан туындайтын сатушының міндеттерін орындауы үшін жауапкершілік алмайды.

Сатушының жауапкершілігі мынадай болып табылады: ол лизинг беруші мен сатушының арасында жасалған сатып алу - сату шартын орындау жағдайында лизинг алушының алдында тікелей жауап береді. Бұл жағдайда лизинг алушы, Азаматтық Кодексте көрсетілген сатып алушының құқықтары мен міндеттерін шешеді. Егер сатушы лизинг алушының талаптарымен келіссе, онда лизинг алушыға лизинг нысанын беру жағдайын өзгертуде міндетті түрде лизинг берушімен келісілуі керек.

Лизинг алушы мен лизинг беруші сатушыға қатысты бірлескен беруші болып табылады.

Лизинг беруші сатып алу - сату шартынан туындайтын талаптарды сатушының орындауы үшін жауапты болады.

Лизинг қызметінің басқа шаруашылық жүргізу нысандарымен көптеген ортақ ұқсастықтары бар (аренда, несие беру, сатып алу -сату, кепіл және т.б.). Бұл нысандарды анализдеу мен салыстыру оның ерекше аспектілерін көрсетіп лизинг мәнін тереңірек ұғынуға себебін тигізеді.

Негізінен қарастырсақ бұл лизинг пен аренда категориясының арақатынасы болып табылады. Бұл мәселе туралы көптеген пікірталастар бар. Бірінші көзқарас бойынша мүлік жалдау (аренда) және лизинг арасында ешқандай айырмашылық жоқ. Олардың негізге алатыны кейбір елдердің лизинг туралы арнайы заңдары жоқ, ал лизинг қызметіне байланысты туындайтын мәселелер аренда туралы құқықтық нормалар шеңберінде шешіледі. Ал Қазақстан Республикасында нарықтық қатынас енді даму шегінде болғандықтан лизингке біз басқа нормаларды қолдана алмаймыз.

Міне сондықтан лизингті басқа да шарттармен салыстыра отыру негізінде қосымша нормативті актілер кешенін дайындау әдет секілді.

Лизинг пен аренда: мүлік жалдау (аренда) және лизинг арасында қағидалы айырмашылық жоқ. Егер аренда топтық ұғым болса, онда лизинг осы топтың жеке түрі болып табылады.

Лизингтің арендадан айырмашылығы лизинг беруші лизинг алушының тапсырмасы бойынша белгілі бір мүлікті тайындаушыдан алуға міндетті болып табылады. Сонымен лизинг бойынша шарттың қатынасы үш субъект қатысады: лизинг беруші, лизинг алушы және лизинг нысанын сатушы.

Қаржы лизингі объектісін құраушы қозғалатын мүліктің барлық түріне жедел амортизациялау механизмі қолданылады. Сонымен қатар лизинг жүйесі амортизациялық төлемдердің негізгі бөлігін төлеуді кейінгі кезеңге қалдырады және бұл төлемдерді төлеу негізінде жабдықтар өкім шығарудың жоғары деңгейіне кетеді деп есептеледі.

Лизинг алушыға мүлік келіп түскен сәттен бастап мүліктің шамасымен қатысы, жеткізу мерзімі және сатушының басқа да міндеттерін орындамаған жағдайда талап қоя бастауға құқылы.

Осының нәтижесінде лизинг алушының алдында мүліктің меншік иесі емес (лизинг беруші), лизинг беруші мен лизинг алушы арасындағы шартқа қатысушы дайындаушы жауап береді.

Лизинг төлемін мерзімінде төлеп отыру жабдықтарды шетінен жіктей отырып сатып алуды білдірмейді, өйткені бұл сатып алу -сату немесе кейінге қалдырып сатып алу болып табылмайды. Бірақ егер шартта немесе заңда көрсетілсе лизинг нысаны лизинг алушының меншігіне төлемі өтелген өту толық мүмкін болып абылады.

Аренда мен қаржы лизингінің ерекше айырмашылығы өндіріске жіберілген және өнімді таратуға байланысты шығындарды ашу мәселесінен көрінеді. Лизинг қызметін жүзеге асыру кезінде тауардың өзіндік құқына аренда объектісінің төлемі қосылады.

Лизинг және прокат. Олардың арасындағы ұқсастық мүлікті ақылы және уақытша иеленуде болып табылады. Ал айырмашылықтары прокат шарты бойынша арендатор арендаға берушідегі мүлікті ақы төлеп уақытша пайдалануға алады және оны дайындаушыдан көрсетіп ала алмауында болып табылады.

ҚР Азаматтық кодексі (ерекше бөлім) 595-бабына сәйкес прокат шарты берілген мүлік тұтыну мақсатында пайдаланады. Ал 596-бап бойынша бұл шарт бір жылдан аспайтын мерзімге жасалады. 599-бап бойынша мүлікті пайдаланғаны үшін төлем ақы, мерзімдік немесе бір жылға енгізілетін, белгілі сомада белгіленген төлемдер түрінде белгіленеді.

Лизинг және несие беру шарты. Егер тікелей несие беруде кәсіпорын мүлігі иеленуде қаржыны пайдаланғаны үшін процент төлесе, лизинг кезіндегі төлемде салық төлемдері төмендетіліп төленеді.

Лизинг мәмілені қаржыландыруды толық қамтамасыз етсе несие беру тек жартылай қамтамасыз

етеді. Лизингтің тікелей несиелемен қамтамасыз етумен салыстырғанда елеулі артықшылығы лизинг мүлкі лизинг беруші меншік иесінің балансында көрсетіле отырып лизинг алушының баланстық жағдайын жақсартуға әсер етуі мүмкін. Ол лизинг берушіге қосымша қарыз қаржысын жасауға мүмкіндік береді.

Сонымен, алдын-ала белгіленген шартпен жалға алу мерзімінің ағымы бойынша және жалға алушымен келісілген төлемдерден кейін жалға алушының:

1. төменгі баға бойынша жалға алу уақытын созу;
2. жалға берушіге товарды қайтып беру;
3. товарды қалдық баға бойынша сатып алуға мүмкіндігі бар.

Лизингтік қаржыландыру үш бөлімінен тұрады:

- коммерциялық бөлім;
- әкімшілік бөлім: лизингтік фирма импорт және экспорт бойынша барлық ұйымдық шараларды орындауға міндетті, осыған байланысты ол құрал-сайманның жекеменшік иесі болып табылады.

- өзіндік қаржыландыру, яғни өте жоғары пайызды төменгі сатып алу бағасы бойынша арзан қаржыландыруға түсуі мүмкін, немесе керісінше өте жоғары сатып алу бағасын төменгі пайызды қаржыландырумен байланысты.

Өртүрлі елдерде лизинг шартының нысандары туралы түрлі белгілерге сүйенеді. Мысалы, Бельгияда,

1. мүліктер арендатор арқылы келешектегі арендатордың талабына сай мақсатта алынуы тиіс;
2. мүлік арендатор арқылы тек ғана кәсіби мақсатта пайдалануы тиіс;
3. лизинг мерзімі мүлікті пайдалану мерзімінен аспауы тиіс;
4. келісім шарттың мерзімі ішінде жалға берушінің жалға берілген мүліктің шығынын өтейтін төлемнің көлемі тағайындалады.

5. Шартта жалға алушының келісілген шарт бағасына байланысты лизинг мерзімінің аяқталуына қарай оның жалдап алған мүлікке жекеменшік құқығы қарастырылады [3, 26 б].

Англияда келісім-шарт лизинг болып саналуы үшін:

1. ол эксплуатациялық мүлік мерзімі жетпіс бес пайыздан кем емес құрайтын мерзімге бекітілген болса;
2. онда келісім шарт мерзімі бойынша мүліктің толық төлем құны көрсетілген болса;
3. онда лизингтің жеңіл шарттарға қайта құру мүмкіндігі қарастырылаған болса ғана лизингтік шарт болып саналады.

Опционды жалға алушының мүлікті сатып алу туралы біржақты міндеттемесі ретінде қарастыруға болады, ал егерде жалға алушы мүлікті өзіне жекеменшік етіп алғысы келсе, онда біржақты міндеттеме сатып алу шартына ауысады. Басқа елдерде опционды лизинг шартының негізгі бөлігі ретінде қарастырады.

Англияда бұл жағдай тікелей қарама қайшылықты мұнда опцион лизинг келісімінің шарты болмайды. Керісінше, ол жалға алу сату шартына айналып кетеді.

Австрияда төрт белгісі арқылы айырып, келісім шарттың лизинг екендігін анықтайды [4, 27 б]:

1. Келісім шарттың негізі мерзімі мүліктің қызметтің экономикалық мерзіміне қарағанда қырық пайызды құрайды.
2. Сатып алынған затқа опциондық баға, уақытша опциондық мүліктің бағасымен бірдей болуы керек.
3. Лизинг келісім шартының мерзімін жаңарту үшін алдын ала төлемдер номинальды болуы керек.
4. Егерде лизинг шартының заты тек пайдалануға керекті арнайы мүлік болса, онда мұндай мүліктің экономикалық жекеменшік иесі болып пайдаланушы саналады.

Сонымен, қорыта келген, лизинг қатынасы жалға беру шартының бір түрі болып табылады. Лизинг қатынасы алғаш рет ағылшындарда пайда болған түсінік, біздің елімізге нарықтық экономика әкеліп отыр. Лизинг жалға алудың бір түрі ретінде өзіндік ерекшелігі бар: лизинг шартында екі шарт орын алады. Бірінші шарты ол сату сатып алу шарты; Екінші шарты жалдау шарты.

Лизинг шартының құқықтық сипаттамасы төмендегідей:

- бұл шарт көп жақты шарт, өйткені лизинг шартына сатушы, лизинг беруші және лизинг алушы қатысады.
- лизинг шарты ақылы шарт, жалға алғаны үшін ақысын төлейді.
- лизинг шарты консенсуалды шарт, яғни тараптар келісімге келген уақыттан бастап шарт жасалынды деп есептелінеді.
- Лизинг шарты жария шарт болып табылады, яғни барлық тұлғаларға тиесілі.

Лизинг қатынасы Қазақстанда белгілі бір құқықтық негіздермен реттелінеді. Біріншіден, ол Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі, екіншіден, қаржылық лизинг туралы заңмен, үшіншіден, қаржылық лизинг туралы халықаралық конвенциямен реттелінуге жатады.

Лизинг шартының өзіне тән белгілері бар, олар мыналар: мүліктер арендатор арқылы келешектегі арендатордың талабына сай мақсатта алынуы тиіс; мүлік арендатор арқылы тек ғана кәсіби мақсатта пайдалануы тиіс; лизинг мерзімі мүлікті пайдалану мерзімінен аспауы тиіс; келісім шарттың мерзімі ішінде жалға берушінің жалға берілген мүліктің шығынын өтейтін төлемнің көлемі тағайындалады.

Шартта жалға алушының келісілген шарт бағасына байланысты лизинг мерзімінің аяқталуына қарай оның жалдап алған мүлікке жекеменшік құқығы қарастырылады.

1. Қазақстан Республикасының Қаржылық лизинг туралы заңы 05.07.2000 ж.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (ерекше бөлім) 01.07.1999 ж.
3. Кабатова Е.В. Лизинг: правовое регулирование, практика. – М., 1998.
4. Васильев Г.И. Лизинг: международный аспект. Деньги и кредит. – М., 1989.

Резюме

В данной статье рассматривается понятие договора лизинга, правовая природа и основные черты договора лизинга.

Summary

This article explores the concept of the lease agreement, the legal nature and basic features of the lease agreement.

МҰРАГЕРЛІК ҚҰҚЫҚ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫ РЕТІНДЕ

А.Қ. Жеделов –

Каспий қоғамдық университетінің I курс магистранты

Қазақстанның 2010 жылы Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымына табысты төрағалығы және ЕҚЫҰ-ның Астана Саммитін өткізудегі таңғажайып жетістіктері арқылы әлем мойындаған бір нәтиже еліміздің ұлтаралық қатынастар саласындағы мол тәжірибесін дүние жүзінде барынша қолдануға болатындығының және қолдану қажеттігінің әлеуметтік, экономикалық және рухани пайдалылығы болса керек. Мемлекетіміздің ЕҚЫҰ сынды айрықша беделді ұйымға төраға болып сайлануының әуелгі себептерінің бірі де осы деп ойлаймыз. 2011 жылы мұсылман мемлекеттері бастамасымен құрылған Ислам Конференциясы ұйымына Қазақстанның төрағалық етуінің жауапкершілігі мен атқарар шаралары ауқымында аса маңызды, құқық қорғау саласындағы мәселелерді реттеудің де келелі міндеттері елдің сыртқы саяси жауапкершілігін саралап отыр. Бұл тұрғыда бүгінгі халықаралық қатынастардың өзекті мәселелері саналатын жаңа қауіп қатерлер салдары әлем елдері қауымдастығын жаңа ұстанымдар мен тың көзқарастарға жетелейтіні сөзсіз.

Халықаралық және отандық құқық қорғау саласын зерттеудің өзектілігін арттыратын факторларға келетін болса, олардың қатарында мыналарды атап өтуге болады: КСРО –ның тұсында қаланған ескі құқықтық негіздің заманауи талапқа сай болмауы; ішкі құқық бұзушылықтардың тиылмауы; құқықтық қатынастардың ішкі және сыртқы факторларының өзгеруі; жаһандану үрдісінің құқықтық жүйедегі салдары, нарықтық экономикаға сәйкес азаматтық-құқықтық қатынастардың өзгерістерге ұшырауы сияқты мәселелер./1/

Осылардың ішінде азаматтық құқық саласы өзекті мәселелердің бірі.

Азаматтық құқық ғылыми сол құқық саласын зерттейтін жүйеге сәйкес келетін жүйені қамтиды, бірақ олар өзара тепетендікте бола қоймайды. Азаматтық ғылым жүйесі азаматтық заңдарда, сонымен қатар азаматтық кодексте жоқ бөлімдерді де қамтиды. Мысалы, азаматтық құқық пәні, азаматтық-құқықтық әдістеме ұғымдары, азаматтық құқық қатынастары туралы ілім тарихы, оның субъектілері мен объектілері туралы, меншік құқығы туралы жалпы ілім, міндеттемелер туралы, интеллектуалдық меншік туралы, мұрагерлік құқық қатынастары туралы жалпы ілім жөнінде айтсақ та жеткілікті.

Ғылым азаматтық құқықтың не екендігін зерттейді. Бұл орайда қоғамдық қатынастарды тиісінше реттейтін құралдар мен әдістерге ерекше мән беріледі. Әдіс туралы ілім ғылымда әдістеме деп аталады./2/

Заңгер үшін азаматтық-құқықтық жағдайлардан жол тауып шыға білуі үшін дағды керек. Мұндай дағдыларға ғылыми талдау жасау және азаматтық-құқықтық жағдайларды шешудің ғылыми әдістері жатады.

Егеменді Қазақстанның азаматтық құқық ғылыми одан әрі творчестволық дами түсуі мақсатында және алда тұрған міндеттерді орындау үшін бүгінде зор мүмкіндіктерге ие.

Азаматтық құқығында мұрагерлік құқық қатынастары үлкен маңызы бар.

Мұрагерлік тікелей өзі белгіленген жағдайларда өзге де заң актілерімен реттеледі. Мұрагерлік өсиет және заң бойынша жүзеге асырылады. Өсиет қалдырылмаған не бүкіл мұраның тағдыры айқындалмаған кезде, сондай-ақ осы Кодексте белгіленген өзге де жағдайларда мұрагерлік заң бойынша орын алады./3/

Мұраның құрамына мұра қалдырушыға тиесілі мүлік, сондай-ақ оның қайтыс болуына байланысты қолданылуы тоқтамайтын құқықтары мен міндеттері кіреді. Мысалы, азаматтық құқықта заң бойынша мүлікке мұрагерлік етуде жақын, сондай – ақ алыс туысқан да есепке алынады. Бүгінгі күнгі мұрагерлердің алты кезектілігі анықталған. Оларға: балалары, ерлі – зайыптылар мен ата – аналарынан басқа (бірінші кезектілік) мұра қалдырушының туыстары, толық туыстары, толық емес туыс (жақын) ағалары мен қарындастары, сондай – ақ оның әкесі жағынан және шешесі жағынан келетін атасы мен әжесі (екінші кезектілік), мұра қалдырушының туған ағасы мен тәтәлері (үшінші кезектілік), мұра қалдырушының алтыншы атасына дейінгі өзге де туыстары (төртінші кезектілік), егер олар мұра қалдырушымен бір ортада кем дегенде он жыл бірге тұрса туыс ағалары мен қарындастары, өгей әкесі мен шешесі (бесінші кезектілік), мұра қалдырушының еңбекке жарамсыз асырауында болғандар (алтыншы кезектілік) жатады. Заң бойынша мұрагерлер кезегі бойынша мұрагерлікке ие болады. Туған ағалары мен қарындастары толық туыс және толық емес туыс болып бөлінеді. Толық туыстар – бір ортақ ата – анадан тарайтын аға – іні, апа – қарындастар. Егер әкесі мен шешесінің біреуі ғана ортақ болса, онда ағасына іні – қарындастары толық емес туыс деп есептеледі. Егер олардың аналары бір, ал әкелері басқа болса, оларды бір кіндіктен тарағандар (яғни, бір анадан туғандар) деп атайды. Егер олардың әкесі бір, шешелері басқа болса, онда оларды қандастар деп атайды. Қазақстанның отбасылық заңнамасы құқықтық жағынан ағасына іні – қарындастарды толық туыс не толық емес туыс деп айырмайды.

Өсиет қалдырушы өсиет бойынша мұрагерге мұра есебінен өсиеттік бас тартуды орындауды талап ету құқығын алатын бір немесе бірнеше адамның пайдасына қандай да болсын міндеттемені орындауды жүктеуге құқылы.

Өсиеттік бас тартудың нысанасы мұраның, иеленудің құрамына кіретін заттарды бас тартылушының меншігіне, пайдалануына немесе өзге заттық құқықта беру және оған мұра құрамына кірмейтін мүлікті беру, ол үшін белгілі құқықта беру және оған мұра құрамына кірмейтін мүлікті беру, ол үшін белгілі бір жұмысты орындау, оған белгілі қызмет көрсету және т.б. болуы мүмкін./4/

1. *Основные институты гражданского права зарубежных стран: сравнительно-правовое исследование /Под ред. Залесского В.В. – М.: Норма, 2000.- 648 с*
2. *Жайлин Г.А. Гражданское право РК. – Алматы, 2006. – 9 б.*
3. *Барцевский М.Ю. Наследственное право. - М., 1997г*
4. *ҚР Азаматтық Кодексі (Ерекше бөлім). 2004.*

Түйін

Бұл мақалада мұрагерлік құқықтық тәртіптің Қазақстанда заманауи дамуы және шетел

мемлекеттерінің құқықтық қатынастары туралы салыстырмалар қарастырылған.

Summary

In this article refers to the development of the modern disciplines of the succession law of Kazakhstan and the comparison relations in foreign countries.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИСТІК ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Б.С. Бертаева -

*Абай атындағы ҚазҰПУ, Магистратура және PhD докторантура
институтының 2-курс магистранты*

Елімізде туристік құқықтық қатынастар күннен-күнге өркендеп, елімізде «Қазақстан Республикасында туризмді дамытудың 2007-2011 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» жүзеге асырылу үстінде. Қазіргі таңдағы туристік қатынастардың ерекшеліктеріне тоқталмастан бұрын біз алдымен еліміздегі туристік қатынастардың даму тарихына шолу жасауды ұйғардық. Қазақстанда туризмнің дамуы ерекше болып келеді және бірнеше кезеңнен тұрады. Ежелгі туризм, революцияға дейінгі туризм, революциядан кейінгі туризм, Кеңес Одағы кезіндегі туризм, егеменді Қазақстандағы туризм. Әрбір кезеңде өзіне тән өзгешеліктер бар. Ежелгі туризмнің сипатында керуендер, сарайлар, күзетшілер, аудармашылар сияқты ерекшеліктер бар. Сауданың дамуы халықтар мен мемлекеттер арасындағы экономикалық, мәдени, т.б. қатынастарды нығайтты, жолға қойды, басқа мемлекеттер мен халықтар, олардың тілі, діні, салт-санасы, олар мекен еткен жерлердің табиғаты туралы мәліметтер жинауымен негізделеді. Сауда қатнастарының ең айқын айғағы, тарихтағы белгілі, Ұлы Жібек жолының болуы. Осы жол арқылы Шығыс пен Батысты, Азия мен Еуропа халықтары арасындағы байланыстар қалыптасып дами бастады. Әр түрлі тауарлар тасыған керуендер құрамында 10 мыңға жететін аттар мен түйелер болған. Тауарлардың ішіндегі ең бағалысы әрі ең қымбаты жібек матасы болған. Ол матадан Рим, Византия, Батыс Еуропа, Иран және Араб феодалдары мен атқамінерлері киім киген [2, 8 б.].

Революцияға дейінгі туризмнің тарихы Ресей империясымен тығыз байланысты. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін туристік қызметті реттеу мен халықтың тарихы мен мәдени мұрасын қайта өркендету үшін негіз қаланды. Алғашқыда туристік қатынастар «Туризм туралы» Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 3 шілдедегі №1508-XII Заңымен реттелген болатын. Сонымен қатар, осы саланың дамуы Қазақстан Республикасының Президентінің «Түркі тілдес мемлекеттер басшыларының Ташкент декларациясын іске асыру туралы» 1997жылғы 30 сәуірдегі №3476, «Ұлы Жібек жолының жобасының Қазақстан Республикасындағы туристік инфрақұрылымын дамыту жөніндегі ЮНЕСКО және Дүниежүзілік Туристік Ұйымының жобасы туралы» 1998 жылғы 27 ақпандағы №3859 Жарлықтарымен қамтамасыз етілді. Осы құжаттарды қабылдау туризмнің қазақстандық рыногын дамытуға оң әсер етті [3, 25 б.].

1993 жылы Қазақстан Дүниежүзілік туризм ұйымына мүше болды. Осы жылы туризм индустриясын дамытуға арналған ұлттық бағдарлама қабылданды. 2001 жылы 13 маусымда “Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы” заң қабылданды. Онда республикадағы туристік саланы дамытудың бірінші кезектегі шаралары, туристік қызметті лицензиялау, т.б. мәселелер тұжырымдалды. Сонымен қатар, қазіргі кезде туристік құқықтық қатынастар келесідей нормативтік құқықтық актілермен реттеледі: Туроператорлық, турагенттік қызметті, туризм нұсқаушысы көрсететін қызметті лицензиялау ережесін және оларға қойылатын біліктілік талаптарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 11 маусымдағы № 481 Қаулысы; Реттелмелі туризм мен рекреацияны жүзеге асыру үшін мемлекеттік ұлттық табиғи парктер аумағындағы жер учаскелерін жалға беру ережесін бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 7 қарашадағы № 1063 Қаулысы (2009.30.12. өзгерістер енгізілген); Туристік қызмет көрсету ережесін бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 16 қазандағы № 958 Қаулысы; Қазақстан Республикасында туризмді дамытудың 2007-2011 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі 2007-2009 жылдарға арналған іс-шаралар жоспарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 28 ақпандағы № 156 Қаулысы (2009.27.01. өзгерістер мен толықтыруларымен); Қазақстан Республикасы

Туризм және спорт министрлігінің 2010-2014 жылдарға арналған стратегиялық жоспары туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2009 жылғы 31 желтоқсандағы № 2340 Қаулысы (2010.14.06. өзгерістер мен толықтырулармен); Туристік қызмет көрсетудің үлгі шартын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 16 қазандағы № 957 Қаулысы және т.б.

Қазақстанда туризмнің барлық түрлері (танымдық, ойын-сауық, этнографиялық, экологиялық, денсаулық сауықтыру, балалар, спорттық, аң аулау, балық аулау, атпен серуендеу), т.б. бойынша жүргізіледі. Бұл үшін Қазақстан аумағы бойынша 700-ден астам саяхаттық маршруттар белгіленген. Оларға Қазақстанда жиынтық сыйымдылығы 33 мың орынды 372 әр түрлі категориялы қонақ үйлер қызмет көрсетеді. Мысалы, Алматы қаласында қонақтарға “Алатау”, “Қазақстан”, “Достық”, “Есік”, “Отырар”, “Астана”, “Анкара”, “Hyatt Regency Almaty”, “Интурист”, т.б. қонақ үйлер сервистік қызмет көрсетеді. Астанада 30 туристік фирма және 25 қонақ үй орналасқан. Олардың ірілері: “Окан — Интерконтиненталь Астана”, “Комформ — Отель Астана”, “Турист”, “Есік”, “Жібек жолы”, “Алтын дала”, т.б. Туризм мамандары Туризм және спорт академиясында, Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінде, Алматы мемлекеттік университетінде, Қазақ Ұлттық университетінде, “Тұран” университетінде, т.б. жоғары оқу орындарында дайындалады. Қазақстанға келушілер мен елімізден сыртқа шығушылар саны жылдан жылға артып келеді, 2005 жылы елімізден алыс және жақын шет елдерге шығушылардың жалпы саны 2 974 869 болса, 2009 жылы 6 413 943-ке жетті. Сәйкесінше, елімізге сырттан келушілер саны 2005 жылы 5 990 691 болса, 2009 жылы 8 689 571-ге жеткен [1, 24 б.].

Қазақстандағы туристік ресурстарға — туристік қызмет көрсету нысандарын қамтитын табиғи-климаттық, тарихи, әлеум.-мәдени, сауықтыру нысандары, сондай-ақ туристердің рухани қажеттерін қанағаттандыра алатын, олардың күш-жігерін қалпына келтіріп сергітуге жәрдемдесетін өзге де нысандар жатады. Олар мәдени-танымдық, экологиялық, спорттық, әлеуметтік, діни, т.б. туризм түрлеріне бөлінеді. Қазақстандағы туристік нысандар табиғи-рекреациялық, тарихи-археологиялық, тәуеп ету, т.б. топтарға бөлінеді.

Еліміздегі табиғи-рекреациялық нысандарға Солтүстік Қазақстан аймағындағы Көкшетау, Бурабай, Баянауыл, Ерейментау, Шығыс Қазақстан аумағындағы Зайсан, Марқакөл, қазақстандық Алтай, Оңтүстік Қазақстан жеріндегі Батыс, Солтүстік Тянь-Шань, Алтынемел таулары, Жетісу алабы, Батыс Қазақстандағы Үстірт, Мұғалжар, Каспий ойысы, Жайық өңірі, Орталық Қазақстандағы Қарқаралы, Қызыларай, Бектауата, Ұлытау, т.б. табиғи нысандар жатады. Сонымен бірге Алматы облысындағы ұлттық саябақтар мен қорықтардың туризмді дамытуда маңызы зор. Оларға Іле-Алатауы ұлттық саябағы, Түрген-Шамалған өзендері аралығындағы шатқалдар, Түрген, Есік, Талғар, Алматы, Қаскелең, Шамалған елді мекендері жатады. Алтынемел, Көкшетау, Бурабай ұлттық саябақтарында туризмді дамыту мемлекет тарапынан қолдау тауып, дамып келеді. Қазақстан аумағындағы 9 мемлекеттік қорықта да ғылыми-экологиялық туризмді дамытудың алғы шарттары қалыптасқан.

Тарихи-археологиялық ескерткіштердің туристік-экскурсиялық сапарлардағы орны ерекше. Археологиялық ескерткіштердің кез-келген нысандары туристік-экскурсия жұмыстарында маңызды орын алады. Соның ішінде Жетісудағы Сақ қорғандары, Талхиз қалашығы, Оңтүстік Қазақстандағы Отырар, Сайрам, Батыс Қазақстандағы Сарайшық, т.б. көне қалалардың орнына туристердің қызығушылығы мол. Археологиялық-тарихи ескерткіштердің қазірге дейін жеткен нысандарының ішінде қорғандар мен мазарлардың маңызы зор. Қола дәуір ескерткіштеріне жартастағы петроглифтерді атауға болады. Оларға әйгілі бірегей ғибадатханалар: Аңырақай тауының Таңбалы сайындағы, Көксу өзеніндегі Ешкіөлмес ғибадатханасы, сондай-ақ Шолақ, Кіндіктас, Баянжүрек тауларындағы тастағы суреттер жатады. Біздің дәуірімізге дейінгі 6-3 ғасырдан қалған сақ қорғандары, Бесшатыр қорымындағы жерлеу камерасы және сақ әскері киімін киген “Алтын адам”, 2001 — 2002 жылдары Шығыс Қазақстан облысы Қатонқарағай ауданының Бергіел (Берел) қорғанында табылған “Сақ патшайымы” археологиялық туристік нысандарға жатады. Ортағасырлық Түркістан, Отырар, Тұрбай, Құлан, Мерке, Талхиз, Жаркент қалалары, т.б. елді мекендер қазіргі туристік нысандар болып табылады. Түркістан — қазақ хандығының алғашқы астанасы. Онда Қожа Ахмет Иассауи кесенесі салынған, кесене іші мен айналасына қазақ мемлекетінің негізін қалаған Тәуке, Тәуекел, Жәңгір, Есім, Абылай, Қазыбек би жерленген. Қазақстандағы Отырар, Сарайшық, Сайрам, т.б. ортағасырлық көне қалалар туристер үшін тартымды нысандар.

Тәуеп ету (діни) туризм нысандары республика аумағында көптеп кездеседі. Оларға түркі

әлеміндегі қасиетті Түркістан қаласы., Қожа Ахмет Иасауи кесенесі, Абаб-Араб мешіті, Гауһар-ана зираты, Әли-Қожа бейіті, т.б. жатады. Адамдар бұл қасиетті жерлерге тәуеп етіп, Аллаға сиыну үшін келеді. Одан басқа Қоғам ауылы маңында (Отырар ауданы) Арыстан баб кесенесі, Ибраһим-ата бейіті, Қарашаш ана кесенесі, Тұраба ауылында — Ысмайыл-ата мазары орналасқан. Жамбыл облысында — Айша бибі кесенесі мен Қарахан кесенесі, Қызылорда облысында — Артық, Айтман кесенелері, Балқаш қаласы маңында — Тектау ата, Әуез бақсы, т.б. киелі орындар бар.

Қазақ халқының азаттық күресі жолындағы батырларға, қолбасшыларға деген құрмет белгісі мемориалдар мен ескерткіштерде көрсетілді. Бұларға Райымбек пен Қарасай батыр ескерткіштері (Алматы облысы) Қордайдағы (Жамбыл облысы) Өтеген батыр, Ақтөбедегі Есет батыр, Солтүстік Қазақстандағы Ағынтай мен Қарасай ескерткіштері, Астанадағы Қаракерей Қабанбай ескерткіштері, т.б. жатады. Ордабасы мен Аңырақай сағасының жазығы, Ұлытаудағы үш жүздің басын қосқан жер, тарихи орындар ретінде Жошы және Алаша хан кесенелері, Алматыдағы тәуелсіздік монументі, Астанадағы үш би ескерткіштері қастерлі орындар санатында туристік нысандарға қосылады. Қазақ тарихындағы құнды мәдени ескерткіштер қатарына: Қозы Көрпеш — Баян сұлу, Еңлік-Кебек кесенелері, Ш.Уәлиханов, Қ.Мұңайтпасұлы мемориалдары, Сұлтан Бейбарыс, Құрманғазы және Д.Нұрпейісова, Абай, Абылайхан, Әлия мен Мәншүк, А.Иманов, І.Жансүгіров, С.Сейфуллин, М.Әуезов, т.б. көптеген естелік орындар жатады.

Республиканың әсем де әдемі жерлерінде бірнеше туристік базалар орналасқан. Оларға Іле Алатауындағы “Шымбұлақ” шаңғы базасы, Павлодар облысы Жасыбай көлі жағасындағы “Баянауыл”, Қарағанды облысындағы таулы-орманды “Қарқаралы”, Шығыс Қазақстан облысындағы Бұқтырма бөгені жағасындағы “Алтай мүйісі”, Орал қалысы Жайық өзені маңындағы “Орал”, Қостанай облысындағы орманды-тоғайлы Наурызым алқабы, Оңтүстік Қазақстан облысы Бадам жазығындағы “Оңтүстік”, Көкшетау таулы аймағындағы “Золотой бор” базалары жатады. Қазақстанда белгілі туристік маңызы бар зоологиялық, ботаникалық қорықтар да жеткілікті. Оларға Алматы қорығы (кешенді), Іле атырауы (зоологиялық), Тарбағатай (зоологиялық), Жалтыркөл (зоологиялық), Ұлытау (зоологиялық), Бетпақдала (зоологиялық), Қаракия-Қаракөл (зоологиялық), Зеренді (зоологиялық) қорықшалары, Шарын каньоны (ландшафты — палеонтологиялық) және Шарын өзеніндегі “Шетен тоғайы” (ботаникалық), Күміс қылқанды орман (ботаникалық), Жаманшық тауы (геоморфологиялық), Айғайқұм, Әншікұм (геоморфологиялық), Жаңғақ тоғайы (ботаникалық), Бүркіттау шоқысы және Тұма бастаулар (гидрологиялық), т.б.

Қазақстан туризмінің бағдарламасының басты мақсаты-Жібек жолының қазақстандық бөлігіндегі еліміздің әлеуметтік-экономикалық, халықаралық және жалпы ұлттық рөлін қайта жандандыру болып табылады. Осы қойылған мақсаттың өз нәтижесіне жетуі нысандардың археологиялық, архитектуралық және қала салу өнері тұрғысынан зерттелуіне, Жібек жолының тарихи-мәдени мұра ретінде мәліметтер қорының жасауына байланысты. Қазақстан алғашқы шетелдік туристі 1956 жылы қабылдаған болатын. Сол жылы біздің елге бұдан басқа 26 адам келген. Әлемдік туристік ұйымның деректеріне қарағанда, туристер ең көп болатын бірінші орындағы ел- Франция, онда 61, 5 млн адам болған, бұл 1995 жылға қарағанда 2, 3% -көп. Екінші орында АҚШ (44, 7 млн., 3, 2%), үшінші орында Испания (41,4 млн., 5, 3 %). Америкалықтар дегенмен де кез келген мекемеден ақшаны ептілікпен ала алатындығын дәлелдеді[4, 36б.].

Қазіргі кезде туристік саланы дамытуда мемлекеттің ұстанып отырған саясатының маңызды міндеттерінің бірі-келу және ішкі туризмді дамыту. Агенттіктің бастамасымен бұл мақсатта Қазақстан Республикасы Үкіметінің үш рет отырысы, Қазақстан Республикасының Үкіметі жанындағы туризмді дамыту мәселелері жөніндегі үйлестіру кеңесінің екі отырысы болды. Қазақстанда туризмді дамытудың маңызды қырларының бірі-республика азаматтарының демалу құқығын іске асырудың негізі-әлеуметтік туризмді, соның ішінде балалар туризмін дамытуға әлеуметтік қызмет көрсетулер рынокты дамытудың басты факторы болып табылады.

Қазақстанда шетелге шыққысы келетіндердің саны жыл сайын артуда. Қазақстандағы қазіргі туризмде саяхаттардың мақсаттарын кешендендіру, яғни белсенді туризмге туризмнің басқа түрлерін сабақтандыру байқалады. Біздің кейбір туристік ұйымдар инфрақұрылымдарының онша дамымағандығына қарамастан, кешенді қызмет көрсететін жағдайға жетті, бұл кешенді қызметке, туристік-экскурсиялық қызмет көрсетуіне қонақ үй, қызметі, тамақтану, бөлшек сауда мекемелері,

маршруттық көліктер, экскурсиялық, спорттық мәдени-көркем, коммуналдық-тұрмыстық және т.б. мекемелер мен өнеркәсіптер кіреді. Туристік құқықтық қатынастардың өркендеуіне кедендік қатынастардың реттелуі және Қазақстанның ТМД, әсіресе Ресеймен, басқа да экономикалық байланыстарының жетілмеуі кедергі жасап отыр.

1. *Қазақстан туризмі 2005-2009. Статистикалық жинақ.* - Астана, 2010.
2. *Аидашева.А Қазақстандағы және халықаралық туризмнің тарихы.* - Алматы, 2010.
3. *Қазақ энциклопедиясы.* - Алматы, 2000, 5 том.
4. *Тұрлыханов Д. Туризм –тұрақты даму кепілі. Астана ақшамы 26.09.2002, №127.*
5. *Талипова Р. Туризм индустриясының рөлі мен маңызы. География және табиғат, 2005, №3*

Резюме

В статье рассматриваются особенности истории туристической отрасли Казахстана и перспективы его развития.

Summary

In this article the author considers peculiarity history of tourism in Kazakhstan and prospects of its development.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЗАҢНАМАСЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Д.О. Жарықбасов -

Экономика және құқық академиясының магистранты

Экологияның жағдайының күннен күнге төмендеуі тек жекелеген елдерде ғана емес жалпы дүние жүзінде үлкен алаңдаушылық тудырып отыр, сол себептен көптеген мемлекеттерде қоршаған ортаны қорғау бойынша заңнама жетілдіріліп, табиғат пайдаланушылардың жауапкершілігін арттыра түсуде. Мемлекеттің экономикасының дамуы тікелей экология заңдылықтарына бағынышты екендігі ұзақ уақыт мойындалмай келді. Бірақ, соңғы он жылдықтарда экологияның бұзылуының айқын көрініс беруі нәтижесінде қоршаған ортаның жағдайын жақсарту қажеттілігі айқын сезіле бастады. Қоршаған ортаны әртүрлі табиғи шикізат өндіруші компаниялардың ластау деңгейі арта түсуіне байланысты осы саладағы заңнаманың сапасын арттыра түсу қажеттілігі күннен күнге артып келеді. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік жылдарында экологиялық заңнаманы жетілдіру бағытында үлкен жетістіктерге қол жеткізе алды деуге болады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы экологиялық заңдар мен заң актілерін Ә.Стамқұлұлы сегіз топқа бөліп қарастырған болатын, олар: 1) табиғат объектілерін пайдалану, иемдену, оның сапасын арттыру, қорғау туралы кешенді заңдар; 2) Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің экология саласындағы қаулылары; 3) Қазақстан Республикасының Президентінің жарлықтары; 4) Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің табиғат объектілерін қорғауды және пайдалануды басқару жүйесіндегі қаулылары; 5) Жергілікті өкілетті органдардың табиғи ортаны қорғау, табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы қаулылары; 6) Қазақстан Республикасы министрліктері мен мемлекеттік комиттерінің өз құзыретінде қабылдаған қаулылары мен шешімдері; 7) Экологиялық қатынастарды ішінара реттейтін Қазақстан Республикасының басқа заңдары; 8) Қоғамдық ұйымдардың экологиялық ережелері мен шешімдері [5, 30 б.].

Қазіргі Қазақстанның экологиялық заңнамасы келесідей нормативтік актілерден тұрады: 1) Қазақстан Республикасының Конституциясы, Азаматтық, Бюджеттік, Салық, Қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодекстері;

2) қоршаған ортаны қорғауға, табиғи қорларды пайдалану мен басқаруға қатысты заңдар: экологиялық, орман, су, жер кодекстері, «Айрықша қорғалатын табиғи аумақтар туралы», «Жануарлар әлемін қорғау, көбейту және пайдалану туралы» заңдары;

3) жоғары аталған нормативтік актілерді жүзеге асыру үшін қабылданған ҚР Үкіметінің қаулылары, министрліктер мен ведомствалардың құқықтық актілері, соның ішінде, 17 шілде 2001 жылғы № 970 «Қатон-Қарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркін құру туралы»; 3 қараша 2004 жылғы N 1137 «халықаралық және республикасыз мәнге ие балық шаруашылығы су көздерінің (аумақтарының) тізімін бекіту туралы»; 28 қыркүйек 2006 жылғы № 932 «республикалық маңызы бар мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілерінің тізімін бекіту туралы»; 31 қазан 2006 жылғы № 1034 «сирек кездесетін және жойылып кетудің алдында тұрған жануарлар мен өсімдіктердің тізімін бекіту туралы»; 10 қараша 2006 жылғы № 1074 «республикалық маңызы бар айрықша қорғалатын табиғи аумақтардың тізімін бекіту туралы» ҚР Үкіметінің қаулылары; 4 тамыз 1976 жылғы № 365 «Марқакөл мемлекеттік қорығын құру туралы» Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің қаулысы;

4) ҚР Президентінің Жарлықтарымен, ҚР Үкіметінің және табиғат пайдалану мен қоршаған ортаны қорғау саласында қызмет ету бағыттарын айқындаушы жергілікті атқару органдарының шешімдерімен бекітілген тұжырымдамалар, стратегиялар, салалық және аймақтық бағдарламалар, әрекет ету жоспарлары [7, 1 б.].

Қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік саясаттың негіздері Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 30 сәуірдегі өкімімен мақұлданған экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасына енгізіліп, онда өтпелі кезеңнің экологиялық басымдықтары, атап айтқанда, жекешелендірудің экологиялық проблемалары, табиғат қорғау заңнамасының, мемлекеттік бақылау және сараптаманың, табиғат пайдаланудың экономикалық тетіктерінің, қоршаған орта мониторингінің жүйесін құру қажеттілігінің мәселелері қарастырылған болатын.

Ұлттық экономиканың барлық салаларын реформалау табиғи ресурстарды пайдалануға көзқарастардың өзгеруіне, қоршаған ортаны сақтауды ескере отырып, әлеуметтік-экономикалық дамуды жүзеге асыруға негіз болды.

Аталған Тұжырымдаманы қабылдаған сәттен бастап Қазақстан Республикасында қоғамдық дамуда елеулі өзгерістер болды. Мемлекет дамуының стратегиялық құжаттары әзірленді, табиғат қорғау заңнамасының негізі құрылды, қоршаған ортаны қорғау мәселелері бойынша бірқатар халықаралық конвенцияларға қол қойылды, табиғат қорғау қызметін басқару жүйесі құрылды.

Мысалы, 1997 жылы "Қоршаған ортаны қорғау туралы", "Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы", "Экологиялық сараптама туралы", 1998 жылы - "Радиациялық қауіпсіздік туралы" Заңдар, ал 2002 жылы - "Атмосфералық ауаны қорғау туралы" Заң қабылданды. Табиғатты ұтымды пайдалану саласында Президенттің "Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы" (1996 жыл) және "Мұнай туралы" (1995 жыл) заң күші бар Жарлықтары, 2003 жылы - Орман, Су және Жер кодекстері қабылданды. Заңға тәуелді қажетті нормативтік құқықтық актілердің көпшілігі әзірленіп, бекітілді.

Заңнаманы жетілдіру мақсатында республикада оны дамыған елдердің заңнамасына жақындатуға және халықаралық стандарттарды енгізу бағыты алынды. Қазақстан Республикасы 19 халықаралық конвенцияға қол қойды және оларды іске асыру жөніндегі іс-қимылды ұлттық жоспарлары әзірледі. Экологиялық сараптау жүйесі, рұқсат ету және бақылау-инспекциялық жұмыс жолға қойылды.

Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасына сәйкес, экологиялық қауіпсіздіктің негізгі міндеттері: климаттың өзгеруі мен Жердің озон қабатының бұзылуына душар ететін антропогендік әсерді азайту; биоәртүрлілікті сақтау және жердің шөлейттенуі мен тозуының алдын алу; экологиялық апат аймақтарын, әскери-ғарыш полигондары мен сынақ кешендерін оңалту; Каспий теңізі қайраңының ластануының алдын алу; су ресурстарының тозуының және ластануының алдын алу; табиғи ластануларды, әуе бассейнінің ластануын, радиоактивті, бактериологиялық және химиялық, оның ішінде трансшекаралық ластануларды жою және олардың алдын алу; өнеркәсіптік және тұрмыстық қалдықтардың жинақталу көлемдерін қысқарту; табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлардың алдын алу [1, 3 б.].

Қазақстан Республикасының 2007 жылғы қаңтардың 9-ы күні қабылданған Экологиялық кодексінің 5 бабына сәйкес, Қазақстан Республикасы экологиялық заңнамасының негізгі принциптері мыналар:

- 1) Қазақстан Республикасының орнықты дамуын қамтамасыз ету;
- 2) экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;

- 3) экологиялық қатынастарды реттеу кезіндегі экожүйелі көзқарас;
- 4) қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік реттеу және табиғи ресурстарды пайдалану саласындағы мемлекеттік басқару;
- 5) қоршаған ортаны ластаудың және оған кез келген басқа түрде залал келтіруді болдырмау жөнінде алдын алу шараларының міндеттілігі;
- 6) Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылықтан бұлтартпау;
- 7) қоршаған ортаға келтірілген залалды өтеу міндеттілігі;
- 8) қоршаған ортаға әсер етудің ақылы болу және оған рұқсат алу тәртібі;
- 9) табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаға әсер ету кезінде неғұрлым экологиялық таза және ресурс үнемдеуші технологияларды қолдану;
- 10) қоршаған ортаны қорғау жөніндегі мемлекеттік органдар қызметінің өзара әрекеттестігі, үйлесімділігі мен жариялылығы;
- 11) табиғат пайдаланушыларды қоршаған ортаны ластауды болдырмауға, азайтуға және оны жоюға, қалдықтарды кемітуге ынталандыру;
- 12) экологиялық ақпараттың қолжетімділігі;
- 13) табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаға әсер ету кезінде ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету;
- 14) Қазақстан Республикасы экологиялық заңнамасының халықаралық құқық принциптерімен және нормаларымен үйлесуі;
- 15) жоспарланып отырған шаруашылық және өзге де қызметтің экологиялық қауіптілігі презумпциясы және оны жүзеге асыру туралы шешімдер қабылдаған кезде қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына әсерін бағалау міндеттілігі [4, 14 б.].

2 қыркүйек 2010 жылы Үкімет 2010-2014 жылдарға арналған «Жасыл даму» салалық бағдарламасын мақұлдады [2, 1 б.]. 2010-2014 жылдарға арналған бұл бағдарламаға 350 млрд. теңге жұмсалмақ. Бағдарламаны жүзеге асыру үшін \$1млрд -тан аса бюджеттен тыс инвестиция қарастырылған. Бұл орайда бірінші мәселе - халықты таза ауыз сумен қамтамасыз ету. Яғни су қоймалары және жер асты сулары тазартылмақ. Ал табиғи экожүйені сақтау мақсатында Семейдегі бұрынғы сынақ аумағының 80 пайызын халық шарушалығына жарату жоспарлануда. Бұған қоса “Капустин яр” және “Азғыр” полигондарынан зардап шеккендер үшін сауықтыру шарары мен әлеуметтік көмек көрсету қарастырылған. Жалпы бағдарламаны іске асыру нәтижесінде алдағы 4 жылдың ішінде ауадағы зиянды заттардың мөлшерін 6 пайызға азайту, қалдықтарды қайта өңдеу өндірісін жолға қою, киіктердің санын көбейтіп, жасыл желек көлемін жылына 65 мың гектарға дейін ұлғайту көзделіп отыр.

Д.Л. Байдельдинов Қазақстанның экологиялық заңнамасының даму тарихын төрт кезеңге бөліп қарастырады: бірінші кезең 1922-1957 жылдардың аралығында басталды. Осы кезеңде Қазақ КСР аумағында табиғат ресурстары қатынастарын реттейтін жекелеген нормативтік актілер қабылданды. Екінші кезең 1958-1981 жылдар аралығы, Бұл кезең экологиялық заңнаманың мейлінше серпінді дамуымен, заңның ресурстық салаларын жүйелеу және оларды қисындау процестерімен сипатталады. Үшінші кезең кезінде бұрынғы Кеңестер Одағының күйреуі мен Қазақстан Республикасының егемендік және тәуелсіздік алу процесі болды. Экологиялық заңнаманың дамуының төртінші кезеңі 1995 жылғы 30 тамыздан басталды және қазіргі уақытқа дейін жалғасып келеді [6, 39 б.].

БҰҰ-ның Қазақстандағы экологиялық қызметтің нәтижелілігі туралы екінші шолуында Қазақстанның қоршаған ортаны қорғау саласында қол жеткізілген жетістіктері жоғары бағаланады, бірақ, сарапшылар тарапынан ұсыныстар да айтылады. Сол ұсыныстардың кейбіріне тоқталсақ, институттар әлеуетін жеткіліксіз сезініп отыр, реттеуші талаптар әрқашан айқын және шынайы бола бермейді. Сәйкестілікті қамтамасыз ету үшін қолданылатын «тексеру және жазалау» стратегиясы айтарлықтай өзгере қоймады, ал онымен байланысты жұмыс әдістері тек аздап қана жетілдірілді. Ал азаматтық, әкімшілік және қылмыстық заң қолдану жүйесі сол баяғысынша, сәйкестілікті қамтамасыз ету әрекетін жақсартуға емес, санкциялар қолдануға негізделіп қалуда. Заң қолданудағы әділеттілік, тең қараушылық және ашықтық мәселелері ойдағыдай емес [8, 62 б.].

Біздің пікірімізше, қазіргі таңда еліміздің экологиялық заңнамасы дамудың төртінші кезеңіне өтті,

олай дейтін себебіміз, елдегі билік экологиялық заңнаманы жаңаша бағытта жетілдіруді қолға алды. 2011 жылдың 10 ақпан күні Мәжілісте «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне экологиялық мәселелер бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заң жобасының таныстырылымы өтті. Отырыста заң жобасының мақсаты жөнінде ҚР Қоршаған ортаны қорғау министрі Нұрғали Әшімов баяндама жасады. Әзірленген заң жобасы келесі міндеттерді шешуге бағытталған:

- 1) экологиялық құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікті күшейту,
- 2) нарықтық тетіктерді енгізу жолымен парниктік газдар шығарындыларын төмендету;
- 3) қалдықтардың жинақталу көлемін азайту.

Аталған мақсаттар үшін Заң жобасы Қылмыстық кодекске, Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодекске, Экологиялық кодекске, Салық және Бюджет кодекстеріне, Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы және басқа да заңдарға түзетулер енгізеді [3, 1 б.]. Енді елімізде экологиялық заңнаманы сақтамағандар үшін мемлекет жазаның көлемін ауырлатып, кәсіпорындарды қалдық көлемін азайтуға ынталандыруды қолға алуды көздеп отыр. Бұл өз кезегінде мемлекеттегі биліктің қоршаған ортаны қорғау мәселесінде жаңа жетістіктерге қол жеткізу мүмкіндігінің артып отырғандығынан хабар береді.

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 3 желтоқсандағы N 1241 Жарлығымен мақұлданған Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасы

2. 3 қыркүйек 2010. «Қазіргі таңда Қазақстандағы экологиялық жағдай...» www.inform.kz/kaz/article/2300306 -

3. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексін және заң жобасының... www.parlam.kz/a/mazhilis/news-details/.../1/1 -

4. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. 9 қаңтар 2007 жыл № 212-III ҚРЗ

5. Ә.Стамқұлұлы. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. - Алматы, Жеті Жарғы, 1995.

6. Д.Л.Байділдинов. Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы. - Алматы, Интерлигал, 2005.

7. Описание Экологического законодательства РК www.altai-sayan.kz/.../opisanie-zakonodatelstva/ -

8. Экологиялық қызметтің нәтижелілігі туралы екінші шолу. Қазақстан. БҰҰ. Нью-Йорк, 2008.

Резюме

В данной статье автор рассматривает особенности истории развития экологического законодательства Республики Казахстан.

Summary

In this article the author considers particularity development history of ecological legislation Republic of Kazakhstan.

ПОНЯТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ПРАВА ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННЫХ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Р. Абдрахманов -

*старший преподаватель кафедры «Гражданского права и гражданского процесса»
КазНПУ имени Абая*

Земля в качестве пространства, территории играет исключительную роль в судьбе народов и государств. Земля рассматривается в качестве важнейшего природного ресурса, объекта окружающей природной среды, основным компонентом и элементом в системе экологических взаимосвязей. В

условиях рыночной экономики земля признана также и объектом недвижимости, гражданского оборота земель. В этой связи в регулировании земельных отношений существенную роль призваны сыграть институты права собственности и права землепользования, в том числе с участием иностранных юридических лиц. Интересы обеспечения экологической и экономической безопасности, необходимость публичного и частного интересов в земельных правоотношениях с участием иностранных субъектов предопределяет необходимость всестороннего исследования правовых институтов, регулирующих общественные отношения с участием иностранных физических и юридических лиц. Сердцевиной, основой земельных отношений выступает институт права собственности на землю. Собственность на землю определяет основу и сущность земельных отношений, отражает процесс и способы потребления земельных ресурсов. Право собственности является юридической категорией, производной от экономических отношений собственности. Право собственности, согласно гражданскому законодательству, есть признаваемое и охраняемое законодательными актами право субъекта по своему усмотрению владеть, пользоваться и распоряжаться принадлежащим ему имуществом (статья 188 ГК РК). В гражданском и земельном законодательстве право собственности на землю трактуется как основополагающее вещное право, от которой, так или иначе, производна вся система иных вещных прав на землю. Право землепользования выступает одним из способов, форм реализации права собственности.

Казахстан является одной из самых богатых земельными ресурсами стран мира. По земельной площади наша страна занимает 9 место в мире, площадь ее территории составляет 271287 тыс. га земель. Социально-экономическое развитие страны напрямую зависит от продуманности и эффективности земельной политики страны, от качества и эффективности использования земельных ресурсов. Поэтому в нашей стране особое внимание уделяется регулированию земельного вопроса, обеспечению земельного правопорядка.

Переход к рыночной экономике, вовлечение земель в рыночный оборот привели к расширению перечня и качественному изменению состава субъектов земельных правоотношений, прежде всего, субъектов правоотношений собственности и землепользования. Иностранные инвестиции стали важнейшим фактором развития современной экономики Казахстана. Предпринимаются меры по улучшению общего инвестиционного климата. Последовательно совершенствуется законодательная база государственной поддержки инвестиций. Данный фактор оказывает свое воздействие и на содержание, цели и задачи земельных отношений. Политико-правовые, экономические принципы земельной политики независимого Казахстана заложены Конституцией РК 1995 г. Более подробная регламентация всех сторон и аспектов регулирования земельных отношений предусмотрена в Земельном Кодексе Республики Казахстан (далее - ЗК РК), принятый 20 июня 2003 г. и других соответствующих земельно-правовых актах.

Земельное законодательство Казахстана наряду с гражданами и национальными юридическими лицами признало субъектами земельных правоотношений иностранных граждан и юридических лиц. ЗК РК под иностранными землепользователями понимает граждан иностранных государств, лиц без гражданства, юридических лиц, созданных в соответствии с законодательством иностранных государств (иностранные юридические лица), иностранные государства, международные объединения и организации (п. 38 ст.12 ЗК РК). Земельное законодательство провозгласил принцип равенства субъектов земельных правоотношений, включая и иностранных физических и юридических лиц. Вместе с тем, в соответствии с мировой практикой регулирования земельных отношений с участием иностранных субъектов, предусмотрены существенные различия между земельной правосубъектностью иностранных и национальных субъектов. Суть этих различий заключается в установлении ограничений в отношении земельных прав иностранцев, в ограниченности пределов реализации, сферы действия земельных прав иностранцев. Ограничения вводятся в частности, в целях защиты интересов отечественных сельскохозяйственных товаропроизводителей, исключения концентрации земель в руках иностранцев, предотвращения этнических, межгосударственных конфликтов и других возможных негативных последствий, связанные с посягательством на экономическую безопасность и государственный суверенитет. Так, непродуманное, неограниченное предоставление в частную собственность земель сельскохозяйственного назначения, составляющих значительную часть территории нашей страны способно подорвать экономические основы государственной безопасности, привести в конечном итоге к

угрозе государственному суверенитету. Уже с этих позиций казахстанское земельное законодательство нуждается в дальнейшей концептуальной проработке и конкретизации с учетом мирового опыта и национальных особенностей. Геополитические факторы, демографические особенности, социальная ситуация аграрном секторе нашей страны требуют крайне осторожного и взвешенного правового подхода к вопросам предоставления земель иностранцам. Ведь общеизвестно, что земля не обычный объект. Обладает исключительным государствообразующим качеством, составляет территориальную, материальную основу государственного суверенитета. Поэтому право иностранного землепользования, в частности право землепользования в сфере горных отношений, определение условий института аренды сельскохозяйственных земель требуют внимательного изучения мирового опыта. Выявление и оценка положительных и негативных аспектов и последствий привлечения иностранцев в сферу земельных отношений необходимы для правильного формирования и эффективного действия права иностранного землепользования с учетом зарубежной практики. В законодательстве еще недостаточно четко проведена градация между понятиями субъект земельных правоотношений, субъект права частной собственности, субъект права землепользования, иностранные землепользователи, иностранные субъекты земельных правоотношений и т.д. Субъектами земельных правоотношений, как правило, определяются носители прав и обязанностей в этих отношениях, согласно действующему законодательству. В некоторых случаях данное понятие подвергается более широкой трактовке. Все изложенное свидетельствует об актуальности и необходимости тщательного и всестороннего исследования института права иностранного землепользования. Ввиду новизны данного института, появившегося только в период независимости Казахстана и в условиях вхождения в сферу рыночных отношений, до сих пор нет специальных работ по данной проблематике. Не только монографий, но даже статей, специально посвященных земельно-правовому статусу иностранных субъектов. Здесь исходным является определение общего понятия права землепользования. Одним из ключевых понятий в теории земельного права выступает категория права землепользования. Одновременно право землепользования закреплено в законодательстве и рассматривается одним из основных институтов земельного права советского и рыночного периодов. Право землепользования является одним из основных видов вещных прав на землю и своими корнями уходит в глубь истории имущественных и земельных отношений. В Римской империи существовал обычай отдавать принадлежащие государству земли, которые не могли обрабатываться самим государством и которые при этом были неотчуждаемы, в аренду для обработки земли частным лицам за особую плату. (1, с. 79-80). В древнем Египте, Карфагене, позднее в Риме получил развитие институт эмфитевзиса (слово *emphyteusis* - греческого происхождения, означает насаждать, обрабатывать), означавший наследственную земельную аренду. Отношения эмфитевтической наследственной аренды стали применяться в самом Риме преимущественно к императорским землям, находившимся вследствие набегов германских племен в опустошенном состоянии. Причем главной целью сдачи в аренду пустопорожних земель римским гражданам для обработки было не столько получение доходов сколько заселение приграничных территорий и включение некультивированных земель в сельскохозяйственный оборот. (1, с. 82-83). В России эмфитевзис получил развитие в виде чиншевого права- права владения землями с выплатой собственнику фиксированной арендной платы. Обладатель чиншевого права выплачивая собственнику чинш (арендную плату), обладал правом владения и распоряжения и не был ограничен в сделках с землей и в целевом ее использовании. Он имел право выкупить земельный участок в собственность. (2, с.176-177).

Данное научное понятие и правовой институт исследовались во многих работах по теории земельного права. В социалистической доктрине земельного права право землепользования рассматривалось юридическим способом реализации общественных форм землепользования, альтернативой частной собственности на землю. Исключительность прав государства на землю означала принадлежность земли только государству. Одновременно она означала исключение земли из гражданского оборота, недопустимость совершения каких-либо видов сделок в отношении земли либо в отношении земельных прав. Законодательство того времени содержало прямой запрет на совершение действий, в прямой и скрытой форме нарушающих право государственной собственности на землю. Уголовное и административное законодательство предусматривали ответственность и санкции за нарушение данного запрета.

Советское государство одновременно рассматривалось и собственником природных богатств, и хозяйствующим субъектом. Государство выступало единым и единственным собственником земли, владело, пользовалось, распоряжалось и осуществляло управление земельным фондом. При этом в теории право исключительной государственной собственности на землю и другие природные объекты трактовалось как основа, необходимое условие рационального природопользования. Преимущество Советского государства как субъекта права государственной собственности усматривалось в том, что оно соединяло в своем лице и правомочия политического суверена, и правомочия собственника (3, с. 192). Считалось, что право государственной социалистической собственности никаким законом не ограничено, поскольку от самой Советской власти зависит возможность установления либо отмены ограничений (4, с. 118-120). Такие теоретические подходы к трактовке содержания и пределов действия права государственной собственности подверглись справедливому научному оспариванию еще в советский период. Так, Мухитдинов Н.Б. отмечал, что «не следует делать вывод, что право государственной собственности ни отчего не зависит, и что государство управомочено совершать любые возможные акты владения, пользования и распоряжения природными богатствами. Нормы о праве собственности только тогда могут направлять деятельность министерств и ведомств и пользователей объектов природы в желательном для общества направлении, когда осуществление их реально обеспечивается экономическими условиями. Не вполне точными являются и суждения и о том, что право собственности ограничено рамками законодательства, а сама законодательная власть носит неограниченный характер. Объективная обусловленность права собственности экономическим базисом определяет и предел действия государственной власти» (5, с. 51). Предоставление земли в пользование рассматривается актом распоряжения государством своим правом собственности. Монопольное право государства на землю реализовывалось только в форме права землепользования. Право землепользования «в советский период период являлось публично-правовым, а не вещно-правовым институтом» (2, с. 169).

Вместе с тем, как полагал проф. Мухитдинов Н.Б., «поскольку государство само лишено возможности непосредственно обрабатывать землю», ее предоставление предприятиям, организациям и учреждениям является и способом использования государством-собственником предоставляемых объектов, иначе говоря, «осуществлением правомочия пользования». То есть, пользование трактуется как одно из правомочий собственника, один из элементов триады, составляющих содержание права собственности (5, с. 36-40; с. 49-63). Исследуя соотношение право государственной собственности на землю и права землепользования Л.И. Дембо также исходил из того, что право землепользования является правомочием, производным от права государственной собственности на землю (6, с. 29). Такая трактовка, безусловно, верна. Однако, следует учесть, что в условиях исключительной государственной собственности на природные ресурсы, право землепользования было единственной юридической формой наделения юридических лиц и граждан правом владения и пользования землей. Поэтому его следует подвергать и более широкой правовой и социальной трактовке как особый способ реализации земельных прав юридических лиц и граждан. В этой связи уместно привести следующее замечание: «понятие пользование в гражданском и земельном праве цивилизованных стран всегда воспринималось как одно из правомочий собственника, а не как самостоятельный правовой титул. Однако в силу традиций, влияния экономических факторов, наличия громадных неосвоенных территорий..., по видимому, надолго останется существовать огромное количество земель, правовой статус которых будет носить публично-правовой характер» (2, с. 169). Сложность конструкции и сущности прав землепользования отмечал еще Л.И. Дембо, рассматривая его как производное правомочие, одновременно в нем усматривал признаки самостоятельного правового института. Производность права землепользования заключается в том, что источником предоставления этого права является только государство, которое осуществляет отвод земель всем категориям землепользователей. Характер самостоятельного правового института право землепользование приобретает в том смысле, что землепользователь как субъект права землепользования является носителем определенных прав и обязанностей (6, с. 29).

Правовое регулирование земельных отношений за рубежом, в основном, предусматривает всего две формы землевладения: частную собственность на землю и аренду. Но эти виды прав чрезвычайно развиты, в максимальной мере приспособлены интересам субъектов и условиям хозяйственной деятельности. Предусмотрено несколько десятков форм и разновидностей земельной аренды,

предусматривающие дифференцированную систему прав и целевого назначения земельного участка, условий его использования и распоряжения правами на земельный участок.

Анализ теоретических положений о праве землепользования, истории его возникновения и развития, особенностей его функционирования в условиях социалистических земельных отношений, а также зарубежный опыт действия рассматриваемого права позволяют обозначить несколько значений понятия «право землепользования»: вещное право на землю в римском частном праве; одно из правомочий собственника, один из основных элементов, составляющих содержание права собственности на землю; правовой институт отрасли земельного права; правоотношение в процессе которого реализуются права и обязанности землепользователя; Юридическая форма, способ реализации государственной собственности на землю. В условиях социалистических земельных отношений право землепользования выступало единственной формой реализации земельных прав. Право землепользования определяется также в субъективном и объективном смыслах. В субъективном смысле право землепользования - предоставленное государством субъекту право владения, пользования земельным участком, составляющим объект государственной собственности, в объективном - одна из правовых форм реализации государством как собственником своего правомочия распоряжаться землей. Право землепользования в литературе рассматривается и как «обязательный составной элемент права недропользования» (7, с.136). Если применить последний подход, то можно говорить также о праве землепользования как элементе права лесопользования, водопользования и т.д. То есть, если исходить из функциональной связи и взаимообусловленности пользования различными объектами природных ресурсов, право землепользования выступает необходимой предпосылкой возникновения и реализации соответствующих правоотношений природопользования. Так, права на недра не могут быть реализованы без приобретения прав на соответствующие земельные участки. Поэтому здесь возникают проблемы конкуренции, согласования и соответствия этих прав. Таким образом, понятие «право землепользования» достаточно емкое, многоаспектное. Имеет непосредственную связь с государственной собственностью на землю. Выступает основой и предпосылкой возникновения соответствующих видов правоотношений природопользования. При этом, само право землепользования выступает самостоятельной разновидностью природопользования. Является правовой формой реализации права государственной собственности на землю.

Анализ земельного законодательства стран с рыночной экономикой, в частности, законодательства Казахстана позволяет сделать также вывод о том, что право землепользования в условиях оборота земель является важнейшим вещно-правовым институтом, включающим несколько разновидностей вещных прав на землю.

Кроме того, законодательство позволяет характеризовать право землепользования в качестве юридического инструмента привлечения иностранных инвестиций в национальную экономику, способа реализации прав и интересов иностранцев в сфере земельных отношений. Все эти качества и характеристики права землепользования имеют значение при определении содержания, пределов действия и назначения иностранного землепользования, земельно-правового статуса иностранных физических и юридических лиц. В конечном итоге их последовательный учет в теории земельных правоотношений, законотворческой и правоприменительной практике необходим для соответствующего нормативного обеспечения одного из серьезных направлений земельно-правового регулирования.

1. Копылов А.В. *Вещные права на землю.* - М.: Статут, 2000.
2. *Земельное право России. Под ред Г.Е. Быстрова, Р.К. Гусева.* - М.: «Изд-во Проспект». - 2006.
3. Стучка П. И. *Курс советского гражданского права .М.Л., 1931, Т.*
4. *Общая теория советского земельного права . - М., 1983.*
5. Еренов А.Е., Мухитдинов Н. Б., Ильященко Л.В. *Правовое обеспечение рационального природопользования.* - Алма-Ата.- «Наука.-1985.
6. Дембо Л.И. *Право землепользования в СССР и его виды// Вестник ЛГУ. - 1950.- № 7.*
7. Хаджиев А.Х. *Земельное право Республики Казахстан. - Алматы.-«Юрист». 2001.*

Түйін.

Мақалада жерді пайдалану құқығы түсінігінің нормативтік негіздері және маңызы талқыланған. Жерді пайдалану құқығын жан жақты саралау негізінде автор оның жер қатынастарын реттеудегі орнын,

мақсат маңызын ашып көрсеткен.

Summary

In article some questions on explanation of essence and the maintenance of concept of the right of land tenure are investigated. From theoretical positions the basic characteristics of the right of land tenure are opened, its place and a role in system of the rights to the earth is shown.

МҰРАГЕРЛІК ҚҰҚЫҚ: ДАМУЫ, ТАРИХЫ

К. Касиенова -

*Алматы энергетика және байланыс университеті
Әлеуметтік пәндер кафедрасының оқытушысы*

Қазақстан қазіргі өзінің экономикалық, рухани, құқықтық жағынан қайта құруларды басынан өткізіп отырған кезеңде ізденуші қауым қазақ халқының құқық жүйесінің қайнар көзі болған әдет-ғұрып заңдардың қамтыған салаларын жан-жақты зерттеуде. Соның ішінде кезек күттірмейтін институттың бірі – мұрагерлік құқық мәселесі болып отыр.

Мұрагерлік құқығына деген бастамалар осыдан екі жарым мың жыл бұрын қалыптасып қазіргі кезге дейін өзінің мәнін жойған жоқ.

Алғашқы қауымдық және рулық дәуірде мұрагерлік деген түсінік қалыптаспаған еді. Өйткені, рулық қауым тұсында еңбек құралдары, аң терілері, үй ішінде қажетті жабдықтар түгелдей ру мүшелеріне тиесілі болып, рудан руға өтті. Бірақ кейін жеке меншіктің пайда болуына байланысты тіршілікке қажетті еңбек құралдарымен құралған байлық әкеден балаға өтіп отырды. Осылайша әкеден балаға қалдыру – мирас түсінігі пайда болып, ол ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлермен реттеліп отырды. Бұл қатынастарды орындау қазіргідей мемлекеттік мәжбірлеу шарасымен емес, қоғамдық пікір, ру, тайпа беделі сияқты шаралармен жүзеге асырылды.

Бертін келе шаруашылық салалары жіктеліп, қоғам әлеуметтік топтарға бөлініп, жеке меншік қалыптасты да олармен бірге мұрагерлік те пайда болды. Таптық қоғамда әдет-ғұрып алғашқы формасын сақтағанмен, оның мазмұны, мағынасы өзгерді. Енді әдет мемлекеттік биліктен қолдану тауып, заңды норма есебінде оның орындалуын күш қолдау арқылы жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Міне, осындай ежелгі заңдар Үнді мемлекетінде “Ману заңы”, Римде “XII Кесте заңы”, “Франк мемлекетінде” “Салическая правда”, Ресейде “Русская правда”, Қазақстанда “Жеті қарғы” деген атпен біздің дәуірімізге жетті.

Мұрагерлік құқығы өз кезегінде феодалдық және буржуазиялық құқық жүйесінің дамып қалыптасуына ғана әсер еткен жоқ, сонымен бірге қазіргі құқық жүйесінің дамуына үлкен әсерін тигізіп отыр.

Сонау Рим құқығының өзінде мұрагерліктің түсінігі қалыптасып, өзінің даму сатыларынан өтіп отырды.

Негізі, мұрагерлік деп қайтыс болған жеке тұлғаның құқықтары мен міндеттерінің басқа тұлғаларға өтуін айтады. Мұрагерлік әмбебап тәртібінде құқықтың ауысуымен өтетін, яғни мұрагер мұраны қабылдай отырып, мұраға қатысты барлық құқықтар мен міндеттерге ие болып отырған. Әмбебап құқықтың ауысуы ерекшелігіне қарай сингулярлық құқық ауысуымен ажыратылған. Алдыңғысы бойынша құқықтар мен міндеттерге бөлінсе, екіншісінде арнайы құқықпен ғана шектелген.

Мұрагерлік процесінден 2 кезеңді байқауға болады: мұраның ашылуы (мұра қалдырушының қайтыс болуы) және мұраны қабылдау. Мұрагердің мүлікке деген меншік құқығы мұраны қабылдаған соң жүзеге асқан.

Ежелгі Римнің өзінде-ақ, мұра екі жолмен жүзеге асқан: өсиет бойынша немесе заң бойынша (егер өсиет қалдырылмаса немесе өсиет бойынша мұрагер мұраны қабылдамаса).

Заң бойынша мұрагерлік көне рим жүйесіндегі XII кесте заңына апарарды. Заңда мұрагерліктің 3 кезегі реттелінген. XII кесте заңында 1-ші кезектілерге мұра қалдырушының қоластында саналатын балалары, алдында қайтыс болған балаларының балалары, яғни немерелері кірген. Бұлар «қажетті мұрагерлер» деп есептелетін. Егер «қажетті мұрагерлер» болмаған жағдайда мұраға өлген адамның агнаттық туысы шақырылған.

Ол мұраны қабылдамауға құқығы болған, мұндай жағдайда мұра иесіз қалған мұра деп саналған, мұндай сәтте құқық ауыстырылу жүргізілмеген. Егер мұра қалдырушының еш жақыны болмаса мұра II-ші кезектегі болып саналатын когнаттық туыстарын өткен. Тек кезек ретінде ғана мұра қалдырушының жұбайына өткен. Бірақта бұның өзінде жесір әйеліне тиген.

Рим құқығында өсиет деп жеке тұлғаның тірісінде дүние-мүлкін мұра ретінде жазып кетуін айтқан. Егер өсиетте мұрагер көрсетілмесе, мұндай құжатқа ешқандай құқықтық нәтиже бермеген. Өсиетте мұрагермен қоса легатты, яғни жасөспірімге тағайындалған қорғаншыны келтіруге де болатын.

Өсиет-бір жақты мәміле саналған. Өсиет пен мұраны қабылдау үшін бөлек құқықтық акт жасалатын. Өсиет қалдыру үшін-жеке тұлғаның бедел өсиеттік қабілеттілігі талап етілетін (бұған әрекет қабілеттілігі жоқ, қылмыс үшін сотталған, жеке тұлғалардың кейбір топтары кірмеген).

Өсиет нысаны әр кезеңде әр түрлі болған, мәселен өсиет 7 куәнің қатысуымен жасалатын, жазбаша нысанды сақтау міндет болып табылмаған.

Ал, Қазақ әдет-ғұрып жүйесі бойынша әке мұрасы мен мұрагерлік жайлы Қасым ханның қасқа жолынан, Есімханның ескі жолынан, одан кейінгі Тәуке ханның «Жеті жарғысынан» көруге болады. Негізі қазақ мұрагерлік құқығында да өсиетті жазба түрінде де қалдыру дәстүрі болған, дегенмен ол жазбалар біздің заманымызға дейін жетпегендіктен, біз көбіне ауызша өсиет қалдыру мұрагерлігі жайлы деректерден көп білеміз. Қазақтың әдет-ғұрып заңдары бойынша әке мұрасына иелік ететіндер марқұмның балалары, әйелдері, аға-інілері, жақын туыстары, қала берді аталас ағайындары болатын. Өйткені мұра қалдырушының өзінен туған балалары, бірге туған іні-ағалары болмаса онда ол аталас немере ағайындарына көшіп отырған. Ал егерде өзінен кейін бірге туған ағайындары бола тұрып, қайтыс болатын адам өзінің мұрасын басқа атаның балаларына не достарына қалдырып кете алмаған. Оған туыстары қарсы болғандықтан, қалған мұрадан әрқайсысы өз үлестерін алып болғаннан кейін ғана рұқсатпен мұрагердің достарына не басқа ағайындарына берілетін.

Қазақ әдет салт дәстүрі бойынша өлген адамның артында мұра есебінде мал, жер-су, (қыстау), үй-жай, мүлік, ақша және жесір қалатын болған. Тіпті ерте заманда әке мұрасының құрамына құл мен күн де енген.

Қазақ әдет-ғұрып құқығы бойынша мұрагерлік құқығының бір ерекшелігі мұраның өтуі қайтыс болған адамның жасына байланысты болған. Өйткені, орта жастан асып, қартайып қайтыс болған адамның үлкен енші алған ұлдары мұраға үлесі болмаған. Олар өздеріне тиесілі бөлініп берілген еншісіне ғана билік еткен. Ал үй-жай, мал-мүлік сол қара шаңырақта қалатын кенже баланың еншісі болып саналатын. Ал артында қалған мұра қалдырушының әйелі сол кіші баланың қолында қалатын болған.

Егерде мұра қалдырушының әйелдері көп болғанымен де олар сол мұра қалдырушының көзі тірісінде бөліп берген еншілерімен қала берген. Сондықтан, қазақ-әдет салтында мұрагерлік дау көп болмаған. Ал егерде әйел жас болып қалса, онда ол әмеңгерлік салты бойынша өлген адамның бауырларына атастырылатын. Онда да бірінші кезекті үлкені алатын болған. Егерде ол бас тартқан жағдайда ғана қалғандарына кезек берілетін. Дәл солай егер ер адамның әйелі қайтыс болса әйелінің сінділерін яғни балдыздарын да әмеңгерлік жолмен алуға болатын. Дегенмен, бұл жағдайда екі жақ келіспей жатса оларға рұқсат берілетін.

Өлген адамның артында қыздары қалған болса оның мұрасы бәрібір кішкентай болса да ұл балаларға көшетін. Ал мұрадағы үлестен қыздарды бағып, қағып, тұрмысқа шығару міндеті тұрғандықтан, оған тиісті мүлік есептелінетін болған. Осы мәселе Құран Кәрімнің Ниса сүресінің 11 аятында тікелей айтылады. «Балалардың мұрагерлігі жөнінде Алла былай белгіледі: бір ер баланың үлесі – екі қыздың үлесіне тең болады. Егер марқұмның қызы екіден көп болса, оларға барлық мұраның үштен екісі беріледі. Ал мұрагер бір ғана қыз болса, оған мұраның тең жарымы тиеді.»-деп тікелей айтылған. Өлген адамның балалары жас болса, олардың мүлкіне сол әмеңгерлікке ие болып отырған мұрагер балалардың үлесіне қамқоршы ретінде тағайындалып, балалар өскенше оны сақтауға міндетті болған. Бұл жөнінде де Құран Кәрімнің Ниса сүресінің 2 аятында былай дейді.»Жетімнің мал-мүлкін (балиғатқа толған шақта) өздеріне беріндер, оның жақсысын өздерінің жамандарына ауыстырп алмаңдар. Олардың мал-мүлкін өздеріңдікіне қосып, меншіктеп кетпеңдер Бұлай ету – шынында да зор күна». Осыған қарап отырып, ислам дінінде де мұрагерлік құқыққа аса маңызды мән берілгені көрініп тұр.

Мұраның ашылуы мұра қалдырушы қайтыс болғаннан кейін ашылған. Ашылған сәттен бастап

мұрагерлер шақырыла бастаған. Мұра ашылғанымен архаикалық кезеңдер қабылданбаған мұра иесіз мүлік жағдайына теңестірілген. Бұл жағдайда кез келген тұлға мұра ашылысымен заттарды кемінде 1 жыл аралығында иеленіп алса, меншік иесі болып саналған. Ал классикалық кезеңде «жатып қалған мұра» қайтыс болушының есебінде тұрған. Ежелгі Рим құқығы осылай дейді.

Мұрагер мұрасын қабылдаған кезде өз еркін тікелей білдірумен көрсете, кейінгі Юстиниан құқы және преторлық құқық бойынша өз жүріс-тұрыс арқылы байқатқан. Егер мұрагердің мұраға деген құқы танылмаса, ол мұраны қайтару туралы ерекше цивильдік талап қоюға құқы болған, мұндай талап ерекшелігіне қарай виндикациялық талапқа ұқсас болған.

Осы аталған заңдар жинағының барлығында біз сөз етіп отырған мұрагерлік мәселесі қарастырылған. Дүние жүзін қоныстанған басқа халықтар сияқты Азияны қоныстанған көшпенділер арасындағы ғұн, үйсін, қаңлы және түркі сияқты ұлыстар өздерінің әр кездегі, әр деңгейдегі әдет заңдарын біртіндеп өмірге әкелген-ді. Ол заңдар ұлыстың орнығуына, қуат алуына, дамуына түрткі болды. Бірте-бірте көшпенділер басқарудың құнды тәжірибесін меңгерді. Оның айқын көрінісі, саяси биліктің ең жоғары нысаны мемлекеттік тақ мұрагерлігі пайда болды. Тақ мұрагерлігі әр елде әр түрлі аталғанмен сипаты жағынан бәрі монархиялық билеу түрінде еді.

Түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының тарихында ерте заманнан бері мұрагерліктің әскери, әкімшілік, рулық, мүліктік және рухани мұрагерлігі қалыптасқан болатын. Көшпелі қоғамда ел қорғаны болған ерлер елдің, жердің билеушісі болған, таққа отырған. Оның билігі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, тақ мұраға айналған. Мұрагерлік үрдіс, мұрагерлік заң-мұрагерлік институттың дәстүр жалғаудағы үйлестіруші тетігі, ал мұрагерлік институт- мұрагерлік заңның жалғасу нысаны және нәтижесі.

Осылайша, Кеңес жылдарына дейін мұрагерліктен туындайтын қатынастар дәстүр ерекшеліктерін сақтап отырды. Ал кеңестік жылдардағы мұрагерлік құқық өз заманының бағыт-бағдарына тәуелді болып, даму мүмкіндігі тежелген салалардың бірі болды. Мұраның негізінің өзі жеке меншіктен бастау алатыны бесенеден белгілі. Сөйтіп жеке меншікті жою мақсатында бірнеше заңдар қабылданды.

Теріс саясат қойған тосқауылға қарамастан, өзінің бірқалыпты дамуын сақтап қалған мұрагерлік институт тек 1945 жылдан бастап кеңірек тыныстауға мүмкіндік алды. Осы жылдың 14 наурызында қабылданған КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының «Заңды мұрагерлік және өсиетпен мұрагер болушылар туралы» жарлығында мұраны бөлу ерекшелігі егжей тегжей түсіндірілді. Бұл жарлық бойынша заңды мұрагерлер кезегі айқындалып, өсиет етудің белгілері көрсетілді. Сондай-ақ аталмыш құжат кәметтік жасқа толмаған балаларды мұра алатын адамның тізіміне қоса отырып олардың санын едәуір көбейтті. Сонымен қатар, мұраны алу тәртібі де белгіленді. Осылайша, КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығымен заң бойынша және өсиет бойынша мұрагерлердің құқығы едәуір кеңейтілді. Мұндағы демократиялық қағидалар кейінірек Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде өз көрінісін тапты.

Осындай небір соқтықпалы жолдардан өткен мұрагерлік тәуелсіз Қазақстан заңдарында өзіне лайықты орнын алды деп есептеуге болады. Еліміздің құқықтық жүйесінде мұрагерлік құқық азаматтық құқықтың үлкен бір бөлімі ретінде бекітілген, әрі біздің мемлекет заңдарына сәйкес мұраның көлеміне шектеу жоқ.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің Ерекше бөлімінің алтыншы бөлімінің 57, 58, 59, 60 тараулары толығымен осы үлкен және күрделі институттардың бірі мұрагерлікке арналған. Бұл тараулар көлемінде мұрагерлік туралы жалпы ережелер, өсиет бойынша мұрагерлік, заңды мұрагерлік және мұра алу ерекшеліктері реттеліп заң нормаларымен бекітілген. Нақтылай түссек 1038 – 1045 баптары мұрагерлік құқығының жалпы ережелері мен оның азаматтық құқықтық қатынастарындағы ролімен ерекшеліктерін анықтайды, ал 1046 – 1059 баптар көлемінде өсиет бойынша мұрагерліктің жалпы ережелері, өсиет мазмұнына қойылатын талаптар, оның заңды күшін бекіту ерекшелігі мен өсиеттік бас тарту реттері және өсиеттің орындалу ережелері көзделген, 1060 – 1071 баптары заңды мұрагерліктің кезектер шақыру ерекшелігімен және оны қорғау қарастырылған, соңғы 1072 – 1083 баптар көлемінде мұраның ашылу орны, мерзімі және реттелуі мен үлестер мен болмаған мұрагерлердің құқықтары айқындалған.

Соңғы кезде мұрагерлік құқықтың маңызы өте зор. Азаматтарда нарық экономикасына байланысты соңғы кезде жеке меншіктің түрлері (тұрғын үйлер, жер учаскілері, әртүрлі бағалы қағаздар,

пәтерлер) көбеюде. Олар өздері қайтыс болып кеткен жағдайда мүліктерінің тағдыры қалай шешіледі деген сұрақпен мұрагерлік өсиетке әкеліп тіреледі.

Өсиетті әрекетке қабілеті бар, 18 жасқа толған азамат қалдыра алады. Мұрагерлердің құрамына мұра ашылғанда тірі болған азаматтар, іште қалған, бірақ тұмаған мұрагер, заңды тұлға және мемлекет кіреді.

Сонымен өсиет заңға қайшы келмей, мұрагерді тағайындаумен, мүлікті көрсетумен жасалады. Өсиеттің еркіндігі еңбекке жарамсыз әке-шешесіне, әйеліне, балдарына, кәмелетке толмаған балдарына, міндетті үлеске құқығы бар мұрагерлерге шектелмейді. Өсиет қалдырушы өсиетте басқа мұрагерді көрсетуге құқығы бар, егер аталған мұрагер мұрадан бас тартса немесе мұра ашылғанға дейін қайтыс болса, онда қосымша тағайындау жүзеге асырылады.

Өсиеттік өкімге өсиеттен бас тарту, жүктеу және өсиетті орындаушылар жатады. Өсиеттен бас тартуда өсиет қалдырушы өсиет бойынша мұрагерге бір немесе бірнеше тұлғаның пайдасына қандай да міндетті орындауды талап етеді. Өсиетсіз өсиеттен бас тарту заңды күші болмайды.

Жүктеу- өсиет қалдырушы мұрагерден қандай да болмасын бір әрекетті жалпыға пайдалы мақсатты жүзеге асыруға міндет етеді.

Өсиет қалдырушы өсиетті орындауды өсиетте көрсетілген бір тұлғаға, мұрагерге немесе басқа бір тұлғаға тапсыруы мүмкін.

Заңның алға қарай өркендеуіне қарамастан мұрагерлік институт өмірдегі бүкіл жаңалықтарды жүзеге асыруға мүмкіндігі әлі де қиындау.

Тәжірибедегі мысалдарды көрсете келе мен мынандай тұжырым жасадым.

Ата-бабаларымыздан келе жатқан мұрагерлік құқығының жолдарын дұрыс түсініп, зерттеп толықтырып өте жақсы айқындап беру

Қазақ әдет-ғұрып заңдарының мұрагерлік ережелерін қазіргі заманға сай заңдастыра отырып, өмірімізге, тәжірибемізге енгізу. Қазақ әдет-ғұрып ережелері бойынша өсиет жазбаша нысанда жасалған деген деректер болғанымен бізге жеткен жоқ. Сондықтан, Қазақстан Республикасының заңында өсиет міндетті түрде нысанға сай жасалу керек.

Азаматтар өсиеттерді куәландырғанда тұрғын жерлеріне қарамастан кез келген мемлекеттік немесе жеке нотариустарда куәландыруға құқылы.

ҚР «Нотариат туралы» 6 бабы 2 бөліміне сәйкес жекеше және мемлекеттік нотариустардың нотариаттық қызметі жүзеге асырған кездегі құқықтары, міндеттері тең болады. Олар рәсімдеген құжаттардың бірдей заң күші болады.

Сот практикасының анализі мұрагерлікке байланысты жұмыстардың көбеюін көрсетіп, әлі де болса мұраны заңсыз жолмен алғандардың көптігін дәлелдейді. Осы айтылғандардың барлығы мұрагерлік туралы заңның әрі қарай өркендеуі керек екендігін көрсетеді.

1. *Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (ерекше бөлім). 1999 жылы 1 шілде*
2. *Қазақстан Республикасының «Нотариат туралы» Заңы,*
3. *14 шілде 1997 жыл.*
4. *Лунин Э.А. Римское право. - М., 2004.*
5. *Римское частное право. Под ред. Проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Претерского. М, 2002.*
6. *Аргынбаев Х. Әке мұрасы және мұрагерлік құқы // Қазақтың ата заңдары. Құжаттар, деректер және зерттеулер- Древний мир казахов. Материалы, документы и исследование. 10 томдық. // Бағдарлама жетекшісі: С.З. Зиманов. - Алматы: Жеті жарғы, 2004, II-том, 80-83 бб.*
7. *Нысанбайұлы Р., Қыдырханұлы У. Құран- Кәрім. - Алматы, Жазушы баспасы-1991 ж*

Резюме

Сравнение и исследование нынешних Казахских законов с древнеримским правом на наследство.

Summary

Comparison and study of the current Kazakh legislation with the ancient Roman law of inheritance.

КРИМИНАЛИСТИКА ЖӘНЕ СОТ САРАПТАМАСЫ КРИМИНАЛИСТИКА И СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

А.С. Базарбаев -

кандидат юридических наук, доцент

Возникновение оперативно-розыскной деятельности в Кыргызской Республике, как и расследования, было обусловлено социальной необходимостью борьбы с преступностью. При этом практическая оперативно-розыскная деятельность появилась несколько раньше следственной.

Сущность оперативно-розыскной деятельности с самого начала связывалась с осуществлением общеуголовного розыска или сыска преступников гласными и, главным образом, негласными методами. Поэтому становление и развитие оперативно-розыскной деятельности учеными всегда объединялись со становлением и развитием уголовного сыска (В.И. Елинский, И.А. Климов, А.Г. Маркушин и др.).

Криминалистика и теория оперативно-розыскной деятельности, по нашему мнению, наиболее близкие по теоретическому и практическому содержанию юридические науки. Они имеют одни объекты изучения - преступную деятельность различных видов и деятельность по ее раскрытию. Много общего и в истории их развития, тактике и методике проведения следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий. И это не случайно, ибо многие исходные теоретические положения, приемы и методы оперативно-розыскной деятельности сформировались в рамках криминалистики. Соответственно, многие положения и рекомендации криминалистики легли в основу указанной научной дисциплины.

Сближает указанные дисциплины и их важная роль в обеспечении раскрытия преступлений. Так, по данным Информационно-аналитического центра МВД Кыргызской Республики в 2010 году общее количество раскрытых преступлений по ОВД республики составило - 16693 и большая часть из них была раскрыта только силами оперативно-розыскных органов. Совместно же с криминалистическими и оперативно-розыскными средствами раскрываются практически все преступления.

Рассматривая историю, следует отметить, что в России рождение именно уголовного сыска, или розыска, осуществляемого специальными государственными органами,[1] происходило в первой половине XVI в., хотя данному процессу еще с X в., предшествовал сыск преступников самими потерпевшими или членами их родов. Во второй половине XVII в. не только производился розыск, но и началась следственная деятельность и был определен порядок расследования преступлений в Соборном уложении 1649 г.

Вместе с тем, в этот период появились и различные толкования понятия «розыск», или «сыск». Под ним понимались, во-первых, установление истины при расследовании какого-либо криминального события, во-вторых, особая форма судебного производства, следственный процесс и, в-третьих, действия уполномоченных на то лиц по поиску и задержанию преступников. И хотя в правовых актах того времени различия между следственным и оперативно-розыскным аспектами розыска (сыска) не просматривались, но, как отмечается в литературе, именно тогда начали складываться элементы уголовного сыска как особой самостоятельной системы поисковой деятельности[2].

Становление регулярной полиции в России в первой половине XVIII в., ее дальнейшее развитие во второй половине того же века и в XIX в. способствовали совершенствованию уголовного сыска именно как оперативно-розыскной деятельности. Стал более разнообразным арсенал средств и методов этой деятельности. В частности, начали широко применяться такие методы, как осведомительство, словесные расспросы, оперативный осмотр, негласное наблюдение, поиск с маскировкой внешности сыскных сотрудников, получение сведений от осведомителей, организация притонов-ловушек и др. Однако, развитие и совершенствование оперативно-розыскной деятельности шло только чисто практически.

Тактика же указанных методов оперативно-розыскной деятельности в осуществлении сыска в тот период ни нормативно не регулировалась, ни научно не осмысливалась представителями данного направления деятельности органов дознания. Во многом это объяснялось отсутствием централизованной полицейской системы, недостатком специально подготовленных кадров. Поэтому тактику действий в каждом конкретном случае определяли сами чины полиции, а чаще их руководители. Лишь в уголовно-процессуальной литературе того времени появились первые теоретические рассуждения о месте, роли оперативно-розыскной деятельности в раскрытии преступлений. Поскольку дознание в то время осуществлялось приемами и средствами уголовного сыска, ученые процессуалисты пытались разобраться в соотношении понятий дознания и сыска. В частности, В.К. Случевский, учитывая роль сыска в дознании, считал, что целью дознания является лишь «обнаружение преступного характера происшествия», а «дальнейшие действия по розыскиванию и обличению преступника» входят в задачу следователя[3]. Таким образом, дознание он, по существу, сводил лишь к уголовному сыску (оперативно-розыскной деятельности). Близка изложенной и позиция А.А. Квачевского, который различал дознание в широком и узком смысле: в широком смысле - все предварительное производство по делу, включая и оперативно-розыскные действия, направленные на обнаружение и фиксацию скрытых, тайных следов и установление виновников преступления; в узком смысле - только оперативно-розыскную деятельность, сосредоточенную на выявлении признаков преступного характера[4]. И.Я. Фойницкий в своих трудах тоже уделял внимание анализу методов уголовного сыска[5].

Создание сыскной полиции в середине XIX в., ее совершенствование во второй половине этого века и в начале XX в. улучшили сыскную деятельность, сделали ее более разнообразной. В ней стали широко использоваться методы полицейской разведки, внедрение секретных сотрудников (агенты), наружное и внутреннее наблюдения, а также дактилокарты, данные словесного портрета, регистрация преступников, познавательная фотосъемка и др. Уголовный сыск начал строиться по специализированному принципу (по группам наиболее распространенных преступлений). Улучшилось нормативное регулирование оперативно-розыскной деятельности. В частности, были разработаны довольно подробные инструкции по полицейскому сыску[6].

В целом же сформировавшаяся к началу XX в. практика уголовного сыска, как в России, так и на территории всего постсоветского пространства, несмотря на определенные недостатки, как справедливо отмечается в литературе, являлась основой для создания уголовного розыска в Советской России[7]. Однако, сначала в оперативно-розыскной работе советской милиции и научных исследованиях по вопросам этой работы попытались проигнорировать эффективность сыскной деятельности дореволюционного периода. «Было декларировано, что оперативно-розыскная работа с самого начала должна строиться на принципиально новой основе под руководством партийных организаций и опыта чекистских органов по борьбе с контрреволюцией, саботажем и другими преступлениями. Поскольку такого опыта поначалу не было, а существование оперативно-розыскной деятельности объективно обусловлено социальной необходимостью, то молодое пролетарское государство вынуждено было принимать во внимание многие приемы и методы оперативной работы, изложенные в инструкциях и наставлениях прежней сыскной полиции, умалчивая, разумеется, об источниках»[8]. Конечно, столь нигилистическое отношение к сыскной дореволюционной деятельности не было благоприятным для начального этапа развития советского уголовного розыска. Но, впоследствии, многие разработанные в дооктябрьской 1917 г. России методы оперативно-розыскной работы были восприняты и использованы с определенной корректировкой в деятельности советского уголовного розыска.

Хотя оперативно-розыскная деятельность значительно древнее следственной, ее теоретико-методологическая база в отличие от теоретической основы следствия не развивалась, а фактически ее и не было. Только с рождением криминалистики у оперативно-розыскной деятельности появилась возможность использовать данные криминалистики для формирования не только своего тактико-методического и технического арсенала в негласной сфере розыскной деятельности, но и определенных теоретических основ.

Именно в рамках отечественной криминалистики, на ее теоретической и практической базе начали развиваться теория и практика оперативно-розыскной деятельности в Советском государстве.

Соответственно, в зарубежной и отечественной криминалистике в начале XX в. сформировалось представление о двойственной области применения рекомендаций криминалистики - в процессуальной (расследовании) и непроцессуальной (оперативно-розыскной) деятельности. Поэтому и отдельные ее

рекомендации часто носили двойственный характер, что вполне закономерно: криминалистика, уже и в то время занимавшая стабильное положение и имевшая довольно четкие перспективы развития, также, как наука о следственном искусстве, частью которого было не менее искусное ведение розыскной работы, просто обязана была теоретически и практически оснастить оперативно-розыскную деятельность.

Особенно много разработок, данные которых могли использоваться в оперативно-розыскной деятельности, было сделано зарубежными криминалистами уже вскоре после рождения криминалистики. Ее основатель Ганс Гросс в своем труде[9], положившем начало криминалистике, не только отметил важное значение знания криминалистики для розыскных работников полиции, но и уделил значительное внимание рассмотрению вопросов в большей степени оперативно-розыскного, нежели следственного, характера.

Таковыми, например, были вопросы о различных криминальных приемах преступников и способах (в том числе и негласных) их распознавания, о воровском языке, о чтении зашифрованных писем, о типичных способах совершения краж и мошенничества.

Значительный вклад в разработку тактико-методического и технического арсенала оперативно-розыскной деятельности внесли западные криминалисты А.Вейнгардт, Р.Гейндль, Г.Шнейкерт, В.Штибер и др. В частности, многие работы названных авторов были прямо адресованы оперативно-розыскным работникам, и в этих трудах описывалось, каким образом знания приемов и методов криминалистической тактики и техники могут быть использованы в розыскной работе[10].

Не меньший вклад в формирование указанного арсенала внесли и первые российские криминалисты И.Н. Якимов, С.М. Потапов, П.С. Семеновский, В.И. Громов и др. Все они, в определенной степени под влиянием своих зарубежных коллег, тоже исходили из мнения, в соответствии с которым существуют гласные и негласные формы применения данных криминалистики и негласный розыск является частью единой деятельности по раскрытию и расследованию преступлений, и поэтому считали, что приемы и методы криминалистики должны быть средствами и расследования, и оперативно-розыскной деятельности[11].

Мнение о том, что научные и практические основы оперативно-розыскной работы - это часть криминалистики, сохранялось до тех пор, пока от нее не отпочковалась самостоятельная специальная научно-учебная дисциплина, получившая название «Оперативно-розыскная деятельность», а потом (с началом формирования собственной теории) именовавшаяся «Теорией оперативно-розыскной деятельности». Периоду нахождения и развития теории оперативно-розыскной деятельности в рамках криминалистики был свойственен разброс во мнениях криминалистов по поводу того, является ли указанная деятельность частью криминалистики или она уже стала самостоятельной отраслью знаний в качестве специальной научной дисциплины.

Значительная часть видных криминалистов того периода (А.Н. Васильев, А.И. Винберг, Р.С. Белкин и др.) вначале считали оперативно-розыскную деятельность и ее теорию частью криминалистики. Так, в одной из своих ранних работ А.Н. Васильев, включая тактику оперативно-розыскных действий в предмет криминалистики, писал, что «если тактику оперативно-розыскной работы не включать в предмет криминалистической тактики, то оперативно-розыскная работа не подвернется научному обобщению и изучению на юридической базе ни в какой другой науке и, следовательно, будет исключено важное средство усовершенствования оперативно-розыскных действий и их научной организации». Этим взглядам он придерживался вплоть до конца 70-х годов XX в., хотя иногда и допускал отнесение некоторых видов оперативно-розыскной работы к содержанию специальных (каких, не указывал) дисциплин[12].

Однако в учебнике криминалистики 1980 г. А.Н. Васильев уже констатировал, что «оперативно-розыскные действия, используемые для предупреждения, обнаружения, пресечения преступлений (в доследственный период, а также в процессе расследования), составляют особую дисциплину». О причине перемены своих взглядов по этому вопросу А.Н. Васильев говорил следующее: «Существовавшая ранее точка зрения о том, что оперативно-розыскные действия, используемые в расследовании, охватываются криминалистикой, объясняется, главным образом, тем, что особая дисциплина, объединяющая все виды оперативно-розыскных действий, находилась в процессе становления. По мере того, как эта дисциплина заняла свое место в системе наук, вышеуказанная точка зрения изменилась». А.И. Винберг, ранее относивший приемы оперативно-розыскной работы к предмету криминалистики, впервые признал существование специальной научной дисциплины, изучающей оперативно-розыскную деятельность

органов внутренних дел, уже в 1959 г. Правда, и потом у него по этому вопросу были некоторые колебания.

Р.С. Белкин и его соавтор А.С. Соколов в совместной работе (1957 г.) утверждали, что уголовно-процессуальная и оперативно-розыскная деятельность базируются на общей научной основе, каковой служит криминалистика. Впоследствии Р.С. Белкин тоже отказался от подобного утверждения и, признав существование соответствующей научной дисциплины, подробно обосновал изменение своих взглядов. В частности, по его мнению, интенсивная разработка учеными всех разделов теории оперативно-розыскной деятельности способствовала не только созданию фундамента данной теории, но и обоснованию необходимости формулирования самостоятельного предмета указанной науки, отличного от предмета криминалистики, хотя и тесно связанного с последним [13].

Изменились взгляды по данному вопросу и у многих других криминалистов. Такая метаморфоза достаточно хорошо объяснима, что удачно продемонстрировал Р.С. Белкин: «Пока накапливавшийся в рамках криминалистики эмпирический материал не противоречил представлениям о криминалистике как науке лишь о средствах и методах борьбы с преступностью, зарождавшаяся теория оперативно-розыскной деятельности развивалась как часть этой науки, как элемент ее составных частей, разделов. Это был закономерный процесс, типичный для любой науки» [14]. Последующие же научные исследования стали основой теории указанной деятельности и серьезным обоснованием для выделения ее предмета изучения и самостоятельной научной дисциплины.

1. *Разбойный, сыскной приказы.*
2. *Елинский В.И., Исаков Б.М. Становление и развитие уголовного сыска в России (X -нач. XX в.). - М., 1998. С. 16 - 17.*
3. *Случевский В.К. Учебник русского уголовного процесса. - Спб., 1913. С. 107.*
4. *Квачевский А.А. Об уголовном преследовании, дознании и предварительном исследовании преступлений по судебным уставам 1864 г., 7.2. и 2.3. - Спб., 1864. С. 5.*
5. *Инструкция по работе полиции. - М., 1912.*
6. *Например, Инструкция по организации и ведению внутреннего (агентурного) наблюдения (Спб., 1907), Инструкция по организации наружного (филерного) наблюдения, Инструкция чинам сыскных отделений (Спб., 1910). Но все же, по мнению историков, «сыскная полиция в начале XX в. еще не сложилась как самостоятельная обособленная структура в системе правоохранительных органов дореволюционной России».*
7. *Елинский В.И., Исаков В.М. Становление и развитие уголовного сыска в России (X -нач. XX в.). - М., 1998. С. 46.*
8. *Маркушин А.Г. Оперативно-розыскная деятельность - необходимость и законность. - Нижний Новгород, 1997. С. 28.*
9. *Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. - Спб., 1908.*
10. *Вейнгарт А. Уголовная тактика. - Петроград, 1910; Гейндль Р. Уголовная техника. Из материалов уголовного розыска. - М., 1925; Штибер В., Шнепкерт Г. Практическое руководство для работников уголовного розыска. - М., 1925.*
11. *И.Н. Якимов в своих научных трудах «Практическое руководство к расследованию преступлений» (М., 1924), «Современное розыскное искусство» (М., 1926), «Криминалистика. Уголовная тактика» (М., 1929) большое внимание уделил тактике и методике проведения оперативно-розыскной работы. В частности в книге «Современное розыскное искусство» он обращал внимание оперативно-розыскных работников на необходимость знания ими различных видов преступников, преступной среды, ее обычаев, нравов, преступных профессий. В «Практическом руководстве к расследованию преступлений» И.Н. Якимов отмечал, какими качествами должны обладать сыщики, чтобы познать оперативно-розыскное искусство. При этом он считал, что «профессия агента есть не что иное, как искусство, основанное не только на практическом опыте, но и на специальных знаниях». Его же работу «Криминалистика. Уголовная тактика» можно по праву считать учебником, как криминалистики, так и оперативно-розыскной деятельности.*
12. *Васильев А.Н. Следственная тактика и ее место в системе криминалистики // Советская криминалистика на службе следствия. - М., 1961. Вып. 15. С. 38 - 39.*
13. *Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. - М., 1977. Т. 1. С. 96.*

14. Белкин Р.С. Курс криминалистики. - М., 1997. Т. 1. С. 200.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ ЖӘНЕ ОҚЫТУШЫЛАР МӘДЕНИЕТІ

ЭТИКЕТ И АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК

Р.К.Искакова -

ст. преподаватель кафедры английского языка ФМОиЮ

Поведение людей подчиняется определенным правилам. Среди этих правил есть нормы, свойственные всему человечеству, или группам культур, объединяемым в тот или иной тип цивилизаций (такой, как цивилизация современной Западной Европы и Северной Америки, цивилизация Юго-Восточной Азии и т.д.), или национальным культурам (на этом основаны стереотипы поведения, например, «типичного англичанина», «типичного француза») и т.д.), а также субкультурам и социолектам (к ним относятся поведение и стиль жизни студенческой молодежи, представителей среднего класса и т.д.) или отдельным людям (эти нормы составляют неповторимый личностный узор человеческих поступков и мнений). Нормы поведения составляют часть тех культурных режлий, которые рассматриваются в лингвострановедении и учет которых весьма важен для обучения общению на иностранном языке.

Нормы поведения отражаются в правилах этикета, сводящихся к системе негативных и позитивных стратегий вежливости. Негативная вежливость состоит в том, чтобы свобода партнера ни в чем не была ограничена, позитивная вежливость представляет собой выражение единства и солидарности с партнером. Принято считать, что англоязычное общение в значительной степени основывается на стратегии негативной вежливости.

В связи с описанием этикета англоязычного общества интерес представляет вопрос о дистанции, разделяющей участников общения. Так. По мнению Э.Холла, существуют четыре основных типа дистанции: интимная, персональная, социальная и публичная – и они оказывают огромное влияние на поведение человека. Интимная дистанция (до 0,5 м) – это эмоционально заряженная зона, используемая для проявления любви, защиты, утешения при общении между самыми близкими людьми; персональная дистанция (от 0,5 до 1,2 м) – характерна для неформальных контактов между друзьями; социальная дистанция (от 1,2 до 3,5 м) – это обычное расстояние между знакомыми, а иногда и незнакомыми людьми во время деловой беседы, школьного урока и т.п.; публичная дистанция (от 3,5 м и далее) – характерна для одностороннего общения лектора с аудиторией и требует повышения голоса, стилизации жестов и более четкого произношение.

Необходимо заметить, что дистанция между участниками общения в значительной мере зависит от национально-культурных особенностей страны или региона.

Следует заметить также, что правила этикета отражают стиль жизни доминирующей социальной группы людей. В современном англоязычном обществе такой группой является средний класс, и нормы именно этого класса подлежат изучению в первую очередь. Но необходимо не забывать и о том, что нормы поведения представителей других слоев общества, а также индивидуальные особенности поведения людей могут в значительной степени отличаться от принятых правил этикета.

С дистанцией общения тесно связаны этикетные нормы обращения. Известно, что обращение по имени соотносится с интимной или персональной дистанцией, а обращение по фамилии или по официальному титулу – с социальной дистанцией. Использование должности или титула без фамилии в качестве обращения является сигналом того, что говорящий принадлежит к иной социальной группе людей, в частности к вспомогательному персоналу.

Этикет складывается из формульных моделей поведения. Нарушения формулы свидетельствует либо о сознательном изменении статусных отношений, либо о принадлежности говорящего к иной

культурной общности людей. Так, употребление имени в официальной формуле (вместо Mister Bernstein – Mister Frank Bernstein или даже Mister Frank) характерно для недостаточно образованной части населения.

Нарушение этикетной формулы может свидетельствовать не только о культурно-социальных, но и о культурно-территориальных отличиях, свойственных различным вариантам английского языка.

В заключение заметим, что в рамках одной статьи невозможно, конечно, рассказать о всех нормах англоязычного этикета. Этой теме посвящены многочисленные пособия (некоторые из них перечислены в примечаниях к нашей статье). Однако очевидно, что формульные модели поведения и этикетно значимые признаки, выражающие национально-стецифические нормы поведения, заслуживают внимания, учета и объяснения в процессе преподавания иностранных языков.

Ethics (morals) and English

Этика және ағылшын тілі

HOW TO BE A SUCCESSFUL EXAMS TEACHER

Ж. Е. Алпысова -

старший преподаватель кафедры практического английского языка ФМОуЮ

Preparing students for an examination is responsibility. This is because exam results can have a significant effect on people's lives and careers; exams provide access to higher levels of education and open doors to certain professions. An offer of a place at a British or American university, for instance, may be conditional on achieving a specified IELTS or TOEFL grade; a pass in the Cambridge Certificate of Proficiency in English (CPE) is the passport to an English teaching job in some European countries. Even if a student is taking an exam for purely personal interest, or because their school requires them to, it is still an important event in their life and an opportunity to demonstrate success.

Yet, in many ways, teaching an exam class is not so different from teaching a general language class. The classroom activities and teaching techniques that work in general teaching will help to make a successful exams teacher. It is as important to build variety and fun into an exam course as it is to drive the students towards the goal of passing their exam. As in any course of study, it is also important to nurture the individual abilities of

because they provide a target to aim at

because they make me study harder

because they make me revise and review what I have learned

because they show other people what I am capable of

because I can find out how good I am in comparison to other people

because they give me qualifications which I can put on my CV

because I like the filling of knowing that I have achieved something

learners and attend to their needs and concerns. As shown in the examples in this book, the sorts of tasks that are set in formal examinations are often quite similar to the language practice tasks found in any good course book; indeed, in recent years, exam boards have made great efforts to develop assessment tasks and methods which reflect real-life uses of language. Find that they are personally responsible for the administrative procedures and paperwork connected with enrolling students for the exam, it goes without saying that these procedures need to be meticulously followed and are often time-consuming. Public examinations tend to be heavy on rules and regulations, in order to ensure that, no matter where in the world the exam is being taken, procedures are standardized and security is maintained. Even if there is a member of the institution's administrative staff who will deal with this, it is as well to make sure that the teacher liaises regularly with them and knows what they are doing, to ensure that candidate registrations are correctly processed and that information about exam dates, times, and locations reaches the right students at the right time.

To be a successful exams teacher, it is important to believe that exam preparation is a worthwhile exercise. Possible reasons for this might be:

Maintaining motivation

Motivation tends to be high at the start of a course, but is difficult to sustain without some conscious effort to get the students to take personal responsibility for their own success. Good exam teachers know how to foster each learner's ability to recognize their own strengths and weaknesses, and are able to suggest strategies for building up those skills and knowledge areas which might otherwise let the student down in the exam. Helping learners to develop autonomous learning skills is important, since more independent learners will learn more and have a better understanding of their abilities than students who rely solely on what they are taught in class.

In entry to exam class is barred to students whose starting level of English is not sufficiently high, the teacher's task is simpler and easier. We may, however, find ourselves teaching students whose ambition to succeed is matched neither by ability nor by motivation to do the necessary work. Parents and sponsors, as well as the students themselves, often have high expectations of the course, and may have paid a lot of money for it. While it is important for the teacher to support each student's belief in their ability to succeed, we must also be prepared to make it clear to the student – and perhaps to their sponsor or parents-how big the challenge is.

The first lesson of the course

Imagine a student arriving for the lesson of an exam course. What would they be thinking about? Probably, they would be wondering who the other students are and what the teacher is like; they might want some information about the exam and how the course is going to prepare for it. They might be a bit worried about their current level of ability, the amount of work they will have to do, and whether they are going to be able to pass the exam. If it was their own choice to take this course, they may well also be quite excited, and eager to see the materials and find out what they are going to be doing.

There are some useful clues here to help teachers plan the content of the first lesson. It is worth spending some time on each of the following.

Getting to know the students

The kind of activity we use to start off the first lesson will depend on how well we already know the students, and how well they know each other. If we are all meeting for the first time, we will need to spend time learning names and helping students to feel at ease. We might do this by setting up an activity which requires them to talk to each other and find out information which they can then feed back to the whole group. Activities well-suited to such a purpose include interviewing a partner and then introducing their partner to the whole class, or talking to five classmates in order to find three things they have in common each one, or a 'Find someone who...' activity.

If we already know the students and are known to them, this phase of the lesson can be quite short, although it may be useful to find out why they are attending this particular class and what they know about the exam. We may find out at this stage, for example, that we have some students who are not interested in the exam itself, but only in attending the class (some students think that they will learn more in exam class than in general class); or that we have students wanting to 'try' an exam which is much too difficult for them, and who will say that they just want to see what it is like. We may even have students who have been placed in the class but have no interest in or reason for doing an exam preparation course at all. For others, however, a university place, a job, or their exam result, or parents may be putting pressure on the students to succeed. It is as well to find out, as early as possible, what each student's level of motivation is, so that we can consider how we are going to deal with these various cases. It is also interesting to discover whether the students have taken an English exam before (and with what results) – indeed, whether any students have taken this exam before and failed it (if so, why) – and how the students feel about exams in general.

Introducing students to the exam

Students need immediate information on the date(s) when the exam will be held, when and how to enroll and pay the exam fee, the format of the exam (the number and type of different papers), and some sample questions showing which skills are tested and how.

An introduction to the format and content of the exam is likely to form a major part of the first lesson. Most students know very little beyond the name (and usually the level) of an exam, and it is helpful to give them a clear picture of what they are aiming for. The main information can be prepared on handouts which can be taken away and referred to throughout the course. For the lesson itself, the same information is best presented to the whole class, either on the board or using overhead projection.

The weak class

This class often has ambitions above its abilities. There are always some students who enroll for an exam despite the best advice of their teachers, or perhaps because there is pressure from a parent or institution. These students tend to lack essential knowledge and language skills, so the priority has to be teaching rather than testing. The aim is still to get them through the exam, but this is combined with a realistic assessment of their capabilities and a programmer of teaching which recognizes their limitations and fills in the gaps in their basic knowledge of the language.

The average-to-good class

This is a class of students who have already covered all the basic language patterns and vocabulary and have reasonably well-developed skills, although writing is often weaker than their other skills, perhaps due to lack of pressure to practice. They still have plenty of work to do, but their need is to review and consolidate what they should already know. They also need to practice those skills, normally reading and writing, which tend to be more emphasized in exams than on non0exam courses. Regular testing should have the effect of proving to these students what they can achieve through steady hard work, and provide a positive challenge.

The strong class

Occasionally, we may meet a class of students who are ready to take the exam with little special preparation. They are already up to the required level, and there is not a lot to teach them beyond familiarization with the exam format and how to answer questions in the best way possible. This sort of class can sometimes be hard to motivate, since everything to do with the exam is quite easy for them. Regular testing will reassure them of this fact and stop them from worrying that they should be doing more to prepare for the exam. Teaching can concentrate on challenging them further in areas where they can demonstrate above-average ability, such as vocabulary range, stylistic sensitivity, and pronunciation and intonation. They can be shown how the marking criteria credit exceptional ability and how those who pass at the top level are distinguished from those who achieve an average pass.

When to test

All student in exam classes need to be tested, at different stages of their course, for various purposes.

Pre-testing

Pre-testing takes place either before the course starts or in the first week of a term or semester. It is a way of determining what a student's abilities are before they begin to prepare for an exam. Pre-testing provides information which can be used to advice a student on which exam they should be taking (if this is not yet decided), and on their chances of what the exam is like, and how close they are to achieving the necessary level.

Sample questions from different parts of the exam may be used for pre-testing, and can be marked using the formal exam criteria. These will allow us to predict how well the student is likely to do even without preparation, which is useful information for the teacher.

Revision testing

The purpose of revision testing is to check that learners can apply their knowledge and skills to the sorts of tasks that will appear on the exam paper. Revision tests help to familiarize students with the various task types as well as indicating how well they are doing. They should reflect the work recently done in class and be set at regular intervals throughout the course (such as after completing a unit) or at the end of each term.

Mock exams

The main reason for giving a mock exam is to reduce anxiety about procedural issues, such as how to complete a written exam in the time available, or what the examiner will ask you to do in the speaking exam. It provides an experience of exam-taking which can be reviewed afterwards with the students, and which allows them to identify and discuss things that might be worrying them about the exam day. Ideally, an authentic past paper should be used for a mock exam; some exam boards publish these or make them available for download from their website. It is important to replicate exam-room conditions and timings as far as possible; in order to authenticate the experience, the teacher will need to stop behaving like a class teacher and start behaving like an invigilator (during the exam) and an examiner (when marking). As ‘invigilator’, the teacher must follow the rules of conduct stated in the exam regulations, for example, checking students’ mobile phones are switched off, controlling start and finish times, and refusing to answer questions. As ‘examiner’, the teacher should mark strictly according to the formal criteria set by the exam board, and award grades.

1. *John Hart, 1982, Reed Consumer Books.*

2. *Rogers, Coleridge L While Ltd for an extract from “The Tropical Traveler”.*

3. *Octopels Books; The Jude pendent on Sunday.*

Түйін

Бұл мақалада тест өткізудің жетістіктерін және мұғалімнің осы жағдайда атқаратын міндетін қарастырдым.

Резюме

В данной статье рассматриваю успешность проведения тестов и роль преподавателя в данной специфике.